

પ્રધાનની પ્રતિજ્ઞા.

કે. ઇ. ધ્રુવ.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૧૦૦૮૯ વર્ગીક

પુસ્તકનું નામ ત્રિધાનના પ્રતિરૂપ

વિષય ૬૪૪:૨

પ્રધાનની પ્રતિજ્ઞા.

કવિશ્રી ભાસના પ્રતિજ્ઞાયૌગન્ધરાયણ નાટક ઉપરથી

૨મી પ્રસિદ્ધ કરનાર

કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ,

અમદાવાદ.

લોકે દારિ દિ વત્સરાજચરિત્.

રત્ના. પ્રિય. પ્રસ્તાવના ।

આવૃત્તિ ૧, પ્રત ૫૦૦.

સંવત ૧૯૩૮, સન ૧૯૨૨.

મૂલ્ય સવા રૂપિયા.

સર્વ હક સ્વાધીન રાખ્યા છે.

છાપનાર શ્રી. મોહનલાલ ચીમનલાલ,
યુનિયન પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ કંપની લિમિટેડ, -અમદાવાદ.

૪૪૨

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
૧૦૦૮૯
ગુજરાતી મંપીરાર્થ-સંગ્રહ
કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવે

પ્રસિદ્ધ કરેલાં પુસ્તકો.

મેળની મુદ્રિકા	રૂ. ૧-૪-૦
પરાક્રમની પ્રસાદી	૧-૦-૦
સ્વમની મુદ્રી	નવી આવૃત્તિ બહાર પડનાર છે.
વિંધ્યવનની કન્યકા	૦-૧૫-૦
મધ્યમ	{ કાચી બાંધણી ૦-૮-૦ પટ્ટી બોર્ડ ૦-૧૦-૦
પ્રધાનની પ્રતિષ્ઠા	૧-૪-૦
ગીતગોવિંદ	૧-૮-૦
અમરચત્રક	૧-૪-૦
હાયાધટકપર	૦-૧-૦
સત્યવાદ અને પક્ષવાદ	૦-૩-૦
ભાલણ્યકૃત કાદંબરી, પૂર્વ ભાગ	૩-૦-૦
મુદ્રારાક્ષસમ્	ઘટાઢેલી કીમત ૧-૧૪-૦

હવે પછી પ્રસિદ્ધ થવાનું પુસ્તક

ભાલણ્યકૃત કાદંબરી, ઉત્તર ભાગ.

મળવાનાં ટેકાણાં:—મુંબઈ, સુરત, વડોદરા અને અમદાવાદના
પ્રસિદ્ધ બુકસેલર.

My life was poisoned, lack-a-day!
Thy nectared sweetness made it sweet.
So with a loving heart I lay
This grateful present at thy feet.

I live in thee, who art as dear
To me as *learning* and *good name*.
Soul of my soul! Do thou for e'er
Live in my body of fair fame.

दुरुहोच्छिन्नदुष्टानामर्थानां सिद्धिरस्तु मे ।
प्रक्षिप्तब्रह्मणानां शब्दानां शुद्धिरेव च ॥

મિતાક્ષરી.

પ્રધાનની પ્રતિજ્ઞાનો આ બીજો જન્મ છે^૧. પૂર્વે ગદ્યભાગ મૂળ પ્રમાણે માપ વિનાના ગદ્યમાં અને પદ્યભાગ સમરૂપ પદ્યમાં રચ્યો હતો. હવણાં માપ વિનાના ગદ્યને માપમાં ગોઠવ્યું છે. મૂળ ગદ્યની પેઠે અનુવાદની માપવાળી વાણી પાડ્ય જ રહે, એ હેતુથી મેં વનવેલીનો ઉપયોગ કર્યો છે. ચતુરક્ષર સંધિના એ અક્ષરબંધ સિવાય ચતુર્લવ સંધિનો કાલબંધ^૩ પણ ત્રીજા અંકમાં ચોળ્યો છે. એ અક્ષર-બંધ અને કાલબંધ સંવાદના કારણથી પદ્યરચનાની કાઠિમાં આવે છે. પરંતુ તેમની એકે એક પંક્તિ કાવ્ય છે એમ હું કહેવા માગતો નથી. ચતુર્લવ જોડકણું તો નામ પ્રમાણે જોડકણું જ છે. એનો બંધ નવો નથી. વનવેલી પણ કવિતોનો પરિચય ધરાવનારને છેક નવીન નહિ જણાય. તેમ છતાં, તેનો સંવાદ હૃદયમાં કદાચિત ન ઊતરે, તો ગદ્ય તરીકે વાંચતાં વાંધો નહિ આવે. કેમકે વાક્યરચનાએ અને પદ્યરચનાએ ઊભયથા વનવેલી પાડ્ય જ છે.

૨૩૫બંધ અને ૫માત્રાબંધના હંદોમાં પૂર્વે મેં લઘુનો શુરુ અને શુરુનો લઘુ કરવાની છૂટ લીધી હતી. આ આવૃત્તિમાં તેનો મોટો ભાગે ત્યાગ કર્યો છે^૨. અસલ રચનાની કાયમની નિશાની તરીકે માત્ર જુજ હંદ મૂળ સ્વરૂપમાં રહેવા દીધા છે.

૧ વીસમી સદીમાં આ નાટકનો અનુવાદ પ્રથમ છપાયો હતો. ૨ વનવેલીના સ્વરૂપ બાબત સત્યવાદ અને પક્ષવાદને આરંભે આપેલો ટૂંકો નિબંધ જોઈ જવા વાંચનારને વીનતી છે. ૩ અક્ષરનું સ્વતઃસિદ્ધ માપ ન લેખવી તે જોટલા વખતમાં બોલાય તેના ધોરણે તેનું માપ ગણી કરેલી પદ્યરચના, તે કાલબંધ. એના માપના એકમને મેં લવ નામ આપ્યું છે. એ એકમનું કાલમાન એક માત્રા જેટલું છે. ૪ લઘુ શુરુના આધારે જે હંદ રચાય તે; જેવા કે વૈશ્વદેવી, માલિની, શાર્દૂલવિકીરિત. ૫ માત્રાના આધારે જે હંદ રચાય તે; જેમ કે આર્ય. ૬ જુઓ મધ્યમ નાટકના 'જે બોલ'.

વર્તમાન આવૃત્તિ તૈયાર કરતાં સંસ્કૃત મૂળ પણ ધ્યાનપૂર્વક જોઈ ગયો છે. બૃહત્કથાસંગ્રહ^૭ અને ઘીનાવાસવદત્તની સહાયતાથી વસ્તુ તેમ જ વાચના નિર્ધારવા જેટલું બની શક્યું તેટલું કર્યું છે. સંગૃહીત વસ્તુ કલ્પનામિશ્રિત નહિ-પણ કેવળ ઐતિહાસિક છે, તે ઉપોદ્ધાતમાં રપટ કરી બતાવ્યું છે. વળી આલંકારિક ભામહના વાકપ્રહારનું લક્ષ્ય પ્રતિજ્ઞાયૌગન્ધરાયણ નથી, પણ અસંભવ અને અત્યુક્તિની પાંખથી જીડનારી અદ્ભુત લોકકથા છે, એ વિશે પણ સંક્ષિપ્ત વિવેચન કર્યું છે. પ્રસંગવશાત્ ઘીનાવાસવદત્તનો નિર્માણકાળ પણ વિચાર્યો છે. નાટકની વાચના અને વત્સરાજનો ઇતિહાસ-ઉભય પ્રદેશ આજ પર્યંત અક્ષુણ્ણ રહેલા છે, તેમાં આ પહેલવહેલો પગદંડો છે. માર્ગ બહુ જ કંટકવાળો અને બૂલવણી ભરેલો છે. કાંટા દૂર કરવા અને પગથી પાડવા ઉપોદ્ધાત અને ટિપ્પણીમાં પ્રયત્ન કર્યો છે. અનુવાદક ભોમિચો હોવાનો દાવો કરતો નથી. તેમ છતાં જે કંઈ કહેવામાં આવ્યું છે તેના ખૂરાખોટાપણાની જવાબદારી તે પોતાને માથેથી કાઢી નાંખવા પણ માગતો નથી. જે વાવે તે જ લણે અને જેવું વાવે તેવું લણે, એમાં શો સંશય ?

૭ પૈશાચી બૃહત્કથાના પુલસ્વામીએ રચેલા આ સંક્ષેપને બૃહત્કથાઓકર્ણગ્રહ પણ કહે છે. ૮ ૧૧૭૭માં મન્નાકુની બે અથ જીપબવવા મથતી વ્યાકરણ.

ઉપોદ્ધાત.

ઐતિહાસિક નાટકોનું જોડકું.

સંસ્કૃત નાટકકારોમાં ભાસ કવિ ઊંચું સ્થાન ધરાવે છે; અને પ્રતિજ્ઞા-યૌગન્ધરાયણ તેનાં પ્રસિદ્ધ ઉત્તમ નાટકોમાંનું એક છે. એ અને સુપ્રસિદ્ધ સ્વપ્નવાસવદત્ત મળી મહાવીરચરિત અને ઉત્તરરામચરિત જેવું એક જોડકું બને છે. એમાં ઇસવી સન પૂર્વે પાંચમા સૈકાના મધ્ય ભારતનો ઇતિહાસ સમાયો છે. વત્સદેશનો ઐલવંશી ઉદયન તેનું સૂચિત મહત્વનું પાત્ર છે. એની જીવનકથા કવિતાના વિવિધ રંગે રંગાયેલી છે. વામ્ન-વદતાનું હરણ અને પદ્માવતીનું પાણિગ્રહણ ઐતિહાસિક છતાં કાવ્યકથા જેવાં ચમત્કારક છે. મૂલભૂત વસ્તુ પાછળથી રચાયેલી અદ્ભુત વાર્તાઓ કરતાં વધારે હૃદયંગમ છે. પહેલો પ્રસ્તાવ પ્રતિજ્ઞાયૌગન્ધ-રાયણનો વિષય છે. એમાં આધિકારિક વસ્તુના વિશિષ્ટ નિરૂપણ ઉપરાંત અનેક પૌર્વકાલિક પ્રસંગની આડીઅવળી ઉપરટપકે નોંધ છે. ઇતિહાસ કમળદ્વ જાણવા જેવો છે.

સંક્ષિપ્ત વૃત્તાંત.

ત્રિવેણીસંગમથી ઉપલાણમાં આશરે અઠાર કોસ ઉપર યમુના નદીના ઉત્તર કાંઠે હાલ કોસમ કરીને ગામ છે. એના પડોશમાં એક વિશાળ પુરાણું ખંડેર છે. તેની આસપાસ માટીનો જંગી કોટ છે. તેની દીવાલ આજુબાજુની જમીનથી વીસ પચીસ હાથ ઊંચી છે. કોટની ઉત્તર બાજુ ત્રણ હજાર, દક્ષિણ ચાર હજાર, પૂર્વ પાંચ હજાર અને પશ્ચિમ ત્રણ સાડાત્રણ હજાર હાથ લાંબી છે. ખંડેરનો નૈઋત્ય ખૂણો નદીના ધસારાથી ધોવાઈ ગયો જણાય છે. બચેલા કોટમાં વચ્ચે વચ્ચે કોઠા છે. તે કોટની દીવાલથી બહુ તરવા છે. ઉત્તર તરફ તેમની ઊંચાઈ ચોતરીસ અને નૈઋત્ય તથા વાયવ્ય દિશા તરફ ચાળીસ હાથથી પણ વધારે જેવામાં આવે છે. કોટના ખંડેરનો ઘેરાવો લગ-

ભગ સવાબે કોસ છે. એની આસપાસ સૂકા ભાગમાં અસલ ખાઈ હશે; અત્યારે તો તે પૂરાર્ધ મઈ છે. એ ખંડેરમાં એક મોટો શિલાસ્તંભ જોનારની દૃષ્ટિ ખેંચે છે. તેના ઉપર મહાન અકબરના સમયનો લેખ છે. એમાં એ ઉજ્જડ પહેલા શહેરનું નામ કોતરેલું મળી આવે છે. પાસેનું કાસમ ગામ પણ પોઠારી કહે છે કે બ્રાહ્મણનાં પુરાણમાં, જૈન તથા બૌદ્ધની ધર્મકથામાં અને અદ્વૈત લોકવાર્તામાં જાણીતી કૌશાંબી નગરી તે અહીં હતી.

આ પુરાતન નગર એલ વંશના કુશાંબ રાજાએ વાસ્તુ ૧૦ હતું. ગંગાની બારે રેલમાં હસ્તિનાપુર તણાઈ ગયું, ત્યારે અર્જુનથી આઠમા પુરુષ ચક્રે કુશાંબના શહેરને પાટનગર ઠરાવ્યું. ત્યારથી માંડીને, ચક્રવર્તી નંદે રાજસત્તાક, ગણસત્તાક અને સંઘસત્તાક વિવિધ અન્ય રાજ્યોને। અંત આણ્યો ત્યાં સુધી, કૌશાંબી જ એલવંશી રાજાઓની રાજધાની રહી. વત્સદેશનું મુખ્ય શહેર હોવાથી તેનું બીજું નામ વત્સપત્તન પણ જાણીવામાં છે. એ નગર શ્રાવસ્તિ, ઉજ્જયિની, રાજગૃહ, તક્ષશિલા વગેરે માલવ સંવત પહેલાંના પાંચમા છઠ્ઠા શતકનાં પ્રસિદ્ધ નગરો સાથે વ્યવહારના ધોરી માર્ગોએ જોડાયેલું હતું. ગંગાની સહયરી

૯ બીનાઈ માત્રાણુ યવનચંગે કૌશાંબીને ઘેરાવે ત્રીસ લીગ્એટલે પાંચ માઇલ લખ્યો છે. યમુનાના ધસારાથી ખવાઈ ગયેલો અર્ધ માઇલપૂર ભાગ ગણતરીમાં ક્ષેત્રાં ખંડેરનો હાલનો વિસ્તાર એ માપ સાથે મળતો આવે છે. ખંડેરની હકીકત Cunningham's Ancient Geography of India માંથી લીધી છે. ૧૦ કુશાંબને પુરાણોમાં પુરરવાથી દસમો પુરુષ કહ્યો છે. વાનપ્રસ્થ અવસ્થામાં એ હાલ કૌશાંબીનું ખંડેર છે ત્યાં આશ્રમ બાંધીને રહ્યો હતો; જુઓ અશ્વમેધકૃત ગૌડકાવ્ય ૧૧૫૮, કલ્કન્દસ્ય મ (VI મૃ) કન્દસ્ય કુશામ્વસ્યૈવ ચામમે । પુર્યો યથા દ્વિ દ્યુયન્તે તથૈવ કપિલસ્ય તત્ ॥ એ સ્થળ આખાદ થઈ શહેર-રૂપે વિસ્તાર પામ્યું, તે જ કૌશાંબી.

યમુનાને કાંઠે વસેલું હોવાથી કાશી વૈશાલી મગધ અને વંગ દેશ સાથે એને નૌસાધ્ય સંબંધ હતો. મનુષ્ય અને વાહનને નદી ઓળંગવી સરળ પડે, તેટલા માટે યમુના ઉપર વહાણનો પૂલ પણ હતો^{૧૧}.

વત્સદેશમાં અનેક ઐલવંશી રાજાઓ થઈ ગયા છે. પણ તેમાં વત્સરાજ ઉપનામથી પ્રસિદ્ધ તો એક જ છે, ઉદયન. પુરાણમાં એને અન્તુનથી પચીસમો પુરુષ કહ્યો છે. તે મુકુટધારી થયો, ત્યારે તેને તાળે જ મૂકનો દોરો ફૂટ્યો હતો. તેની કાંતિ જન્મથી કંદર્પના પિતા થવાને યોગ્ય હતી, તેમાં યૌવને ઓર ઊમેરો ધર્યો હતો. અસ્ત્ર-શસ્ત્રના ઉપયોગથી એનો બાંધો સુદૃઢ અને સુઘટિત બન્યો હતો. તેનું હૃદય વ્હાલસોયું અને રમણતાથી ભરપૂર હતું. તેણે માંધર્વવિદ્યામાં એવી તો અપૂર્વ કુશળતા મેળવી હતી, કે એની વીણાના નાદથી તે ગમે તેવા ઉન્મત્ત હાથીને વશ કરતો હતો. એ રાજા વર્ણાશ્રમનું રક્ષણ કરી પ્રીતિથી પ્રજાનું પાલન કરતો હતો. ગુણથી રીઝી પ્રજા પણ રાજાને સંપૂર્ણ સ્હાતી હતી.

પ્રજાની અનન્ય ભક્તિથી નિશ્ચિત થયેલા રાજાનું નવા વિજય તરફ ચિત્ત વળ્યું. યાવન એ પરાક્રમની ફૂલવાદી છે. એ ભૂમિમાં સાહસના અંકુર પાંગરે છે, પાલવે છે અને પોપણ પામી ફાલે ફૂલે છે. નવજવાન ઉદયને વત્સરાજ્યની દક્ષિણે આવેલો એદિદેશ ચડાઈ કરી જતી લીધો^{૧૨}.

અંતરવેદિના ઊગતા તારાનો ચમકારો અર્વાતના પ્રદ્યોતની આંખમાં ખટક્યો. તે એના જમાનાનો મહા સાહસિક રાજા હતો. એની વિજયશાળી સેનાનું અક્ષૌહિણીએ લેખું થતું હતું, જેને લીધે

૧૧ બુ.ક.સં. ૧૮૨૨૨૨. ૧૨ બુ.ક.સં. ૧૮૨૨
માં જૈદિવત્સનું સંયુક્ત રાજ્ય કહ્યું છે, તે આધારે નોંધ કરી છે.

તે મહાસેન ઉપનામથી ઓળખાતો હતો. એણે સિંધુ સૈવીર મત્સ્ય પાંચાલ શૂરસેન વગેરે દેશ પર સવારી લેઈ જઈ તે તે દેશપતિને નમાવ્યા હતા. એદિદેશના જીતનાર ઉપર પ્રતાપ બેસારવા એની સેનાનો સમુદ્ર ઊલટ્યો. સામા આવી વત્સરાજ તેને વધાવી લીધો. રણસંગ્રામમાં બેટાબેટ યુદ્ધમાં નીલમેઘ ઉપરથી ઉદયને નલાગિરિ ઉપર બિરાજેલા પ્રદ્યોતના રત્નજડિત ટોપ ઉપર બાલાનો એવો તો સચોટ વજ્રપ્રહાર કર્યો, કે અવંતિરાજને અંધારાં આવી ગયાં. એલવંશી રાજાએ ખેશુદ્ધ થતા પુરુષ પર ઘા કરવાનું યોગ્ય ન ધાર્યું. યુદ્ધમાં મૂર્છા પામેલા રાજાને લેઈ અવંતિની અઘૌહિણી વત્સદેશમાં પગ મૂક્યા વિના સરહદથી જ પાછી વળી.

વત્સરાજના વિજયથી મહાસેનના અમાત્ય ભરત રોહકના મનમાં ભારે ગ્લાનિ પેદા થઈ. રણમાં થયેલા પરાભવની અપકીર્તિ ઘોઈ નાંખવાને તેણે ન જીતાયલા પ્રતિપક્ષીને જીતી વશ કરવાનું વિચાર્યું. એક વાર એકાંતમાં તેણે લાગ જોઈ મહાસેનને વિશાપના કરી, કે પૃથ્વીનાથ ! આજા આપો, તો વત્સરાજને હું હાલહાલ બાંધી લાવું. સ્મિત હાસ્ય કરી પ્રસન્ન મુખથી રાજાએ તેને પૂછ્યું:—અમા-લજી ! તમે શો ઘાંટ ઘડવા ધારો છો ? પ્રધાને વિનયથી ઉત્તર આપ્યો:—આપણા નાગવનને પાળેલો કદાવર હાથી છે, તેને આ ગ્રીષ્મમાં છેવાડી મલ્લિક અને સાલની કુંજમાં છૂટો મૂકીશું. એટલે એ ભવ્ય હાથીની ભાળથી લોભાઈ વત્સરાજ તેને વીણાથી વશ કરવા આવશે. તેને ઝાડીમાં સંતાડી રાખેલા આપણા સુભટો ઘેરી લેશે અને હાથપગ બાંધી ઉજ્જયિની લેઈ આવશે. અવંતિરાજે ભરત રોહકની યોજના ધ્યાનથી સાંભળી અને સ્વીકારી; કેમકે તેના મનમાં

૧૩ કૌટિલીય અર્થશાસ્ત્રમાં હાથી પકડવાની મોક્ષમ ગ્રીષ્મ કહી છે; જુઓ કૌ. અ. શા. [પૃ. ૩૬] ગ્રીષ્મે ગ્રહણકાલઃ । આથી મેં ગ્રીષ્મનો નિર્દેશ કર્યો છે.

પણ એ જ વિચાર ફેટલોક વખત થયાં ઘોળાયા કરતો હતો. તેને વાસવદત્તા નામે એક કુંવરી હતી, તે પરણવા બેગ થઈ હતી. અનેક દેશના રાજાઓ તેનું માર્ગ કરતા હતા. પણ શણી અંગારવતીનું મન વત્સરાજમાં ચોટ્યું હતું. તે ધણી વાર રાજાને ટૂંકી ચૂકી હતી, કે કોઈ પણ પ્રકારે કુંવરીને વત્સરાજ વર મળે તો ઠીક. તેની વાત મહાસેને કાને ધરી ન હતી. પરંતુ જ્યારથી તેણે વત્સરાજનું પરાક્રમ નજરે જોયું ને જાતે અનુભવ્યું, ત્યારથી તેના મનમાં પણ વત્સરાજને જ કુંવરી દેવાનો શ્રદ્ધા બંધાયો. પરંતુ પોતે તો નવો રાજા થયેલો હતો અને ઉદયન તો જગજૂના ઐલ કુળમાં જનમ્યો હતો. કુલીનતા અને કીર્તિમાં એના સમોવડિયો એક પણ રાજવંશ હતો નહિ. અતિ પ્રાચીન ઐશ્વવાકુ વંશ સિદ્ધાર્થ અને રાહુકે યતિધર્મ સ્વીકાર્યાથી ઉચ્છિન્ન થયો હતો. ભારત યુદ્ધના સમયના બાહ્લદ્રથ વંશનો તો દોઢસો વરસ ઉપર કાશીના ત્રિશુનાગે અંત આણ્યો હતો. મહા કુળવાન ક્ષત્રિય આજકાલના ^{૧૪} બ્રાહ્મણ રાજાની કુંવરી ન પણ સ્વીકારે. વળી તે તે દેશથી આવેલાં માર્ગાનો ઊધાડો અનાદર કરવામાં વૈર ઊભું થવાનું જોખમ પણ હતું. એ મૂઝવણમાં ઉદયનને છંજથી ઉજ્જયિની આણવાની વાત નીતિનિપુણ મહાસેનને ગમી. વત્સરાજ અને વાસવદત્તા સમાગમમાં આવશે એટલે આપોઆપ પ્રેમની ગ્રંથિએ ગંઠાશે, એવા આશયથી રાજાએ સેનાપતિ શાલંકાયનને અમાત્યની યોજના અનુસાર વત્સરાજને જીવતા પકડી લાવવાનો હુકમ કર્યો.

પરબૂખિના મળપતિને લોભવીને પકડવાની નાગવનની યોજના^{૧૫} શ્તેહમંદ નીવડી. કોઈ પ્રયંત્ર નીલગંજે રાજ્યના દક્ષિણ સીમાડા ઉપર દેખા દીધા છે. એવી ભાળ મળતાં વાંત વત્સરાજ એને પકડવાને નીકળી પડ્યો. અમાત્ય યોગેશ્વરાયણે તપાસ કરવા સાઈ માણસ મો-

૧૪ જુઓ. જૂ. જી. સં. ૧૧૧૫. વળી પ્રલોતના પિતાનું નામ એનક પણ બ્રાહ્મણ વર્ણનું ઘોતક છે.

કલ્યાં હતાં, તે વળી આવતા સુધી પણ તે થોભ્યો નહિ. અવંતિ-રાજ્યના નાગવનમાં પ્રવેશ કરતાં એક વનચરે આવી વધામણી ખાધી, કે પાસેની મલ્લિક અને સાલની કુંજમાં નીલગળ સુખે ઊભો છે. તે ભરત રોહકનો છૂપો જસુસ હતો. તેની પાછળ વત્સરાજ વીસ જ સુભટ સાથે ખતાવવામાં આવેલી ગીચ ઝાડીમાં ગયો. અહીં અવંતિના સુભટોની તુકડી સાથે શાલંકાયન તેની વાટ જોતો જ છૂપાઈને બેઠો હતો, તેણે વત્સરાજની ન્હાનકડી ટોળીને ઘેરી લીધી. અવંતના સુભટો સંખ્યામાં બહુ વધારે હતા. તેની સાથે ઝપાઝપીમાં વત્સરાજના ઓગણીસ સુભટ કળાઈ મુઆ; અને રાજ પણ અનેક પ્રહારથી બેશુદ્ધ ચર્ધ ધરણી દબ્યો. એ મૂર્છિત અવસ્થામાં તેને ઊપાડી શાલંકાયન ઉજ્જયિની લેઈ ગયો. એ વખતે એક વત્સસુભટ જે જીવતો રહ્યો હતો, તે સ્વામી સાથે ઉજ્જયિની જવાનું કરતો હતો. તેને સેનાપતિએ અટકાવ્યો, અને સમાચાર પહોચાડવાને મિષે કૌશાંબી વળાવી દીધો. કેમકે મહાસેનની ફરમાશ હતી કે વત્સરાજને એકલો જ આણવો.

પકડાયલો રાજવંશી કેદી મહાસેનની આગ્રા અનુસાર કુમારની સવારીના રસાલાથી ઠાઠ ભેર દરબારગઢમાં આણવામાં આવ્યો. એને સખત ધા લાગ્યા હતા, તે જાણી મહાસેનને બહુ ખેદ થયો. તેની સારવારનો થોડો બંદોબસ્ત કરી રાજ્યે તેનું માન જળવાય એવી રાજવંશી ગોઠવણથી તેને કારાગૃહમાં રાખવા હુકમ કર્યો. ભરતખંડની એ ઉદાર નીતિના જ ધોરણે પુરુષપુરના કેદ પકડાયલા રાજ્યે પોતાની રાજ તરીકે સરાહગત કરવાની વિનયી સિકંદર પાસે આગણી કરી હતી.

શાલંકાયને ખસતો કરેલો વત્સસુભટ ભમ હૃદયે કૌશાંબી જઈ પહોચ્યો, તે વખતે. અમાલ્ય યૌગંધરાયણને મહાસેનના તરફની ખાતમી મળી ચૂકી હતી; અને તે રાજ્યને બેળા સર એતાવવા હલકારો

હોડાવતો જ હતો. એ પછે વત્સરાજ દુસ્મનના હાથમાં પડ્યાની ખબર થઈ, એટલે તેની તૈયારી નકામી નીવડી. મળેલા માઠા સમાચાર લાચારીથી રાજમાતાને મોકલાવી અમાત્યે નાગવનથી આવનાર સુભટને પૂછ્યું, કે રાજજીએ તમને છૂટા પડતાં કંઈ કહ્યું હતું ? તેણે જવાબ દીધો:—યૌગંધરાયણને મળવું, એટલી જ મને શ્રીમુખની આશા હતી. એ જ ક્ષણે દીકરાને છોડાવી લાવવા રાજમાતા વેદેહીજનો પણ સંદેશો આવ્યો. પોતાના ઉપર ભારે ભરસાથી ઊપજેલા અભિમાનના આવેશથી અને રાજભક્તિથી ફેલેલા હૃદયે પ્રધાને પ્રતિજ્ઞા લીધી, કે રાજજીને છોડાવું તો જ હું યૌગંધરાયણ.

પછી રાજકારભાર રાજમાતાના હાથમાં રાખી ઇષ્ટ સિદ્ધિને અર્ચ્યે અમાત્ય યૌગંધરાયણ કૌશાંખી છોડી નીકળ્યો. સેનાપતિ રુમણ્વાન, નર્મસચિવ વસંતક અને ખીજા વિશ્વાસુ રાજપુરુષો પણ તેણે સાથે લીધા. વેષ બદલી સડે જીંદે જીંદે મારુએ ઉજ્જયિની ગયા. રાજને છોડાવવાની ગોઠવણ કરવા કોઈને બહેમ ન આવે એવા ગાંડાના વેષમાં યૌગંધરાયણ શહેરમાં રહ્યો. ઉજ્જયિનીથી કૌશાંખી સુધીના માર્ગના બંદોબસ્ત સાઈ રુમણ્વાન નવઆ જૈન યતિના વેષમાં બહાર રહ્યો. સંદેશ લાવવા લેઈ જવા કંડધારી બ્રહ્મચારીના વેષમાં વસંતક ફરતો રહ્યો.

યૌગંધરાયણે જોયું કે બેડીઓ છૂટ્યા વગર અને હાથી પલાણ્યા વગર વત્સરાજ ભાગી શકે નહિ. આથી તેણે ગજશાળાનાં માણસને ફોડ્યાં અને મહાસેનની સવારીના હાથી નલાગિરિને ઔષધોપચારથી ગોઠા બનાવવાનો પ્રયોગ સાધ્યો. તેણે વિચાર્યું કે નલાગિરિ ગોડો થઈ બંધન તોડી નાસશે, તો વત્સરાજ સિવાય કોઈ તેને વશ કરનાર નથી તેથી મહાસેન પોતે જ તેમને બંધનમુક્ત કરી હાથી વશ કરવાનું કહેશે. તે વખતે ઔષધવતી માગી લેઈ ગાંધર્વવિદ્યાના બળે મસ્ત નલાગિરિને શાંત પાડી વત્સરાજ સવાર થઈ સુખે નાસી શકશે. એક કાંકરે એ પક્ષી પાડવા જેવી રાજના છૂટકારાની અને હસ્તિરત્નના

અપહરણની આ તદબીર રચી તેણે વસંતકે માર્કિત વત્સરાજને ખબર કરી. અમાત્યની યોજના રાજાને પૂરેપૂરી પસંદ પડી. પ્રયાણનો દિવસ નક્કી કરવામાં આવ્યો અને રમણવાન રાજાની પૂંક પૂરવા સજ્જ થઈ રહ્યો. બધી તૈયારી કરી રાખી યૌગંધરાયણ નિધારેલા દિવસની વાટ જોતો હતો, એટલામાં એક નહિ ધારેલો બનાવ બન્યો; તેને લીધે બાજી પલટાઈ ગઈ.

ગ્રીષ્મની સખત ગરમીથી ત્રાસી દરોગાની રજાથી વત્સરાજ કારાગૃહના દ્વાર આગળ એક સવારે ખુદી હવામાં ઊભો હતો. તેનું મન અત્યારે કૌશાંબીમાં રમતું હતું. પોતે જાણે ઉજ્જયિનીથી નાસી છૂટી રાજધાનીએ જઈ પહોંચ્યો છે અને સુયામુન મહેલ પાસે ધાટ ઉપર ઊભો છે. મ્હો આગળ થઈને જમુનાજી સામળા ઊંડા વહેણમાં વહી રહ્યાં છે. સામે કિનારેથી વેણવનમાંથી આવતા વાયુની વાંસળીના આજી મીઠા સુર સંભળાય છે. એ જગૃતિનું ઇંદ્રજળ એ મુગ્ધ બની અનુભવી રહ્યો હતો, એટલામાં પડદા વગરની એક પાલખી કુમારી-પુર બણીથી આવી. તેમાં રાજકુમારી વાસવદત્તા બેઠી હતી. તે દિવસે આઠમ હોવાથી કુંવરી અવંતિસુંદરીનાં દર્શને જતી હતી. પાલખીવાળા કંધ બદલવા કારાગૃહના દ્વાર આગળ યોગ્યા; એટલે ઉદયન સ્વપ્નમાંથી ઝંખકીને જાગ્યો. તેની દષ્ટિ રાજકુમારી ઉપર પડી અને ત્યાં જ ઠરી રહી. પાલખી ચાલી ગઈ, પણ વાસવદત્તાની મૂર્તિ તો તેના હૃદયમંદિરમાં હમેશને માટે સ્થાપિત થઈ. તે ઘડીથી સુયામુન વીસરી જવાયો અને કારાગૃહ થયું કીડાગૃહ.

વત્સરાજને શુદ્ધિમાં આણવા વસંતકે ધણું એ કર્યું, પણ વાસવદત્તા ઉપરનો એનો મોહ તે ટાળી શક્યો નહિ. હારીને તેણે બધી હકીકત યૌગંધરાયણને નિવેદન કરી. અણુધાર્યા વિદ્યથી નાહિમ્મત ના થતાં સાહસિક અમાત્યે સાથે સાથે વાસવદત્તાનું હરણ કરવાની પણ પ્રતિજ્ઞા લીધી. એને ખબર ન હતી, કે મ યુ •

અર્થની સિદ્ધિ માટે મંડી રહ્યો હતો. રેવાજીના સામસામા તટે પરિ-
ક્રમણ કરનારા યાત્રાળુનું ધ્યેય એક હતું.

ખીજે દહાડે પ્રથમથી કરી રાખેલા એત મુજબ નલાગિરિ સ્તંભ
અને સાંકળો તોડી નાંઠો. તેણે કંઇક નીચાં ઘર કચરી નાંખ્યાં, કંઇક
છાપરાં જોડાડી દીધાં, કંઇક છજ્જં તોડી પાડ્યાં અને કંઇક નિષ્કુટો
નષ્ટ કીધા. નાસભાગ કરતા પૌરોએ ખૂમરાણુ કરી મૂક્યું. સારા શહે-
રમાં હાહાકાર વર્તી રહ્યો. કોની માએ શેર સૂંક ખાધી હોય, કે
મસ્તાના હાથી સામે થાય ? ઉત્પાત શમાવે એવો એક જ નર હતો,
વત્સરાજ. તેને મહાસેને બંધનથી મુક્ત કરી નલાગિરિને વશ કરવા
કહ્યું; અને ઘોષવતી વીણા જે કુમારી વાસવદત્તાને હવાલે કરી હતી,
તે પણ મગાવીને આપી. એ વીણાના મોહક સ્વરે હાથીનો ઉન્માદ
શમ્યો અને તે ડાહ્યોડમરો થઈ વત્સરાજનો દોરો દોરાઈ હાથી-
થાનમાં ગયો.

ઘોષવતીના બજવૈયાનાં સારા શહેરમાં વખાણુ થઈ રહ્યાં. એની
પ્રવીણતાની ખ્યાતિ સાંભળી વૈતાલિકી ઉત્તરાની રાજવંશી શિષ્યાએ
એની પાસે વીણા શીખવાની માગણી કરી. મહાસેને વીનવ્યાથી
મોહબદ્ધ વત્સરાજે વીણાચાર્ય થવાની હા પાડી. એટલે રાજાએ
કુંવરી ઉદયનને સોંપી.

વાસવદત્તાએ વત્સરાજ પાસેથી વાદ્યકળા તો પૂર્ણપણે પ્રાપ્ત
કરી, પણ સાટામાં તે હાઈયું ખોઈ બેઠી. એમાં એના કંઈ વાંક ન
હતો. મહાસેન બાણુતો જ હતો, કે એ એ એક બીજાને જોશે તેની
સાથે જ યેમના પાશમાં પડશે. તારે તાર મિલાવી સુરે સુર મિલાવી
આંખે આંખ મિલાવી રસિક જોડું નિર્દોષ વિનોદમાં કાળ નિર્ગમન
કરતું હતું. એ સહવાસમાં તેમના આસે આસ ઘેરાઈ જીવે જીવ મળી
ગયા. એટલે બાગી ન જતાં પોતાની ખાતર અવંતિમાં રહેનાર વત્સરાજ
સાથે વાસવદત્તા અવંતિ છોડી કૌશાંખી જવા તત્પર થઈ.

યૌગંધરાયણે બંનેને નસાડવાની વળવીજ કરી જ રાખી હતી, કૌશાંબીના એક છૂપા જાસુસના હવાલામાં વાસવદત્તાની હાથણી ભદ્રવતી હતી, તેને મોટે પરાડિયે હાથણી સળંગ રાખવાનું કહારી મૂક્યું હતું. જે નાકેથી નીકળવાનું હતું ત્યાંનો દરવાજો કૌશાંબીનો રાજદૂત હતો, તેને પણ જાગૃત રહી દરવાજો જિઘાડી આપવા કહેણુ મોકલ્યું હતું. માર્ગના બંદોબસ્ત માટે સેનાપતિ રુમણવાનને પણ વખત સર સંદેશો કહાવ્યો હતો એ જોઠવણુને લીધે ઉજ્જયિનીમાં નગરવાસીઓ જાળ્યા તે પહેલાં તો હાથણીનાં મોઢાં પગલે અને પ્રચંડ વેગે કેટલા એ કાસ વત્સરાજ ને વાસવદત્તાએ વઢાવી દીધા. જેમમાં ને જેમમાં અવંતિ પાછળ મૂકી તેમણે વિધ્યાઠવી પણ પસાર કરી. સરહદનાં વનો તો તેમણે ખેતરવા લેખવ્યાં. જોતજોતામાં વેળુના ઘાટે થઈ જમુનાજી ઓળંગી રાજરાણી રાજધાનીમાં દાખલ થઈ ગયાં. ગુર્યા કરતી પ્રજાએ તેમને હર્ષનાદથી વધાવી લીધાં. જે દરવાજો ભદ્રવતી શહેરમાં પેઠી, તે ભદ્રવતીદાર કહેવાયો^{૧૫}; અને વાસવદત્તાના હરણુમાં પરિણામ પામનારા પ્રસંગના સંભારણુમાં તે દિવસથી નામવનયાત્રા એવા નામે મહોત્સવ પણ ચાલતો થયો^{૧૬}.

વાસવદત્તાના હરણુથી મહાસેનને મનમાં ધણો જ આનંદ થયો. એનો ગૂઢ સંકલ્પ અદ્વિત રીતે પાર પડ્યો, તેથી તેને પરમ નિર્વૃત્તિ થઈ. પરંતુ અમાત્ય ભરત રોહક રાજની અંતર્વૃત્તિનો અજાણ્યો હતો. મહાસેનને મહા મંત્ર મંત્રીના લલામાં ન હતો. તેથી રાજકુમારીના હરણુનો સમાચાર ખોચતાં તે અત્યંત ઉસ્કેરાઈ ગયો અને નાસેફની પૂંઠ પકડવા તત્પર થયો. તેને રોહકા યૌગંધરાયણ અને તેના સાથીઓ તૈયાર જ હતા. જે દરવાજો વત્સરાજને દરવાજો જિઘાડી આપ્યો હતો, તેણે જ તે બંધ કરી દીધો અને અવંતિની અક્ષૌહિણી આંતરી. એક મુહૂર્ત ભર ભારે જંગ મચ્યો.

ભરત રોહકના સૈનિક નાકું હાથ કરવા મથતા હતા, તેમને ધસારે ફરી ફરી ખાંચે વાળી યૌગંધરાયણે સુમટોને હંકાવ્યા. એવામાં એક હાથીના દંડુસળના પ્રહારથી તેના હાથનું ખાંડૂં પડી મયું, એટલે તે પકડાયો.

રાજકુમારીનું હરણ થયાથી મહારાણી અંગારવતીને અને મહામંત્રી ભરત રોહકને ધણું મારું લાગ્યું હતું. અવંતિનો અમાત્ય હાથમાં આવેલા યૌગંધરાયણને કેદમાં નાંખવાનું કરતો હતો; અને રાણી મહેલની ઠામથી પડતું મેલી આપઘાત કરવા જતી હતી. પરંતુ રાજાએ બંનેને શાંત પાડ્યાં અને સમજાવ્યાં. જમાઇનાં કુળ શીળ અને પરાક્રમમાં કશી વાતે ખામી ન હતી. રાણીની નજર પ્રથમથી જ એનામાં ખૂંધી હતી. રાજકુમારી એને જ ઇચ્છાવર વરી હતી. વત્સરાજે પણ ગાંધર્વ-વિવાહથી કુંવરીનું પાણિગ્રહણ કર્યું હતું. એ વિવાહ ક્ષત્રિયોને વિહિત હતો. જે થયું હતું તે યથાયોગ્ય થયું હતું. એ આનંદના પ્રસ્તાવને વધાવી લેઈ રાજાએ જમાઇના વફાદાર બહાદુર પ્રધાનનો સારો સત્કાર કર્યો. એક ક્ષણ ઉપર જ્યાં કાગારોગ મચ્યો હતો, તે રણવાસમાં બીજે ક્ષણે મંગળ ગીત ગાજી રહ્યાં; અને રામચંદ્રે સોનાનાં સીતાજીથી અશ્વમેધ કર્યો હતો, તેમ મહાસેન અને અંગારવતીએ ચિત્રનાં વત્સ-રાજા અને વાસુકુમારીથી વિવાહમહોત્સવ અત્યંત આનંદ ભેરે બિજાવ્યો.

સમર્થન.

ઉપરની હકીકતમાં વત્સરાજની લગ્નના લોભથી ફસાયાનું અને પાછળથી નાસી છૂટયાનું વર્ણન છે. એ કવિકલ્પિત કહાણી નથી પણ ઐતિહાસિક બનાવ છે, તેની સાબીતી ઇસવી સન પૂર્વેના ચોથા સૈકાના અંતભાગમાં રચાયેલું એક પ્રમાણુશ્રુત પુસ્તક પૂરી પાડે છે. કૌટિલીય અર્થશાસ્ત્રના યોગલામન અધ્યાયમાં પહેલી બાબતનો મૂક પણ પરખી શકાય એવો સ્પષ્ટ નિર્દેશ છે. એમાં લખ્યું છે કે પ્રતિપક્ષી હાથીનો લોભી હોય, તેને લક્ષણસંપન્ન સુશિક્ષિત હાથી નાગવનમાં છોટા મૂકી લોભવવો: વન્ય જન સમજા એને પકડવાને

તે ગીચ ઝાડીમાં આવે, કે તેને બાંધી પોતાને નગર બેઠું જવો^{૧૭}. અહીં નોંધેલી વિગત વત્સરાજના જીવનમાંથી લીધી છે. કર્તાએ નામ નથી આપ્યું, તથાપિ તેની આંગળી તો આખા વત્સરાજ તરફ જ છે. હાથીના સોબી વિશે લખતાં તેની દૃષ્ટિ આમળ તો ઉદયન જ છે. વત્સરાજનો ઇતિહાસ તેને સારી રીતે જાણીતો હતો. દુઃખમાં હિમ્મત હારી પ્રાણત્યાગ ન કર્યો તો ફરી એણે સુખ જોયું, એવું અન્યત્ર એ જ આપાતને અનુલક્ષીને ચાણક્ય નામ સાથે પણ લખે છે^{૧૮}.

પ્રસ્તુત નાટકમાં અને તેના જોડવામાં આવતાં પાત્રો સ્થળો અને યનાવનો નિરૂદ્ધ આશ્ચર્યે ચોથા સૈકામાં નેપાળના બુધસ્વામીએ રચેલા બૃહત્કથાસંગ્રહમાં પણ મળી આવે છે. એનો જ થોડોક ભાગ^{૧૯} મારા જોવામાં આવ્યો છે, તેમાં એક સ્થળે ભદ્રવતી ઉપર બેસીને વત્સરાજ અને વાસવદત્તા ઉજ્જયિની નાસી આવ્યાની નોંધ છે^{૨૦}. યોગંધરાયણ રુમણવાન અને વસંતકનાં નામ તો સોમદેવના કથાસરિત્સાગરમાં અને ક્ષેમેન્દ્રની બૃહત્કથામંજરીમાં છે તેમ પ્રસ્તુત સંગ્રહમાં પણ છે. ધ્યાન ખેંચે છે તે તો પદ્માવતીના ભાઈ દર્શકનું નામ છે. એ મમથના શેશુનાગનો ઉલ્લેખ સાગરમાં અને મંજરીમાં છે નહિ; જૈનકથામાં પણ છે નહિ; માત્ર સંગ્રહમાં જ છે. તેવી જ રીતે સ્વપ્નવાસવદત્તમાં કહેલા ત્રયામુન મહેલનું નામ પણ સંગ્રહમાં જ મળી આવે છે.

૧૭. ૦. ઓ કૌ. અ. શા. | ૧૩ | ૨ા હસ્તિકામં x નાગવન-પાલહસ્તિના લક્ષણ્યેન પ્રલોભયેયુઃ । પ્રતિપન્નં ગહનમ્ x x x લદ્ધવા x અપહરેયુઃ । ૧૮ જુઓ કૌ. અ. શા. | ૧૭ | દૃષ્ટા હિ 'જીવતઃ પુનરાવૃત્તિઃ' । યથા સુચાત્રોદયનામ્યામ્ । ૧૯ મદ્રાસ યુનિવર્સિટિના પ્રો. કૃષ્ણસ્વામી આયંગરે પહેલા અગિયાર સર્ગ અને વાંચવા મોકલ્યા હતા, તેટલો જ ભાગ હું જોવા પામ્યો છું. ૨૦ જુઓ બૃ.ક.સં. | ૬૩૪ |

પ્રતિજ્ઞાયૌગન્ધરાયણના પહેલા એ અંકના જૂતાંતની અદ્ભુત પુષ્ટિ એક અપ્રસિદ્ધ નાટકથી પણ થાય છે. દુર્ભાએ તે ખંડિત અવસ્થામાં પ્રાપ્ત થયું છે. એના ત્રણ જ અંક હાથ લાગ્યા છે. એ નાટક આખું એ જડી આવ્યું હોત, તો ઘણી ઘણી વાતનું સચોટ સમર્થન એનાથી થાત. એ નાટકનું નામ ક્ષીણાવાસવદત્ત^{૨૧} છે. એ નામ સાંભળતાં ભાસનું સ્વપ્નવાસવદત્ત યાદ આવે છે. પણ જ્યારે એ નાટક વાંચિયે છિયે, ત્યારે તેનું વસ્તુ પ્રતિજ્ઞાયૌગન્ધરાયણ સાથે બહુ મળતાપણું ધરાવતું જોવામાં આવે છે. એમાં વત્સરાજને ફસાવવાની યુક્તિ રચનાર અમાત્ય ભરત રાહક જ છે. પ્રલોભન દ્રોણના બનાવટી ઘોડાનું સ્મરણ આપનારા બનાવટી હાથીથી નહિ, પણ કુદરતી કેળવેલા હાથીથી કર્યું છે. વત્સરાજને પકડવા જનાર શાલંકાયન છે. તે ચમેલી અને સાદહના વનમાં ખસલીનાં બોયાંમાં સુબટ સહિત સંતારી રહે છે^{૨૨}. વત્સરાજ સુંદરપાટલ^{૨૩} ઉપર સવાર થઈ વીસ સુબટ સાથે ચક્રવર્તિપદ અપાવનાર નીલગંજને પકડવા આવે છે^{૨૪}. તેના ઉપર અવંતિના સુભટા ગૂઢ આશ્રયસ્થાનમાંથી ઘસી આવી તૂટી પડે છે. ધીમાણામાં ઓગ-

૨૧ પ્રસ્તુત નાટકની હાથપ્રત મદ્રાસમાં Government Oriental Manuscripts Libraryમાં છે. તેની નકલ કરાવી મેંભાવી તે ઉપરથી મેં ઉપલી હકીકત આપી છે. ૨૨ ક્ષીણાવાસવદત્તનો કર્તા નાગવનમાં સાલ સાથે અતિમુક્તલતાનો નિર્દેશ કરે છે. તે ઉપરથી સમજાય છે કે તેની પાસેની પ્રતિજ્ઞાયૌગન્ધરાયણની હાથપ્રતમાં મલ્લિકને બદલે મલ્લિકા અપપાઠ હશે, જેનો તેણે અતિમુક્તલતા અર્થે કર્યો જણાય છે. એ જ અપપાઠને લીધે અનુવાદની ટિપ્પણી ૨૦ માં નોંધેલા બધા પાઠ ઉત્પન્ન થયો છે. ૨૩ સુંદરપાટલને બદલે અનુવાદમાં મેં દૂંડુ સુપાટલ નામ આપ્યું છે. ૨૪ પ્રલોભનના હાથીના સંબંધમાં ક્ષીણાવાસવદત્તનો કર્તા પણ ભાસના જ નીલકુલલયતનુઃ ચક્રવર્તિનઃ હસ્તી વગેરે શબ્દો વાપરે છે.

શ્વીસ વત્સસુબટ ખપી જાય છે; તથા વત્સરાજ અનેક ધા લાગ્યાને લીધે બેશુદ્ધ થઈ ધરણી ઢળે છે. એ લાચાર સ્થિતિમાં અર્વાચીન માણસો તેને કેદ કરી લે છે. એકલો હંસક જીવતો કૌશાંબી જવા પામે છે. તેના મ્હેડેથી રાજા કે પકડાયાની ખબર થતાં યૌગધરા-મણુ રુમણવાન અને વસંતક સ્વામીને છોડાવવા વેધ બદલી ઉજ્જવિની જાય છે. અહીં ત્રીજો અંક પૂરો થઈ ચોથાનો આરંભ થાય છે. એટલેથી હાથપ્રત અધૂરી છે. આ સ્થળે બે બાબતની નોંધ લેવા જોવી છે. તે એ છે કે પ્રતિજ્ઞાર્ચાગન્ધરાયણ અને સ્વપ્નવાસવદત્તમાં કહેલા દર્શક અને આરણિનો આ નાટકમાં પણ ઉલ્લેખ છે. ભાસે આરણિ ક્યાંનો હતો તે ચોખાળીને કહ્યું નથી, તેથી અદ્વાત નાટક-કારે પણ તે ક્યા દેશનો રાજા હતો તે જણાવ્યું નથી. વીળાવાસવદત્તમાં મગધના દર્શકને સ્વપ્નવાસવદત્તના આધારે વત્સરાજના પક્ષનો વર્ણવ્યો છે.

આ નાટકમાં કર્તાનું નામ કોઈ સ્થળે છે નહિ. એનું આદિ-મંગલ શંકર ભગવાનનું છે, તેથી નાટકકાર શેવ હોવો સંભવે છે. એનો સમય નિર્ધારવાતાં સાધન છે નહિ. નાટકનો ઉત્તર અવધિ કંઈક ખાતરીથી બાંધી શકાય છે. વીળાવાસવદત્તના પહેલા અંકમાં મહાસેને અશ્મકદેશના રાજા સંજય સાથે વાસવદત્તાની સગાઈ કરી ગ્રાખ્યાનું અને અશ્મકદેશરે શુદ્ધ એટલે વસંત ચડાવ્યાનું કહ્યું છે^{૨૫}. માલતીમાધવના બીજા અંકમાં પ્રસ્તુત વાગ્દાનનો ઉલ્લેખ છે^{૨૬}. એ પ્રકરણનો કર્તા શ્રીકંઠ ભવભૂતિ આઠમા શતકના પહેલા ચરણમાં થયેો હતો^{૨૭}. આથી હું વીળાવાસવદત્તને આઠમા શતક પહેલાં

૨૫ જીએ. લી. લા. ૧૧ નાં તામરમકેશ્વરસુતસ્ય સુતિશ્ચતઃ
x વાતુમ્ ।, અને સંજયાય દાસ્યામીતિ શુલ્કં પ્રતિગૃહ્ય તસ્મૈ
ન દત્તવાનિતિ નમ્વસ્માકમચયઃ । એ અવતરણુ. ૨૬ જીએ.
મા.મા. ૧. વાસવદત્તા સંજયાય રાજે પિત્રા દત્તમાત્મા-
નમુદયનાય પ્રાયશ્ચિત્ ।. ૨૭ જીએ. મા.મા. ઉપરનો

મૂકૂં છું. એ નાટકના ત્રીજા અંકના પંદરમા શ્લોકમાં પૌરોગહસ્તિ-
પકનાપિતસુદમુખ્યાન્ ચોડહન્ એવું મહાસેનના સંબંધમાં જે
કથન છે તે જો મૃ.ક.સં. ૧૧૨૬-૪૭ ઉપરથી કહી હોય, તો તે
ચોથા સૈકા પછી રચાયું ઠરે.

નાટકની પ્રસિદ્ધિ.

વાસવદત્તાના હરણની વિગત 'પ્રતિજ્ઞાયૌગન્ધરાયણમાં અને
ત્રિવષ્ટિશલાકાપુરુષચરિતમાં એકબીજાથી બહુ જુદી પડે છે.
તેમ છતાં બાસના નાટકના ત્રીજા અંકનો નવમો શ્લોક સહેજ ફર-
શરથી હેમાચાર્યની કૃતિમાં ઊતારેલો છે^{૨૮}. તે બતાવી આપે છે કે
પ્રસ્તુત નાટક છેક આરમા શતક સુધી આ બાગમાં સારી રીતે
જાણીતું હતું. એ અરસામાં વન્ધવટીય સર્વાનંદિ અમરકોશટીકા-
સર્વસ્ય રચ્યું હતું, તેમાં કામશૃંગારના દૃષ્ટાંત તરીકે વાસવદત્તાના
હરણની અને અર્થશૃંગારના દૃષ્ટાંત તરીકે પદ્માવતીના પાંચિત્ર-
હરણની નોંધ લીધી છે^{૨૯}. તેથી પ્રતિજ્ઞાયૌગન્ધરાયણ અને
સ્વપ્નવાસવદત્ત બંનેની અન્યત્ર પ્રસિદ્ધિની પણ સાબીતી મળે છે.
જે ત્રણ સૈકાં આગળ વધતાં પ્રતિજ્ઞાયૌગન્ધરાયણના ત્રીજા અંકની
વ્યાખ્યા^{૩૦} લખાય છે. કર્તાએ ટીકાને અંતે પોતાનું નામ આપ્યું
નથી. પરંતુ તેમાં 'ગતિર્નાહીવ્રજે પથિ । ઉપાયે' એ વચન ટાંક્યું

ડૉ. ભાંડારકરનો ઇંગ્રેજી ઉપોદ્ધાત. ૨૮ જુઓ ત્રિ.શ.પુ.વ.
૧૦ । ૧૧ । ૨૩૫ । કુમારપાલપ્રતિબોધમાં પણ એના એ પાક્ષી-
તરથી કર્તાનું નામ આપ્યા વગર પ્રસ્તુત શ્લોક ઊતારેલો છે.
૨૫ જુઓ નીચેનો ઊતાર:- x સ્વદેશમાત્મસાત્ કર્તુમુષ-
યમસ્ય પદ્માવતીપરિણયોડર્થશૃંગારઃ । x તસ્યૈવ વાસવદત્તા-
પરિણયઃ કામશૃંગારઃ ૧. ૩૦ આ વ્યાખ્યા શાસ્ત્રીજીએ પ્રતિજ્ઞા-
યૌગન્ધરાયણની પ્રથમ આવૃત્તિમાં પરિચિદ્ધરૂપે આપી હતી.

૭૩^૧, તે કેશવસ્વામીના નાનાર્થાર્ણવસંક્ષેપ । ૨ । ૨૧-૩૧ । ને જિતારો છે એમ તપાસ કરતાં મેલૂમ પડે છે. કેશવસ્વામી ચોલદેશના રાજા કુલોતુંગના પુત્ર મહારાજા રાજરાજનો આશ્રિત હતો. આ કારણથી પ્રસ્તુત નાનાર્થકોશ રાજરાજીય નામે પણ ઓળખાય છે. ચોલદેશના કુલોતુંગસુત રાજરાજ એ થયા છે, એક બારમા સૈકામાં અને બીજાં તેરમામાં. એ મર્યાદા ધ્યાનમાં રાખી પ્રતિજ્ઞા-યૌગન્ધરાયણના ત્રીજા અંકની વ્યાખ્યાનો પૂર્વ અવધિ હૂં ચોલમં-ક્ષતક ટેવું છું. એ અંક ચોલ અને કરલમાં મન્ત્રાક્ષને નામે પ્રસિદ્ધ છે. ત્યાં મહોત્સવમાં 'ચાક્રિયાર'ના નામે ઓળખાતા નટલોક અત્યારે પણ દેવમંદિરમાં આંગિક અભિનયથી તેનો પ્રયોગ કરે છે. કદાચ એ વર્ગને માટે જ મન્ત્રાક્ષની વ્યાખ્યા લખાઈ હશે.

મૂળકથાના અવાંતર ઐતિહાસિક અંશ.

પ્રતિજ્ઞાયૌગન્ધરાયણ અને સ્વપ્નવાસવદત્ત એ બે નાટકો મુદ્રારાક્ષસની પેઠે ઇતિહાસની છાયા લેઈ ધડી કાઢેલાં નથી, પણ ઇતિહાસને આધારે રચાયેલાં છે. તેથી એમાં કથાભાગ ઉપરાંત પણ કેટલીક બાબત તપાસવા અને લક્ષમાં લેવા જોઈ છે.

હકત પ્રાચીન કાળમાં તાપસ અને પરિવ્રાજક એવા ધર્મચર્યા પરત્વે બે વર્ગ હતા^{૨૨}. પહેલા તપોવનમાં રહી સાદું જીવન ગાળતા હતા, અથવા એકાંત લયનોમાં રહી દૈન્ય સંયમ સેવતા હતા. બીજા એકલા અથવા શિષ્યોના જુડ સાથે ફરતા રહેતા હતા. સ્વપ્નવાસવદત્તમાં યૌગન્ધરાયણ બ્રાહ્મણપરિવ્રાજકના વેષમાં છે. માલવિ-

૩૧ એ ઉપરાંત એમાં પ્રાકૃતપ્રકાશનાં બે સૂત્રો ઉદાહૃત છે. વળી સિંહના નામથી કોઈ કોશમાંનાં બે વચન દાંડેલાં છે. કદાચ તે દુર્ગ કિંવા દુર્ગસિંહની નામમાલામાંથી લીધાં હશે. ૩૨ જુઓ Rhyds Davids' Buddhist India, pp 140-41.

કામિમિત્રમાં પંડિતકૌશિકી પાત્ર છે, તે બ્રાહ્મણપરિવારિકા છે. જૈન યૌદ્ધ આદિ ધર્મમાં પણ પરિવારિકવર્ગ હતો. એ વર્ગ પાછળથી ઉચ્છિન્ન થયો છે.

એ સમયમાં જૈન અને યૌદ્ધ ધર્મ તાજા પ્રચારમાં આવ્યા હતા. દર્શકના પિતા અગતશત્રુના રાજ્યકાળમાં ભગવાન મહાવીરના વિહારની સીમા એક તરફ કોશલ અને વિદેહ તથા બીજી તરફ વત્સદેશ અને મગધ હતી^{૩૩}. ભગવાન યુદ્ધનું પણ એ જ ઉપદેશક્ષેત્ર હતું. બંને ધર્મસંસ્થાપકનાં પવિત્ર પગલાં તળ કૌશાંબીમાં થયાં હતાં. પરંતુ એ છેવાડા રાજ્યમાં નવા ધર્મોનું બળ હજી જન્મ્યું ન હતું^{૩૪}. અવંતિનો મુલક ઉપર કહેલા ઉપદેશક્ષેત્રની બહાર છે. એ દૂર દેશ પર્યંત નિર્ઐથ યતિઓ વીર ભગવાનના નિર્વાણ પછી પગલાં લંબાવે છે, તેની પ્રતીતિ પ્રતિજ્ઞાયૌગન્ધરાયણના ત્રીજા અંકના નવસ્યા યતિનો વેષ ધરનારા રુમણવાન પાત્રથી થાય છે.

એ સમયમાં રાજાઓ વૈવાહિક મંળ્યંધ જોડવામાં પ્રતિક્ષામતાને અંતગત ગણતા નહિ. મહાસેન વર્ણે બ્રાહ્મણ હતો, છતાં ક્ષત્રિય રાજાઓ વાસવદત્તાનાં માગાં કરે છે; અને મહા કુશીન વત્સરાજ તેને ગાંધર્વવિવાહથી પરણે છે. બ્રાહ્મણ પિતા એ પરણેતર કબૂલ પણ રાખે છે. આવા રાજદ્વારી વિવાહની તે સમયમાં છૂટ જણાય છે. ઇસવી સન પૂર્વે ચોથા સૈકાના અંત ભાગમાં મૌર્યચક્રવર્તી ચંદ્રગુપ્ત

૩૩ જુઓ નિશીથચૂર્ણિની નીચેની ગાથા:-મગહા કોસમ્બીયા
થૂળાવિસઓ કુળાલવિસઓ અ । ઇસા ચિહારભૂમી ઉત્તા
આચારિયં સ્વેત્તં ॥ અહીં મગહા તે મગધદેશ, કોસમ્બીયા
તે વત્સદેશ, થૂળાવિસઓ તે મિથિલા. જે મુખ્ય શહેર હતું
તે વિદેહદેશ (જુઓ સ્થૂળાકગ્રામ), અને કુળાલવિસઓ તે
આવસ્તિ જેની રાજધાની હતી તે કોશલદેશ હું સમજૂ છું.
૩૪ જુઓ પ્ર. ૬૦. ૧૧૭. ધર્મસંકરવર્જિતા ભૂમિ: ૧.

સીરિયાના શ્રીક શહાનશાહ સેલ્યુકસની કુંવરીને પરણ્યો હતો, તે વાંત ઇતિહાસના વાંચનારની અજ્ઞાતી નથી.

એ સમયમાં હાથી એ ચતુરંમ સેતાનું મુખ્ય અંગ ગણાતું હતું. સંગ્રામમાં અને સવારીમાં એમની ઉપયોગિતાને લીધે હાથીનો શિકાર નિષિદ્ધ હતો. એ જમાનાની વિદ્યાકળામાં હસ્તિશિક્ષા અગત્યનું સ્થાન ભોગવતી હતી. લક્ષણુસંપન્ન હાથી રાજ્યને ચક્રવર્તિપદ અપાવનારો મનાતો હતો. ગામને ગોચર અને રાજ્યને નાગવન આવશ્યક ગણાતાં હતાં. ગજશાળામાં હાથીઓની બહુ સંભાળ લેવાતી હતી. તેમને માટે ન્હવરાવનાર, અંગચંપી કરનાર, જમાડનાર અને વીણા વગાડી ઊંઘાડનાર સેવક પણ નીમવામાં આવતા હતા. આયુર્વેદને પણે ઊભા થયેલા હસ્ત્યાયુર્વેદમાં કુશળતા ધરાવનાર ચિકિત્સકો તેમની સુખાકારી જાળવતા હતા.

એ સમયમાં લોક ચમત્કારથી ભોળવાતા હતા. કૌટિલીય અર્થશાસ્ત્રમાં લોકના ભોળપણનો લાભ લેઈ અનેક ચમત્કારક યુક્તિઓ યોજવાની કહી છે. પ્રતિજ્ઞા યૌગન્ધરાયણમાં પણ એવો એક ચમત્કારક દેખાવ વર્ણવેલો છે એના પહેલા અંકના છેવટના ભાગમાં ઉન્મત્તાના વેષમાં વ્યાસ ભગવાને દર્શન દીધાનું લખ્યું છે. લાવાણુકમાં દરબારી મેલાણુમાં આમ લાગે છે અને તેમાં વાસવદત્તા બળી મુખ્યાનું તથા યૌગન્ધરાયણે ઝંપલાવી પ્રાણ તબ્બાનું નિકળ્યું છે. પણ તે એક ચમત્કારક દેખાવ જ છે, એવું પાછળથી આપણે જાણિયે છીએ ૩૫.

પ્રકૃતિની વિમૃતિ.

વાસવદત્તાના હરણની આ અંતિહાસિક ખીનાનું અદ્ભુતકથામાં કેવું પરિવર્તન થાય છે, તે તરફ હવે સ્હેજ દષ્ટિ દોડાવિયે. પ્રલોભનનું સાધન

જે કુદરતી હાથી, તે સાગર મંજરી અને ^{૩૬} હર્ષચરિતમાં બનાવટી બને છે. જૈનકથામાં એને યંત્રબળે હાલતો ચાલતો પણ વર્ણવ્યો છે. વત્સરાજના ગ્રંથો અર્થે સંતાઈ રહેલા અવંતિના સુભટા પંડેની ઝાડીમાંથી નહિ, પણ પેલા કૃત્રિમ હાથીના પેટમાંથી ઉઘોડળ નીકળી આવે છે. બૌદ્ધકથામાં તે સાઠ અને મામહાલંકારમાં સો કલા છે. કૃષ્ણ ભગવાનની લીલા માટે કવિએ અને ચિત્રકારે યોજેલા નારીકુંજર જેવો કાંઈ નરકુંજર કથાકારોએ કદપી કાઢ્યો નહિ, એટલી જિલ્પ રહી ! ઉભય ધર્મની કથાઓમાં, મામહાલંકારમાં અને ઘોળા-વાસવદત્તમાં એ પ્રસોબનના હાથીને કૌશભીની હઠમાં યમુનાના કચ્છમાં જ મૂકેલો કલ્પો છે. પેટમાં ભરાયલા સુભટા ઉપરાંત સમીપમાં અવંતિનૂ સૈન્ય પણ સંતાઈ રહેલું જૈનકથામાં વર્ણવ્યું છે

કલ્પનાના ગોળા કેવા જોડે છે ! વત્સરાજનું નામ ઉદયન હતું; તેથી ઉદયગિરિ ઉપર તેનો જન્મ થયાની કથા સંગ્રહ, સાગર અને મંજરીમાં જિપ્પળવી કાઢેલી છે. જે વીણા વડે વત્સરાજ ભૂગત નાગ એટલે હાથીને વશ કરતો હતો તેની પ્રાપ્તિનો સંબંધ એમણે પાતાળગત મણિધર નામ સાથે જોડી દીધો છે.

કથાકારોએ બીજા ગોટાળા પણ વાળ્યા છે. વત્સરાજના પિતાનું નામ શતાતીક અને પિતામહનું સહસ્રાતીક છે^{૩૭}. સાગર અને મંજરીએ પિતામહને પિતા અને પિતાને પિતામહ કહ્યો છે. પુરાણમાં ઉદયનનો પુત્ર વીર વહીનર કે વિહીનર છે. તેનો કથાગ્રંથ નરવાહનને નામે વ્યવહાર કરે છે અને તેને વિદ્યાપ્રરચકવર્તી બનાવે છે. પ્રદ્યોત મહાસેન અવંતિનો રાજા હતો. સાગર અને મંજરી એ એક વ્યક્તિની બે વ્યક્તિ બનાવે છે. તે મહાસેનને અવંતિના અને

૩૬. જુઓ. હ. ચ. । નાગવનવિહારશીલં ચ માયામા-
તક્ષાક્ષાન્નિર્ગતા મહાસેનસૈનિકા ઘરસપતિ ન્યયંસિપુઃ ।
૩૭. જુઓ. Pargiter's Dynasties of the Kali Age.

પ્રધાતને મગધનો રાજા કહે છે. એ રીતે દર્શક બિડી જાય છે. પણ તે બિડાવી શકાય એમ નથી. એનું અસ્તિત્વ બૌદ્ધકથાના નાગડસક નામથી સિદ્ધ થાય છે. એ અનંતશત્રુ કિંવા કુણ્ડિકનો પુત્ર થાય. એનું સમર્થન મથુરાથી બાર માઈલ ઉપર સોનોત ગામમાંથી મળેલા પૂતળાના પ્રાકૃત લેખથી થાય છે^{૩૮}. બૌદ્ધ ધર્મપુસ્તકોમાં નામ બિલટ-પાલટ છે અને જૈન ધર્મપુસ્તકોમાં ખૂટે છે, તેનું કારણ કદાચ એમ હશે કે તેમને મળેલી શૈશુનાગોની વંશાવળી અવ્યવસ્થિત અને ખંડિત હશે.

ચીનાઈ પ્રવાસી ચવનચંગ વત્સરાજને બૌદ્ધ વર્ણવે છે. એના સમયના સ્થાનેશ્વરના પરમમાહેશ્વર હર્ષને પણ એણે બૌદ્ધ ક્યાં નથી કહ્યો ? પંડિત હેમાચાર્ય વત્સરાજને ભગવાન મહાવીરને હાથે જૈની દીક્ષા આપાવે છે. ભાસ તેને સનાતન વૈદિક ધર્મ પાળનાર અને પળાવનાર કહે છે. અવંતિના મહાસેનને જૈનકથામાં વ્યભિચારી જુલ્મભગાર અને નિર્દય ચિતર્યો છે. પુરાણના કર્તા એને નયવર્મિત અને નરોત્તમ વિશેષણ લગાડે છે^{૩૯}.

૩૮ જુઓ Journal of the Bihar and Orissa Research Society, 1919, Parkham Statue. પૌરાતનિક કાશીનાથ જયસ્વાલ લેખ આ રીતે વાંચે છે:—(૧) સિનિ ડરસિ કારિતા (૨) + + + (લ)આચા કુનિકાજ. (૩) + + + (ન) + કતા. હું સિનિ નહિ, સિરિ હશે એમ ધાઈ છું. શ્રીદર્શ(કેન) કારિતા (પ્રતિમા) રાજ્ઞ: કુણિકસ્ય. + + + (ન) ક્રુતા. એવી છાયા લેઈ હું તેનો અર્થ નીચે પ્રમાણે કહું છું: 'રાજા કુણ્ડિકના (પુત્ર) શ્રીદર્શકે (આ પ્રતિમા) કરાવી; + x + એ કરી.' ૩૯ જુઓ Pargiter's Dynasties of the Kali Age.

ભામહે ભાખેલો ન્યાયવિરોધ.

કથનના ઘોડા દોડાવનારા અદ્ભુતકથાકાર કવિના આ વાણીના જુગાર પ્રત્યે શારદદેશનો આલંકારિક ભામહ સખત અણુ-ગમે બતાવે છે. તે કહે છે કે કવિ વત્સરાજને વિનિગીધુ વર્ણવે છે, ને તેને બાતમીદારતા છે નહિ: એ કેવું? પોતાના રાજ્યની સીમમાં બનાવટી હાથી રાખવામાં આવે છે, ને અજાણ છે કે તે જાણુતો પણ નથી! એ હાથીના પેટમાં શાલંકાયન સમેત થોડા ને ઘણા સો સુભટો ભરાયા છે! વત્સમંત્રીઓ પણ કેવા મંદ બુદ્ધિના, કે તેઓ લિધાડી આખે કંઈ દેખી શક્યા નહિ! જો તેમણે સ્વાર્થથી આંખ મીચી હોય, તો તેમનામાં વફાદારીની મોટી ખામી કહેવાય. સો ધનુષમાંથી સામટાં બાણ છૂટે ને એકે વત્સરાજને મર્મસ્થાનમાં ન વાગે, એ બને કેમ? અર્વંતિના કેટલાક સુભટ વત્સરાજના હાથે મરાય છે, તેમના ઉરકેરાયલા સંબંધીઓ એનો જીવ લીધા ક્યાર રહે ખરા કે? કવિનું કથન પ્રમાણશાસ્ત્રથી વિરુદ્ધ છે અને દુનિયાના અનુભવથી પણ વિરુદ્ધ છે, તે લોક માન્ય રાખે છે તેને શું કહિયે? એ નીતિજાણુ વિદ્વાનોને નમસ્કાર! ખરેખરો રાની હાથી અને આમહે મહેલો બનાવટી હાથી, એ બેનો તફાવત ન્હાનું બાળકે સમજે, તે છતાં વત્સરાજ છેતરાયો એ કેવી અફસોસની વાત^{૪૦}!

૪૦ જુઓ ભામહા ૦ । ૪ । ૩૮-૪૫ । વિજિગીધુમુપન્યસ્ય વત્સેશં વૃદ્ધદર્શનમ્ । તસ્યૈવ કૃતિનઃ પશ્ચાદભ્યધાશ્ચારશૂન્ય-તામ્ ॥ અન્તર્યોદશતાકીર્ણં શાલક્યાયનનેતૃકમ્ । તથાવિધં ગર્જં છન્નં નાજ્ઞાસીત્ સ સ્વમૂગતમ્ ॥ યદિ ઘોપેક્ષિતં તસ્ય સચિવૈઃ સ્વાર્થસિદ્ધયે । અહો નુ મન્દિમા તેષાં મક્તિર્વા નાસ્તિ મર્તરિ ॥ શરા દૃઢધનુર્મુક્તા મન્યુમદ્ધિરરાતિભિઃ । મર્માણિ પરિહૃત્યાસ્ય પતિપ્યન્તીતિ કાનુમા ॥ હતોડનેન મમ બ્રાતા મમ પુત્રઃ પિતા મમ । માતુલો ભાગિનેયશ્ચ હૃષા

મહામહોપાધ્યાય ત. ગણપાતશાસ્ત્રીનું એવું માનવું છે, કે 'ભામ-
હની રિયાદ ભાસની વિરુદ્ધ છે. કેમકે અણેણ મમ માદા હદો
અણેણ મમ પિદા અણેણ મમ સુદો મમ વઅસ્સો એવું
જે ભાસનું વચન છે, તેની સાથે હતોડનેન મમ વ્રાતા
મમ પુત્રઃ પિતા મમ । માતુલો ભાગિનેયસ્સ એ ભામહનું
વચન બહુ મળતું આવે છે.' એમાં શાસ્ત્રીજીની સમજનો ફેર છે.
ઉપરના શબ્દો જ્યારે અવંતિના સૈનિકોનાં મુખમાંથી નીકળે છે,
ત્યારે ભાસ વત્સરાજને બેશુદ્ધ થઈ ગયેલો વર્ણવે છે. ભામહે આપેલા
વર્ણનમાં મૂર્છા સૂચવનારો એક પણ શબ્દ છે નહિ. પ્રતિજ્ઞાયૌગ-
ન્ધરાયણમાં ધીગાણું પસા પછી પ્રસ્તુત પ્રસંગ મુક્યો છે; મામહા-
લંકાર એ બનાવ ધીગાણા દરમિયાન જ બનેલો લેખવે છે. જે
વચનની સમાનતા આપાતતઃ જણાય છે, તે ઘુણાક્ષરન્યાયની છે.
જરા ઊંડા ઊતરીશું તો જોઈશું, કે ભામહનો હાથી ચામડે મડેલો એટલે
બનાવટી છે; ભાસનો હાથી કુદરતી છે. ભામહનો કૃત્રિમ હાથી
વત્સદેશની સીમમાં મૂકેલો છે; ભાસના નીલગંજની વિહારભૂમિ અવં-
તિનું નાગવન છે. ભામહના સૈનિક હાથીના પેટમાં ભરાયા છે;
ભાસના સુમટો ઝાડીમાં લપાયા છે. ભામહનો વત્સરાજ ધમસાણુમાં
એકલો છે; ભાસના વત્સરાજ સાથે વીસ વત્સસુમટ છે. આ મુદ્દાઓ,
રિયાદ અદ્ભુતકથાકારના વિરુદ્ધ છે એમ, બતાવી આપે છે.
ભામહનો કટાક્ષ પ્રતિજ્ઞાયૌગન્ધરાયણ ઉપર નથી, તે બીજી એક
નોંધથી પણ જણાઈ આવે છે. વાસવદત્તાનું હરણ કરવાની પ્રતિજ્ઞા

સંરઘ્વચેતસઃ ॥ અસ્યન્તો વિવિધાન્યાજાવાયુધાન્યપરાધિનમ્ ।
ચકાકિનમરણ્યાન્યાં ન હન્યુર્બહવઃ કથમ્ ॥ નમોડસ્તુ તેભ્યો
વિદ્વદ્ભ્યો 'યેડમિપ્રાયં કવેરિમમ્ । શાસ્ત્રલોકાવપાસ્યૈવ
નયન્તિ નયવેદિનઃ ॥ સચેતસો ષનેભસ્ય ચર્મણા નિર્મિતસ્ય
ચ । વિદોર્ષ વેદ બાલોડપિ કષ્ટં કિં નુ કથં નુ તત્ ॥

વત્સરાજ લે છે, એવું મામહાલંકારમાં છે. પ્રતિજ્ઞાયૌગન્ધરાયણમાં આપણે જોઈએ છીએ, કે એ પ્રતિજ્ઞા લેનાર અમાત્ય યૌગન્ધરાયણ છે^{૪૧}.

નાટકનાં મુખ્ય પાત્ર.

ભામહે કહેલા દોષના આરોપથી મુક્ત રહેતા નાટકનાં પાત્રો તરફ હવે વળીએ. કવિએ આદિમંગલમાં આર પાત્ર ગણ્યવેલાં છે. તેમાંનાં જે વત્સરાજ અને વાસવદત્તા, તે બે તો સૂચિત પાત્ર છે. નાયક અને નાયિકા હોવા છતાં તેઓ રંગભૂમિ ઉપર પગ જ મૂકતાં નથી. એ રીતે અલગ રહી તે બે પાત્રો, સંવિધાન ઉપર નજર રાખતાં, જોણુ બને છે. તે પછી ધ્યાન ખેંચનારું પાત્ર યૌગન્ધરાયણ છે. નાટકનું નામ કવિએ પ્રતિજ્ઞાયૌગન્ધરાયણ રાખ્યું છે તે ઉપરથી કદાચ એમ ધરાય, કે યૌગન્ધરાયણનું પ્રાધાન્ય તેને અભિમત હશે. પણ એ ધારનું બરાબર નથી. નાટકનું પ્રસ્તુત નામ રાખવામાં આવ્યું છે, તે તો યૌગન્ધરાયણે લીધેલી પ્રતિજ્ઞા તેના એક આકર્ષક બનાવ છે તે કારણથી હોય એમ હું સમજું છું. સ્વપ્નવાસવદત્ત સંજ્ઞા પણ એવા જ અન્ય નિમિત્તને લેઈને રાખેલી છે. પ્રતિમાદશરથ, દરિદ્રચારુદત્ત વગેરેનું પણ તેમ જ છે^{૪૨}. યૌગન્ધરાયણું મહાસમર્થ અમાત્ય છે, તેની ના પડાય નહિ. એની નયહાક સર્વત્ર વાગી રહી હતી. એણે સ્વામીને છોડવવા કૌશાંબી ઉજ્જયિનીમાં વસાવી હતી. ભરત રોહકને છકકડ ખવરાવી વત્સરાજને એણે છોડાવ્યો અને વાસવદત્તાનું

૪૧ જુઓ. મામહા. ૫. ૩૮-૩૯. આહરિણ્યામ્યમૂમઘ મહાસેનસુતામિતિ । કૃત્વા પ્રતિજ્ઞાં વત્સેન હૃતેતિ મદનાશ્રયા । મામહા. ૭. ૪૭-૪૮માં આપેલી હકીકત પણ પ્રસ્તુત પ્રશ્ન ઉપર આડકતરતો પ્રકાશ પાડે છે. ૪૨ આવી રીતે સ્વપ્નવાસવદત્તને દુઃખીને સ્વપ્નનાટક, દરિદ્રચારુદત્તને ચારુદત્ત, કૃષ્ણબાલચરિતને બાલચરિત. પ્રતિમાદશરથને પ્રતિમા તથા રામાભિષેકને અભિષેક લખે છે.

હરણુ પણુ કર્યું. પરંતુ પોતે મહાસેનનો જ દાવ રમતો હતો તે એ જાણી શક્યો નહિ. એટલી એની કથાશ. નાટકનાં પાત્રોમાં પ્રાધાન્ય તો મહાસેનનું જ છે. યૌગંધરાયણ વત્સરાજને છોડાવવા મથે છે, ત્યારે એ તેને લોહ કરતાં વધારે મજબૂત સાંકળે બાંધી લેવાનું કરે છે, જેમાંથી તે છૂટવા જ પામતો નથી. એકના બેઢા અને દંડનું ઝેર બીજો અમૃત તુલ્ય સામથી ટાળી નાંખે છે. એકનું તેજ બીજાના તેજમાં સમાય છે. એકનો મંત્ર બીજાના મહામંત્રનો સહકારી બને છે. મહાસેનના મનનો પાર યૌગંધરાયણ છેવટ સુધી પામતો નથી. સોનાની ઝારીની બેટથી તે બિલટો મૂકાય છે. તેની આંખનાં પડળ ઝંપાપાત કરતી અંગારવતી પ્રત્યેના મહાસેનના અમૃતાંજન જેવા બોલથી જ દૂર થાય છે.

પ્રેક્ષકો મહાસેનને નજરોતનજર તો માત્ર બીજા અંકમાં જ જુએ છે. પરંતુ આંતર ચક્ષુથી જોનારને તે આખા નાટકમાં સૂક્ષ્મ રૂપે બાપી રહેલો જણાય છે. નાગવનમાં શાલંકાયન મૂર્છામાંથી જાગે છે, ત્યારે મહાસેન જ જાણે તેના કાનમાં કહે છે કે ‘બિડો, બિડો. તમે શું બોલ્ય પડી રહ્યા છો? જુઓ વત્સરાજની શી દશા થાય છે તે’. સ્વામી સાથે કારાગૃહ સેવના તૈયાર થયેલા હાંસુજીને કૌશાંબી વળાવી વત્સરાજને નહરો. પાડનાર પણ એ સૂક્ષ્મરૂપધારી મહાસેન છે. ચોખ્ખારી ધર્મશાળામાં વસંતક કંછક ગર્વથી તેના સાથીઓને કહે છે કે ‘શત્રુઓ એક વાર મને તો ઓળખે, પછી તમને’, તે વખતે અવંતિનાથ જાણે બોલનારના સામું કતરાતી આંખે જુએ છે અને મૂઝમાં હસે છે. નાટકના અંતભાગમાં મહાસેન અપ્રત્યક્ષ છતાં બિલટો વધારે પ્રત્યક્ષ છે. એના સાંનિધ્ય વગર ચોથા અંકની ગૂંચ બિકલવી અશક્ય છે. નાસેકુની પૂંઠ પકડવા ચડેલી અવંતિની સેનાને થંભાવીને યૌગંધરાયણ સુબટોનો ધાણુ વાળે છે, ત્યારે તેના હાથમાંથી ખાંદું કાણુ પડાવે છે? વિજયસુંદર હાથી નહિ, તેનો ગ્રેરનાર મહાસેન. કાર્ય સાધી પકડાયેલા અમાત્યને રાજમહેલમાં લાવવા આજ્ઞા આપી, તે આવ્યો હતો તેવો જ, એકાએક આશ્ચર્ય જાય છે. આજ્ઞા

અનુસાર સૈનિક સાથે સખત જાપતાવાળા આયુધને કોઠે મોકલાવી ભરત રોહક પંડે જ કેદીનો પહેરેગીર બને છે. પ્રથમ પણ મંત્રી મહાસેનનો મંત્ર સમજ્યો ન હતો અને અત્યારે પણ સમજતો નથી. તે યૌગંધરાયણને કારાગૃહમાં પૂરી દેવાની રાજાણીની વાટ જુએ છે. પણ મહામેન તે સોનાની ઝારી ભેટ મોકલી આપતાથીનો સત્કાર કરે છે. પહેરેગીર અને કેદી બંને મૂઝાય છે, કે આમ કેમ ? ત્યાં તો ચિત્રપટનો વિવાહમહોત્સવ મચે છે, અને મૂઝવણનો ખુલાસો થઈ જાય છે. વત્સ અને અવંતિના અમાત્યને મહાસેનનો ગૂઢ મંત્ર અત્યારે સમજાય છે.

મનુષ્યની પરીક્ષા મહાસેન ઠીક કરી જાણે છે. વત્સરાજના મંત્રીઓ તેને ઓળખે છે, તેના કરતાં બાવી સસરા જમાઈને બહુ સારી રીતે ઓળખે છે. વત્સમંત્રીઓ રાજાને વિલાસી સમજે છે. અવંતિનાથ તેને નિડર વીર તરીકે પિછાણે છે. એની સાથે કુંવરીના વિવાહ કરવા આતુર છતાં વિરહકાતર રાણીના વાતસલ્યને તે માન આપે છે ને ઊતાવળો થતો નથી. વત્સરાજને ઉજ્જયિનીમાં આણવાની યુક્તિ યોજનાર તરીકે ભરત રોહકની સેવા તે ભૂલતો નથી. પ્રતિપક્ષી અમાત્યની મંત્રશક્તિનો તે સ્વીકાર કરે છે અને એની સ્વામિભક્તિની કદર જાણે છે.

અમાત્ય ભરત રોહક બાહોશ અને કુશળ છે ખરો, પણ તે યૌગંધરાયણથી ઊતરે. એ કાવે છે તે રાજાના પુંડળેરથી કાવે છે. વત્સઅમાત્ય પોતાના બાહુબળે જીએ છે. એક સ્વભાવે કંઈક જલદ છે; બીજો ઠંડો છે. પકડાયલા વત્સરાજનો મહાસેન સત્કાર કરે છે, તેના ઊંડો ભેદ ન પામી ભરત રોહક મનમાં દુઃખાય છે. વાસવદત્તાના મોહમાં પડી વત્સરાજ ગોઠવેલી બાજી ચૂંથી નાંખે છે; તેથી યૌગંધરાયણને ખેદ થાય છે, પણ તે મનની સ્વસ્થતા ખોતો નથી. એ સ્વામીના અનમને નમરૂપે સંસ્કારી બે છે.

પ્રધાનમાં પ્રધાન મહાસેનથી માંડીને ગૌણમાં ગૌણ એપિમા થયેલ એકે એક પાત્રનું વ્યક્તિત્વ ભાસે ખારીક કલમથી આલેખ્યું છે. સંસ્કૃત નાટકોમાં ગૌણ પાત્રો ઘણું કરીને નિર્લવ યંત્રો જેવાં હોય છે. ધસાર્ધ મથેલા ચલણી પૈસા એકસરખા જણાય છે, તેવું જ તેમની બાબતમાં છે. એક ઢાળમાં ઢાળેલાં પાત્રના જેવાં ક્યુકી પ્રતીહારી આદિ પાત્રો બહુધા જેવામાં આવે છે. પ્રતિજ્ઞાયૌગન્ધરાયણનાં ગૌણ પાત્રોને જીવ છે, વિશિષ્ટ લાગણીઓ છે, પરમાર્ધ આવે એવું સ્વરૂપ છે. અનેક નાટકોની પ્રતીહારીઓમાં સ્ત્રીહૃદયવાળી વિન્ધ્યા જુદી પડે છે; ક્યુકીઓમાં યોગ્યાયોગ્યનો વિચાર કરતો બાદરાયણ નોખો વરતાય છે; ખોપેયાઓમાં ખોળિયું અન્નદાતાની એપ માટે લેખનારો સાલુ ‘હ’ જાણે ‘સ’ કહેતાં જ ઝોળખાય છે.

રસ અને સંવિધાન.

ભાસે પ્રતિજ્ઞાયૌગન્ધરાયણમાં વીરને અને સ્વપ્નવાસવદત્તમાં શૃંગારને પ્રાધાન્ય આપ્યું છે. પ્રાચીન નાટ્ય પ્રસ્થાનમાં નાટકના રસ આઠ જ ગણાતા અને તેમાં શૃંગાર કે વીર જ પ્રધાન થઈ શકતો. પ્રસ્તુત નાટકમાં અનિત પ્રતિપક્ષીને છળથી વશ કરવાની ભરત રોહકની પ્રવૃત્તિમાં, એકલી વીણથી નીલગળ ગ્રહવાના વત્સરાજના સાહસમાં, પકડાયલા રાજાને ઉન્નયિની લેઈ આવવા શાલંકાયનની ચપળતામાં, બંધને પડેલા સ્વામીને કુંવરી વરાવવાના મહાસેનના મૂઢ પ્રયાસમાં ઉત્સાહ સ્થિર થઈ વીર રસની જમાવટ કરે છે. એ રીતે ઉપચય પામતા રસમાં સાત્વતી અને આરભટી વૃત્તિ અદ્ભુત અને રૌદ્રની છાયા મેળવી આનંદમાં વધારો કરે છે. અદ્ભુતનો સ્થાયી ભાવ જે વિસ્મય, તેના અંકુરો સંધાતક અને વસ્તૂત્યાપક અંગમાં પાલવે છે; અને રૌદ્રનો સ્થાયી ભાવ જે ક્રોધ, તેનું ખીજ સંકેટમાં પાંગરે છે^{૪૩}.

૪૩ આમળ ‘વૃત્તિઓ અને તેનાં અંગ’ આપેલ છે, તે જુઓ.

શૃંગારપ્રધાન કથાગ્રંથિ હતાં શૃંગારી પાત્રો અલગ રાખી સંવિ-
ધાન શૃંગારની સ્પર્શથી સુકત રચવામાં કવિએ અસાધારણ કુશળતા
અને સફળ સંવચ્છની વાપરી છે. પ્રતિજ્ઞાચોગન્ધરાચળમાં કાર્યની
એકતા સુદારણસ્તના જેવી જ છે. વિશેષ એ છે કે પછીના નાટક-
કાર જન્મરે પત્તકા અને પ્રકરીની વેલીઓ ચડાવી આધિકારિક વસ્તુને
બરાબ દર્શાવે છે, ત્યારે ભાસ વડવાઈઓએ વિસ્તાર પામતી ચતુર્વ-
દીનાં દર્શન કરાવે છે. પહેલામાં વિવિધતા સાથે એકતા છે; બીજામાં
એકલી જ એકતા છે.

આંગિક અભિનય.

પૂર્વે કહ્યા પ્રમાણે ચોક્કસરૂપમાં જે નાટકોનો આંગિક અભિ-
નયથી પ્રયોગ થાય છે, તેમાંનાં કૃષ્ણચાલચરિતં, મન્નગાઢ તથા
માગાનન્દ ઉત્તરાપથનાં છે, અને ધનંજયવિજય તથા ચૂડામણિ
દક્ષિણપથનાં છે. પહેલાં ત્રણ વિધ્યાચળ ઝાળંગી જોડાવરી તથા કૃષ્ણ
વટાવી સેતુ સુધી થી રીતે ને ઝ્યારે પહેલી ગયાં તથા આંગિક અ-
ભિનયનો વિષય બન્યાં, તે નિર્ધારવું મુશ્કેલ છે. પરંતુ વિદર્ભ સાથે
સંબંધ ધરાવતું માલવિકાગ્નિમિત્ર અથવા સર્વોત્તમ મનાતું અમિત્રા-
મહાકુમ્તલ આદર પામ્યું નહિ અને ભાસ તથા હર્ષની કૃતિ પો-
સાધ, એ વિદ્વાનજ્ઞાના ધ્યાનમાં લેતાં એવી અટકળ થાય છે કે અ-
મિત્ર શૃંગારે લીધે એના સાળા માધવસેનના દરબારમાં આદિશુંબના
આમિત કવિનાં નાટકો તથા શાષ્ટિક પતંજલિનું મહામાય્ય સત્કાર
પામ્યાં હોય અને અનંગહર્ષનું નાટક તેના પક્ષે મિત્ર નરસિંહવર્માએ
વધાવી લીધું હોય. મહામાય્ય દક્ષિણમાં જળવાઈ રહ્યું હતું, તો
ઈસવી ત્રીજા સદીના ઉત્તર ભાગમાં ચંદ્રાચાર્ય આદિના હાથે તેની
ઉત્તરમાં પુનઃપ્રવૃત્તિ થઈ; અને ભાસનાં નાટકો ત્યાં અત્યાર સુધી
સચવાઈ રહ્યાં હતાં, તો આપણે તે વાંચવા પામીએ છીએ.

. ઉત્તરમાં ઉચ્છિન્ન થયેલું મહામાય્ય શારદાદેસના પંડિત દક્ષિ-

જુમાં લેવા ગયા, ત્યારે ત્યાં તે ગ્રંથસ્થ જ હતું^{૪૪}. તે ઉપરથી સ-
મજન્ય છે કે સંસ્કૃતનો પ્રચાર ત્યાં ધટી ગયો હતો. ત્રિલિંગની દ્રવિડ
કુટુંબની ભાષાઓ કેવળ વિજ્ઞતીય હતી, એટલે એ ભાષા બોલનારા
પ્રેક્ષક ભાસનાં સંસ્કૃત નાટકનો ભાવ ગ્રહણ કરી શકતા નહિ હોય.
તેમના માટે ચોથા સૈકામાં આંગિક અભિનય દ્વારા પ્રયોગ ત્યાં પ્રચા-
રમાં આવ્યો હશે. તે પહેલાં નાટ્યના અંગ તરીકે આંગિક અભિન-
યથી પ્રયોગ માત્ર મુક્તકનો જ કરવામાં આવતો. મહાકવિ કાલિ-
દાસના માલવિકાગ્નિમિત્રમાં યર્મિષ્ઠાના માત્રાખંધનો આવે
પ્રયોગ ઉપરટપકે નોંધ્યો છે; અને એના વિક્રમોર્વશીયના આદિ-
મંગલનો એવો પ્રયોગસંગીતરત્નાકરમાં સવિસ્તર આપ્યો છે. મુક્તક
વસ્તુનો પ્રથમ વાચિક અભિનય અને પછી આંગિક અભિનય કરવાનો
સંપ્રદાય હતો. સંગમ કાવ્યખંધના કેવળ આંગિક અભિનયથી પ્રયોગના
દર્શાત તો છેક દક્ષિણનાં દેવમંદિરમાં ભજવાતાં ઉપર ગણાવેલાં પાંચ
નાટકો જ છે.

સંજ્ઞા.

આદર્શ હાથપ્રતોમાં પુષ્પિકા પ્રતિજ્ઞાયૌગન્ધરાયણં સમાસમ્ ।
એવા શ્લોકમાં છે તે કહી આપે છે, કે પ્રસ્તુત નાટકનું એ જ
પ્રાચીન પૂર્વ નામ છે. તે વ્યવહારમાં ટૂંકાવ્યાથી પ્રતિજ્ઞા સંજ્ઞા ઊભી
થઈ હશે. વિશ્વનાથ આવી રીતે સાહિત્યદર્પણમાં લેખીસંહારનો
સંક્ષિપ્ત લેખી નામથી વ્યવહાર કરે છે. પ્રતિમાદશરથનો ટૂંકડા
પ્રતિમા નામે નિર્દેશ, તે પણ આ પ્રકારનો છે. ટંકાવેલા નામને

૪૪ જુઓ શાક્યપદ્મીયના ધીળ કાંડનો શ્લોક ૪૮૮:-ચઃ
પતઙ્ગલિશિષ્યેભ્યો ષષ્ઠા વ્યાકરણાગમઃ । કાલે સ વાક્ષિણા-
ત્યેષુ ગ્રન્થમાત્રે વ્યવસ્થિતઃ ॥ જુઓ વળી ‘દ્રણીની ચડાઈ’ ના
અનુસંધાનમાં આપેલી ‘ચાન્દ્રવર્ણનની સાલવારી.’

અંતે નવા પ્રસ્થાનના પરિચયવાળા પુરુષોએ આર અંક ઉપર જ નજર રાખી જૂના પ્રસ્થાનના નાટકને રત્નાવલી અને પ્રિયદર્શના ની નાટિકા સંગ્રા આપી. પરંતુ કૈશિકી વૃત્તિને કેવળ અભાવ છે, તેથી પ્રસ્તુત નાટકને એ સંગ્રા લાગુ પાડી શકાય નહિ. અલ્પ નાટક નાટિકા એવું લક્ષણ સ્વીકારી શાસ્ત્રીજી નૂતન નામનો નિર્વાહ કરે છે. પણ કહેવું પડે છે કે નાટિકા સ્ત્રીલિંગનું વિશેષણ માત્ર છે. તેને બદલે અહીં તો નપુંસકલિંગનું પ્રતિજ્ઞાયૌગન્ધરાયણમ્ છે. નાટિકા પાઠને સમયવિરોધ પણ નડે છે. જૂના નાટ્યપ્રસ્થાનમાં ૩૫૬ ઉપર ૩૫૬નો ભેદ જોવો થયો ન હતો; અર્થાત્ નાટિકા, ત્રોટક, પ્રકરણ, વ્યાયોગ આદિ નવા નાટ્યપ્રસ્થાનના પારિભાષિક શબ્દો અજ્ઞાપ્ય હતા. ભાસ અને કાલિદાસના સમયમાં પ્રયોગબંધનો નાટક સંગ્રાથી જ વ્યવહાર થતો હતો. એ કારણથી એમનાં નામ એકસરખી રીતે નપુંસકલિંગે યોજેલાં જોવામાં આવે છે. મધ્યમ જેમ વ્યાયોગ નથી અને ચિક્રમોર્વશીય જેમ ત્રોટક નથી^{૪૫}, તેમ પ્રતિજ્ઞાયૌગન્ધરાયણ પણ નાટિકા નથી; ત્રણે નાટક જ છે.

નાટકમાં પાંચ અંકથી ઓછા ન જોઈએ. એવી નવા પ્રસ્થાનની મર્યાદા સ્વીકારી શાસ્ત્રીજી ‘ નહાનું નાટક તે નાટિકા ’ એવું જે લક્ષણ આપે છે તે જો એમને સર્વાંશે ગ્રાહ્ય હોય, તો ત્રણ અંકના પશ્ચરાત્ર કિંવા ગોત્રહને એઓ સમવકાર કહેવરાવવા મથે છે તે મિથ્યા છે; અને એક અંકના મધ્યમ તથા દૂતવાક્યની વ્યાયોગ તરીકે પૃથક્ ગણના કરાવવા શ્રમ લે છે તે પણ નિરર્થક છે. એ ત્રણે નહાનાં નાટક છે; અને દૂતઘટોત્કચ, ઊરુમઙ્ગ તથા કવચ-હરણ પણ નહાનાં એક એક અંકનાં નાટક છે. વાસ્તવિક રીતે નાટિકા ૩૬ પારિભાષિક શબ્દ છે. તેમાંથી યોગ્યજે નવતર અર્થ ખેંચી કાઢવો, તે અશાસ્ત્રીય છે. આથી હું સર્વસામાન્ય પુરાણી નાટક સંગ્રાથી જ સંતોષ માનું છું.

• ૪૫ જુઓ ‘ પરાક્રમની પ્રસાદી ’ અને ‘ મધ્યમ ’ના ઉપોદ્ધાત.

રૂપિત પાત્ર.

ચૌગંધરાયણ	વલ્લરાજ ઉદયનનો પ્રધાન, જે રાજાને છોડવવાને માંડાનો વેષ ધારણ કરે છે.
રુઝાશ્યામ	ઉદયનનો સેત્રપતિ, જે રાજાને છોડવવાને નવરૂપ નૃતિનો વેષ ધારણ કરે છે.
વસંતક	ઉદયનનો નર્મસચિવ, જે રાજાને છોડવવાને શ્વેતચારીનો વેષ ધારણ કરે છે.
હાંસુજી	ઉદયનનો હાંસુરી.
નસુંડો	કૌશાંબીના રાજમહેલનો દ્વારપાળ.
વિજયા	કૌશાંબીના રાજમહેલની પ્રતીહારી.
સાહુ	કૌશાંબીનો ખેપિયો.
ગટિયો	ભદ્રવતી હાથણીની ચાકરી કરનારના વેષમાં કૌશાંબીનો દૂષો નસુંસ.
પ્રધોત મહાસેન	અવંતિદેશનો રાજા.
અંગાસ્વતી	મહાસેનની પટસણી.
ભરત રોહક	મહાસેનનો પ્રધાન.
ખાદરાયણ	ઉજ્જયિનીના રાજમહેલનો કંચુકી.
રખોજી	ઉજ્જયિનીની ગજશાળાનો અધિકારી.

ઉપરાંત કૌશાંબીનો આશ્રમ, ઉજ્જયિનીના સિમ્હ

વગેરે

૪૬ મૂળમાં અનુક્રમે રૂપિત, સિંહાસન અને લાલકા સંક્ર
 છે. ૪૭ મૂળમાં અનુક્રમે ગાત્રસેવક અને મહા એવાં અધિકાર
 વાચક નક્ક છે.

સૂચિત પાત્ર.

વત્સરાજ ઉદયન વત્સદેશનો રાજા.

વૈદેહી વિદેહના ગણરાજ્યના રાજાની પુત્રી, ઉદયનની મા.
વ્યાસ ભગવાન કૃષ્ણ દ્વૈપાયન વ્યાસના સ્વરૂપે દર્શન દેનાર રાજ-
પુરુષ, મહાસેનનો દુષ્ટો ભ્રાતૃ.

વાસવદત્તા મહાસેનના કુંવરી.

શાલંકાયન મહાસેનનો સેનાપતિ.

કાંચનભાલા મહાસેનના રણવાસની દાસી.

જૈવંતિ વાસવદત્તાનું માગું કરવા આવેલો કાશિરાજનો
પુરોહિત.

શિવુભા^{૪૮} ઉજ્જયિનીની ગજશાળાનો રાજસેવક.

ફૂલુભા^{૪૮} ઉજ્જયિનીની ગજશાળાનો રાજસેવક.

રૂપાંબા^{૪૮} ઉજ્જયિનીની એક કલાલણી.

ઉત્તરા મહાસેનના રણવાસની વૈતાલિકી.

વગેરે.

शुद्धिपत्र.

पृष्ठ	पत्र	अशुद्ध	शुद्ध
		उपोद्घात.	
७	११	हृदयंगम	हृदयंगम
८	१०	हस्तिनापुर	हस्तिनापुर
१०	१७	साधू	साधू
१४	२७	मा लु	महासेन
१६	१३	सूर्या	सूर्या
		नाटक.	
१	२	प्रस्ता-१ना	प्रस्तावना
	६	[३०]	[सूत्र०]
	१७	गंगनायरखु	गंगनायरखु
११	१३	[नमुंडा]	[सांसुछ]
१२	२, ६		
१३	११	तो ते	तो तो
१६	२३	टिपखु	टिपखु
१८	८	नीलमेध	नीलमेध
	२१	गच्छामि ।	गच्छामि ।
२२	२६	अथ या	अथ वा
३२	२६	विष्यामत्र	विष्यामत्र
		क्रियतामात्मा	क्रियतामात्मा
		(कर्णे)	(कर्णे)
३८	१३	प्रयति	प्रक्षयति
४५	१४	अंछे	अंते
४७	२	कहेता ? कदाचित	कहेता ? कदाचित
	८	अधंकार	अधंकार
	१२	विहितो	बहितो

પૃષ્ઠ	પત્ર	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૪૮	૧૭	પરિણીહિતાસઃ	પરિણીહિતાંસઃ
૫૩	૨૧	નિરુપણુ	નિરુપણુ
૫૪	૧૬	જનંધ	જેઠ
	૧૮	કારે	કારે
૫૬	૧૧	ક્રાધ	ક્રાધનું
૬૫	૩	હોવ	હોય
	૧૩	માગું	માગું
૬૭	૪૩૭	ખંપે, શં	ખંપે, શં
	૧૩	પ્રપેશ	પ્રવેશ
૬૮	૧૬	ઘોષવતિ	ઘોષવતી
૬૯	૧૪	શાસ્ત્રાભ્યાસના	શાસ્ત્રાભ્યાસના
૭૦	૮	ધેલાશે	ધેલાશે
૭૭	૯	ત્યારે એ	ત્યારે એના
૮૦	૨,૩	નાંખું, છં	નાંખું, છું
૮૯,૯૦	૨૮,૧૮	૧૫૮	૧૫૯
૯૧	૨૪	પા	પાઠ
૯૫	૧૭	૧૭૯	૧૮૦
	૨૧	અપાળો	અમાળો
૧૦૩	૭	લપકાધ	લપટાઈ
૧૦૬	૨૨	સિલાહણીઅ	સિલાહણીઅં
૧૧૮	૧૮	ઘટ	ઘંટ
૧૨૮	૮	વર્તમાન	વર્તમાન
૧૩૧	૮-૯		(વનવેલી)
૧૩૩	૧૯	૨૬૭	૨૬૭ - મૂળ

પ્રધાનની પ્રતિજ્ઞા.

પ્રસ્તાવના.

સ્થળ પાટણપુત્રના રાજમહેલની નાટકશાળા.

નાંદી થઈ રહ્યા પછી ચુવંચાર

પ્રવેશ કરે છે.

[૪૦]

(અનુપ્રવચન.)

શ્રીએ વાસવદત્તાએ સુવિખ્યાત પડાનન !

વત્સરાજ ! મહાસેન ! જય, યૌગંધરાયણ ! [ક] ૧

ક ઈર્ષિકેયનું મંગળાચરણ છે. એઓએ તારકાસુરને હણી વાસવ એટલે ઇન્દ્રને ત્રેલોક્યની પ્રભુતા મેળવી આપી હતી, તેથી એઓ સુવિખ્યાત છે. એઓ યુગંધર એટલે મિથુનરૂપધારી અર્ધ-નારીશ્વર શંકર ભગવાનના પુત્ર (યૌગંધરાયણ) છે. જ્યેષ્ઠરાજ મણુ-પતિથી ન્હાના હોઈ એઓ વત્સરાજ એટલે બાળા રાજ નામ ધરાવે છે. તેત્રીસ કોટિ દેવની સેનાના ઉપરી હોવાથી એઓ મહાસેન સંજ્ઞાથી ઓળખાય છે. એમને છ મુખ છે, તેથી એઓ પડાનન કહેવાય છે. વીરરસપ્રધાન નાટકમાં સેનાનીનું ગંગળાચરણ થોડું જ છે. પ્રસ્તુત પ્રયોગઅર્થમાં પ્રવેશ મહાસેનને ત્યાંથી વત્સરાજ ઉદયનને છોડાવવાની અને રાજકુમારી વાસવદત્તાનું હરણ કરવાની પ્રતિજ્ઞા પ્રધાન અમાત્ય યૌગંધરાયણ પાડે છે. તેનું ગૂઢ સૂચન અહીં વત્સરાજ, વાસવ-દત્તા, મહાસેન અને યૌગંધરાયણની મુદ્રા વડે કરવામાં આવ્યું છે.

એ ડગલાં ભરી પડદા તરફ મુખથી)

(વનવેલી.)

આર્યા ! અહીં આવો;

[નદી પ્રવેશ કરી]

આવી, આવી.

[સૂત્ર ૦]

અનંત કોઈ ચીજ

ગાઓ, જેથી જોનારા એકાગ્ર બની જાય. પછી

કવિ ભાસનું પ્રતિજ્ઞાયૌગન્ધરાયણ કિંવા

પ્રધાનની પ્રતિજ્ઞા (સ્વ) એ નાટક બજવવાનું

આદરિયે. આર્યા ! શા વિચારમાં છો ?

પ્રધાનન પદથી, ચાર અંક અને એ વિષ્કંભક મળી નાટકનાં છ પ્રવચન છે, તેનો આક્ષેપ છે. મહાસેન મુદ્રાથી કવિ પોતાના સત્કર્તા સેનાપતિ પુણ્યમિત્રનું સ્મરણ કરાવે છે. મંગલશ્લોકનાં જ નાટકનાં મુખ્ય રૂપિત અને સૂચિત પાત્રનો પ્રસ્તાવ કરી કવિએ પ્રસ્તાવના નામનું સાર્થક્ય બતાવ્યું છે. રતનાવલી અલંકાર.

સ્વ ભાસના સમયમાં નાટક અને નાટકકારનાં નામ સૂત્રધારે સ્વમુખે જણાવવાનો રિવાજ હતો. એ મુજબ સૂત્રધારના તરફના ભાસપ્રણીત પ્રતિજ્ઞાયૌગન્ધરાયણ નામ શબ્દો મૂળમાં ઊમેરવાના ઊમેરી મેં અનુવાદ આપ્યો છે.

૧ મૂળમાં અહીં નનુ ગીયતે । વધારે છે. એ બોલોની જરૂર નથી; તેથી મેં તે તજી દીધા છે છતાં રાખવા હોય, તો સુધારીને ન નુ ગીયતે । એમ વાંચવું જોઈશે.

[નદી]

એ તો મને
ગઈ રાતે માઈ સ્વપ્ન આવ્યું હતું; તેથી એમ
કે'વા કરતી હતી કે કોઈકને, આર્ય, મારે
પિયર મોકલિયે ને કુશળ પૂછાવિયે.

[સૂત્ર ૦]

હા, ચાલો,

એમ કરિયે.

(અનુષ્ટુપ.)

એવો મોકલિયે, જે કે જ કહેતાં જાય તત્કાલિય;
એપિયો^૩ પાઠવે છે આ જેવો યૌગંધરાયણ. (ગ) ૨.

જેને જાય છે.

ગ સૂત્રધાર અને નદીના નિર્ગમની અને નાટકનાં પાત્રોના પ્રવેશની યોજના કેવી સારી, સ્વાંભાવિક અને મનોહર છે ! નદીને અશુભના બહુકારા થવાનો પ્રસંગ યૌગંધરાયણને વત્સરાજને માટે થતી ચિંતાના પ્રસ્તાવનું પગથિયું છે. લેખીસંહારના બીજા અંકમાં નારાયણે અશુભ સ્વપ્નના તર્કનો અનેકધા વિસ્તાર કર્યો છે, તેનું બીજા અહીંથી લીધું જણાય છે. પ્રસ્તાવનાની રચનામાં કાલિદાસ તો સર્વાંશે ભાસેનો જ આદર્શ લે છે. પ્રસ્તુત શ્લોકમાં ઉપમા અલંકાર છે.

૨ મૂળમાં इच्छामि अय्येण...पुरुषं पेक्षितुं । એ. એ રચના કદંગી અને દુષિત છે. તે કારણથી इच्छामि अय्येण...पुरुषं पेक्षितुं । પાઠ મેં યોજ્યો છે.

૩ મૂળમાં श्लोकना उत्तरार्धની પૂર્વે નેપથ્યે । सालक सज्ज-स्त्वम् । એટલું વધારે છે. યૌગંધરાયણની એ નેપથ્યોક્તિ રંગોક્તિ થી પુનરુક્ત બને છે; અને એ પુનરુક્તિનું સમાધાન થઈ શકતું નથી. સખ્ય નેપથ્યોક્તિ મેં તજી દીધી છે.

પ્રધાનનો પ્રતિજ્ઞા.

અંક ૧.

સ્થળ કૌશાંબીનો સગમહલ.

અમાલ યૌગંધરાયણ અને ખેપિયો સાલુ પ્રવેશ કરે છે.

[યૌગંઃ]

(વનવહા.)

તું જાય છે, સાલુ ?

[સાલુ]

હોવે, હું જાઉં નું.

[યૌગંઃ]

ભાઈ ! પંથ જાઝા છે, હો.

[સાલુ]

મર. પંથ

જાઝા હો ને, તીમે ચમ થ્યું તે ? અન-
દાતા પર મારો ભાવ જાઝેરા સે,
તાણે તો હું જાવા ખીડું ઝડપું નું.

[યૌગંઃ સ્વગત]

ભાવથી જવા તૈયાર થયો છે, તો

જશે એમાં ફેર નહિ.

૪ ભૂખમાં બલવાન સ્નેહાર્થઃ । છે. આનો અર્થ થઈ શકતો નથી. તેથી મેં બલવાનસ્ય સ્નેહાર્થઃ । ખાઈ કહ્યો છે. પ્રત

(વૈશ્વદેવી.)

બીજે સત્કારે ને શુભે, ભાવ રાખે,
તેને મુશ્કેલે સોંપવું કામ લેજે.
ભાડૂતીઓથી કામ લેવાય જોહ,
થાવં ના થાવું દૈવને હાથ તેહ. (ઘ) ૧

અપિયા પ્રત્યે ૧

(વનવેલી.)

ભાઈ ! મહારાજ કાલે વેણુવનના નીકળ્યા
ત્રણ^પ વન વટાવીને નાગવન જવાના છે.
તેમને, જો, તારે બળભાંખણ થતાંમાં જઈ
મળવાનું છે.

ઘ ગદ્યભાગ અને શ્લોક વિવેચનની દ્રષ્ટિએ સંલગ્ન લેતાં
અર્થાતરન્યાસ અલંકાર છે.

જામાં સૌહાર્દમ્ છે. તે વાસ્તવિક રીતે સ્નેહાર્યઃ ઉપરનું અર્થપ્ર-
દર્શક ટિપ્પણ છે, જે લેખકની ભૂલથી મૂળને સ્થાને ગેઢવાઈ મયું છે.
ટિપ્પણી ૨૯ વાળી ઉક્તિમાં સ્નેહાત્ ને બદલે પ્રત કમાં બ્રહ્મ
સેહાત્ છે; તે અહીંના બ્રહ્મ પાઠ સાથે સરખાવવા જોગ છે. ઉપરાંત
મૂળમાં શ્લોકના પહેલા ચરણમાં સ્નિગ્ધેષ્વાસજ્યં છે; તેને બદલે,
બીજા ચરણના ચો થા પાઠ ઉપર નજર રાખી મેં સ્નિગ્ધે વાસજ્યં
પાઠ લીધો છે.

૫ મૂળમાં ત્રિષુ ગદ્યનેષુ..... પ્રાગંબ છે, તે બદલે સ્પષ્ટતા
અને ચોક્કસાઈ સાર ત્રીણિ ગદ્યનામ્યસીત્થ.....મને યથ પાઠ મેં
ચોખ્યો છે. પ્રત જ આરંભના ફેરફારના તરફેણમાં છે.

[સાહુ]

ભલે ને મને એ લખત આલો.
આ ખોળિયું સેં તે અંનદાતાની જ ખેપ કાળે
હરજ્યું સેં.

[યોગેં]

વિજયા !

[વિજયા પ્રવેશ કરી]

જી, હાજર છું.

[યોગેં]

રાજમાતા

વૈદેહીજી પત્ર આપે તે, જા, લેઈ આવ. જોજો,
જાણે તું ગઈ જ નથી.

૬ પ્રત સ્ત્રી તુહો શુ મર્યો પંછજહિઆયતજ્ઞેઅ
સરીરં । એવું બ્રહ્મ મૂળ છે. તે મુધારી લેઈ લેહં શુ અર્યો
ચછદુ જહિ આયત્તીકઅં સરીરં । પાઠ મેં યોજ્યો છે.

૭ મૂળમાં વિજયે સ્વર્યતાં લેલ: પ્રતિસરા ચ । એમ
છે. પરંતુ વસ્તુસ્થિતિ વિચારતાં લેખ જ માત્ર યોગેંધરાયણનો જણાય
છે. એ લેખ રાજમાતાને જોવા મોકલ્યો હતો, તે પ્રતીહારીને મોકલી-
ને પાછો મગાવે છે, તે વખતે લેખ સાથે રક્ષાઅંધનનો દોરો મોક-
લવાનું રાજમાતાને સૂઝે છે; જુઓ ટિપ્પણી ૬. મૂળ પાઠમાં લેખ
કાતી પાસેથી લાવવાનો છે તે કહ્યું નથી અને ન મગાવેલ પ્રતિસરાનો
વધારો છે. મેં સ્વરિત રાજમાતુલેખમુપનય । એવો કલ્પિત પાઠ
યોજ્યો છે. અક્ષરો અધા ખવાઈ જવાથી બ્રહ્મ પાઠ કાઢ્યો મોકલ્યો છે.

[વિજયા]

પલદારામાં જ આવી

જાણે. [ભય છે]

[યૌગંં]

સાલુ ! તું જવાને ખડો તો થયો છે, પણ
બાપ ! તેં એ વાટ બાળી છે કે ?

[સાલુ]

મીં એ હાંબળી એ:

મર, નથે બાળી.

[યૌગંં]

વાહ, તું તો ખડો બાંદુર છે !

[સ્વગત]

જાણે કં'તો હતો કે રાજાજીને જીવવાને
નાગવનમાં પ્રધોતે મહિકના ઝાડી માંહી
નીલ ગજ રાખેલો છે. ભગવાન બલું કરે
અને એણે રાજાજી ન ભરમાય. પ્રધોતને
વત્સરાજનો શો બારે ભય છે ! હું એનો બેદ
સારી રીતે સમજું છું. સૈન્યમાં સહિ સહની
ખીચડી જુદી ચડે છે, તેની નખખાઈ એને
ખટકે છે. બાર ભેયા અને તેર ચોકા છે.

૮ મૂળમાં વનગજપ્રચ્છાદિતશરીરં છે. તે પાઠ વસ્તુસ્થિતિ
સાથે બંધ બેસતો નથી. પાણેલા હાથીઓ જ્યાં જોમ ચોકવી રાખવા
હોય ત્યાં તેમ રાખી શકાય, પણ જંગલી હાથી એ રીતે રાખવાનું બને
નહિ. આગી ટિપ્પણી ૫, ૨૨ ને ૩૨ વાળી મૂળ ઉક્તિઓ ઉપર નજર
રાખી નાગવને મહિકના ઝાડીમાં રાખવાનો પાઠ કહ્યો છે.

(વસંતતિલકા.)

અક્ષૌહિણી દગ છતાં નહિ એકતંત્ર,
 શર પટાવત છતાં નહિ ભક્તિમંત્ર;
 તેણે રમે છળ નરેશ, ન જંગ માંડે.
 સેના, ત્રિયા, કિભય રાગ વિના બગાડે. (કુ) ૨

[વિજયા પ્રવેશ કરી]

(વનવંદી.)

લો આ પત્ર, પ્રધાનજી. માજીસાહેબે તે સાથે
 એમ કહાવ્યું છે, કે રક્ષાબંધનનો દોરો મોકલ-
 લાવવાનો છે તે "રણુવાસની સુગાસિનીના
 હાથથી વણાવીને હું મોકલું છું.

કુ અર્થાંતરન્યાસ અલંકાર.

૯ સત્તુનું કાસ્તાન બિધાનું પાડવાને અને સ્વામીને ચેતાવ-
 વાને લેખ લખવો પ્રધાનને શોભે છે, તેમ પુત્રની રક્ષા સાઈ મંમળ-
 દોરો મોકલવો માતાને શોભે છે. આ સમજથી પહિસરા અ અથ
 રોહજણપ્પયુક્તા વીયદિ સ્તિ એવો પાઠ મેં અહીં યોજ્યો છે.
 મૂળમાં પહિસરા સઠ્ઠવહૂજણહત્થા તુષારીઅદિ સ્તિ છે. અસલ
 અથરોહનો પહેલો ને ત્રીજો અક્ષર તથા પ્પયુક્તા બોલ આખો
 અવાઈ ગયે ઉપલબ્ધ પાઠ નીપજ્યો જણાય છે.

[યૌગં]

વિજયા ! જા,

વિનયથી વીનવ કે બહેલો મોકલે^{૧૦}. (ચ)

[વિજયા]

હુકમ.

વિજયા ત્યજે એ નમંડો એકાએક પ્રવેશ કરે છે.

[નમંડો^{૧૧}]

મહારાજ પાસેથી, આવિદ, હાંસુમા આવ્યા છે.

[યૌગં]

^{૧૨}હાંસુજી આવ્યા છે ? ત્યારે, સાત, તું હમણાં રહે.

ચ એપિથો મોકલવાની ત્વરાથી યૌગંધનમણીનો ઔત્સુક્ય નામે સંચારી ભાવ પ્રતીત થાય છે. .

૧૦ મૂળમાં સર્વવધૂજનહસ્તપ્રયુક્તા વા પક્ષા વા પ્રતિ-
સરા દીયતામિતિ । છે. આમાં પ્રતિસરા બોલના પૂર્વેનો ભાગ
ગદ્ય બ્રહ્મ ઉક્તિમાંથી વિકાર પામી ઊતરી આવ્યો છે; અને પ્રસ્તુત
બે ઉક્તિઓનાં ફીઅલિ અને ત્વર્યતામ્ ક્રિયાપદની અદલાબદલી
થઈ છે. પ્રક્ષિપ્ત અંશ તજ દેઈ અદલાબદલી થયેલાં પદોને પોતપોતાની
ઉક્તિમાં મોકલી પ્રતિસરા ત્વર્યતામિતિ । એવો શુદ્ધ પાઠ અહીં
થોજી અનુવાદ કર્યો છે.

૧૧ મૂળમાં આના પૂર્વે નિર્મુણ્ડકઃ । સુહં અય્યસ્સ ।
યૌગન્ધરાયણઃ । કથં નિર્મુણ્ડકઃ । એ બે ઉક્તિ વધારે આપેલી
છે. તે બજાવનારે ઊમેરેલો ભાગ જણાય છે.

૧૨ મૂળમાં કથં હંસક પક્ષઃ પ્રાપ્ત ઇતિ । સાલક ચિ-
શ્વમ્યતામિદાનીં મુહૂર્તમ્ । ત્વરિતં વા યાસ્યસિ સચિશ્વમો

[સાલુ]

હાઈ મોટા [જય છે.]

[ચૌગાંઠ]

નમુંડા, તું હાંસુજીને તેડી લાવ.

[નમુંડો]

હુકમ પ્રધાનજીનો. [જય છે.]

[ચૌગાંઠ]

જીવ જીવ તો પણ જે
મહારાજનાથી અળગા ન થાય, તે હાંસુજી
એકલા આવ્યા છે; તેથી મનમાં અનેક બહેમ
ઊપજે છે.

(આખ્યાનકી.)

માંદા સગા માટ વિદેશવાસી
શંકા કરે ધેર જતાં પ્રવાસી;
તે રીત હાવાં મનમાં વિમાંસુ,
સુણીશ હું ધણ અનિષ્ટ વા શું? (છ) ૩

એવે હાંસુજીને લેઈ નમુંડો પ્રવેશ કરે છે.

છ ઉપમા અલંકાર સંચારી ચિંતાને દીપાવે છે.

વા । એ રીતે પાઠ છે. તે બદલે કથમ્ । હંસકઃ પ્રાપ્તઃ । સાલક
વિશ્રમ્યતામિદાનીમ્ । એવો ટૂંકો પાઠ મેં લીધો છે. વધારાના
નિરર્થક શબ્દો બજાવનાર તરફના છે.

[નમુંડો]

(વનવેલી.)

આવો, આમ ચાલ્યા આવો.

[હાંસુજી]

ક્યાં બેઠા છે પ્રધાનજી ?

[નમુંડો]

ઓ બિરાજો. પધારો, ભા.

૧૩ નમુંડો પાછો વળે છે. હાંસુજી પ્રધાન પાસે જાય છે.

[યૌગંડ]

અરે હાંસુજી ! રાજજી નાગવન પધાર્યા કે
હજી હવે ?

[નમુંડો]

જી, ઓઓ તો ગઈ કાલના પધાર્યા.

[યૌગંડ]

અફસોસ ! બેપિયો દોડાવવો નકામો થયો.
શત્રુ છળખેલો કાવ્યા. હજી કંઈ આશા છે, કે
આપઘાતની તૈયારી સમજવી ?

૧૩ મળમાં આ નાટ્યસૂચિને બદલે હંસક: ઉપસૃત્ય ।
સુદં અવસ્થા । એ રીતની, ટિપ્પણી ૧૧માં આપેલા ક્ષેપક ભાગનાં
જેવી, ઔપચારિક ઉક્તિ છે; તે મળવનારના તરફની ભાગે છે. સ્વા-
મીના સંકટની ખબર લાવનાર હજુરી ઉપચાર કરવા રહે નહિ આથી
પ્રસ્તુત ઉક્તિ તથા દેઈ હંસક ઉપસરતિ । એવી નાટ્યસૂચિ યોજી છે.

[નમુંડો]

બલા દૂર

થાઓ. રાજાજી જીવે છે.

[યોગાં]

૧૪ એટલે કંઈક માફ

થયું હોવું જોઈએ. શું ત્યારે ભૂંડા દુસ્મનના
હાથમાં એ ફસાયા છે ?

[નમુંડો]

અફસોસ ! એ જ હાલ

છે. પ્રધાનજીએ અનુમાન બરાબર કર્યું.

[યોગાં]

એમ ત્યારે ? દુસ્મનના હાથમાં રાજાજી પડ્યા.
પ્રધોતના બાએ જોર કર્યું અને એની સર્વ ગિંતા
ટળી. [૧૫ હાથ ધસી] થયું, આજથી અમે પ્રધાન કાયા
કેવાયા ને દુનિયામાં વગેવાયા. પણ ત્યારે,

૧૪ મૂળમાં ધરતે તાવદિત્યનૂર્જિતા વિપત્તિરમિહિતા ।
છે. હવે વિચારિયે, તો સ્વામી દુસ્મનના હાથમાં પડ્યા એ નહાનીસૂની
વિપત્તિ નથી અર્થાત્ તેને અનૂર્જિતા વિશેષણ લગાડાય નહિ. હું તો
અસલ પાઠ અનૂદિતા લેજો છું. એનો ત્રીજો અક્ષર ખવાઈ ગયે કોઈએ
અનૂર્જિતા. પાઠ એટલે લાગે છે. અસલ જોલ અનૂદિતા જ છે, તે
મૂળમાં ભળી ગયેલી અમિહિતા દિપ્પણી કહી આપે છે.

૧૫ મૂળમાં ઉક્તિના બીજા વાક્યના આરંભે વિશ્વાદસૂચક
અવ્યય હસ્ત ઓઃ છે. ત્યાં તે અસ્થાને હોવાથી ત્રીજા વાક્યના આ-
રંભમાં મૂકી અર્થ લાગ્યારીના 'થયું' પદથી બતાવ્યો છે.

હાંસુજી, અગમચ્છુદ્ધિ રૂમણવાન એ વખતે
ક્યાં ગયા 'તા ને સુનંદા ૧૬ હયદળે ક્યાં ગયું 'તું ?

(વસંતતિલકા.)

એ વીર વજ્રવપુ, ૧૭ સિંહ સમાન શૂરા,
સંપી, સળવ, રગિયા નરનાથ કેરા
ફૂટી ગયા, અરિકેરે વનમાં ફર્યા, કે
યુદ્ધે ખપી વિથમ સૌ સ્વરગે વસ્યા કે ? (જ)૪

[હાંસુજી]

(વનવંદી.)

એઓ હોત, તો તે. અનરથ ન જ નીપજત.

[યૌગંઠ]

એમ કેમ ? ક્યાં ગયા 'તા ? કેમ સાથે ન હતો ?

[હાંસુજી]

જી.

તે હું આપને કહું.

[યૌગંઠ]

પરાણે શ્વાસ લો છો. એસો,

ભાઈ, જરા થાક ખાઓ.

જ વિષાદ, આવેગ અને શંકાની શબ્દલતા છે.

૧૬ મૂળમાં અ૩૬ અશ્વારોહણીયં છે, તે બદલ ૩૬ અશ્વીયં
પાઠ કર્યો છે.

૧૭ મૂળમાં ગુણાર્જિત છે. તે બદલ ગુણોર્જિત પાઠ થોડો
' સિંહ સમાન શૂરા ' એવો તાત્પર્યાર્થ અનુવાદમાં આપ્યો છે.

[હાંચુઝ]

જી, એસં છું.

બેસી થાસ સમતા]

સાંભળિયે,

પ્રધાનજી. મહારાજે પાછલી રાતે મુકામ
 ઝિપાડ્યો; ને ટાંઠે પ્હોર નીલમેઘની સવારી
 કરી વેળુને ઊતારે ^{૧૮}જમુના નદી ઓળંગી,
 કટક ઊતરી રહ્યું તહીં લગી પોતે વેણુ-
 વનમાં સહજ થોભ્યા. પછી રાજચિહ્ન ખાતે
 છત્ર એકવું જ રાખી, હાથીઓનાં ટાળાંઓને
 કબજ કરનારી સેના સાથે રાજજીએ ^{૧૯}નાગ-
 વનમાંની મલિકની કુંજનો મારગ લીધો.

૧૮ મૂળમાં જાઈ જન્મદં તરિઅ વેળુવળે કલસં આ-
 વાસિઅ છે. આ પાઠ બ્રહ્મ ને અસંગત છે. કૌશાંભીથી અવંતિની
 સરહદના નાગવને જતાં માર્ગમાં નર્મદા નદી નહિ, પણ ચમુના
 આવે; અને તે તરવી નહિ પણ ઊતરવી પડે. વળી કુંવારા વત્સરા-
 જને વેણુવનમાં કલક્ર મૂકી જવાનું પણ હોય નહિ. આથી જમુળં
 ઉત્તરિઅ વેળુવળે મુહુસં આવસિઅ પાઠ કલ્પવો પડ્યો છે. પ્રત
 જનો ચળ્ળમ્મ પાઠ જમુળંનો અવગતિયો પૂર્વજ છે. ઉત્તરિઅનો
 પહેલો એક અને મુહુસંના પહેલા બે અક્ષર ખવાઈ ગયે નવા
 બ્રહ્મ પાઠ ઉદ્ભવ્યા લાગે છે.

૧૯ મૂળમાં મગ્ગમદઅણીપ વીહીપ જાગવળં છે. તે બદલ
 લગ્ગમલ્હિઅવીહીઅં જાગવળં પાઠ થોભ્યો છે. પહેલો ને છાક્રો
 અક્ષર ખવાઈ ગયે પાઠ બ્રહ્મ થયો જણાય છે.

[યૌગં ૦]

પછી ?

[હાંચુલ]

તીરવા સૂરજ આકાશમાં ઊઘે આળે,
 એટલામાં આટલાક જોજન વટાવી ઢીધા.
 હવે રૂંડું જ પહોંચવાને એક કોસ કાપવો જ
 આડી હતો. અહીં અમે રાત્રી હાથીઓનું એક
 ટોળું જોયું. તેમનાં શરીર રૂંડાણે તેલ ચોળ્યું

૨૦ મૂળ મદઅંધીરપચ્ચદ, કસ્પિત મલ્હિઅપદવિં.
 વીથી અને પદવિ પર્યાય છે. પ્રસ્તુત અને તેના પૂર્વની ઉક્તિમાં
 મદઅન્તી તથા વિકૃત મદઅણી શબ્દ જોવામાં આવે છે, તે
 મલ્હિકાના પર્યાય મદયન્તીનાં પ્રતિરૂપ છે. અસલ મલ્હિઅ
 (સં. મલ્હિક=ગિરિમલ્હિકા=કડાનું ઝાડ), તેને સ્થાને જૂલથી
 મલ્હિઆ (સં. મલ્હિકા=નવમલ્હિકા, મોતિયો મોગરા) વંચાઈ તે
 ઉપરનું મદયન્તી ટિપ્પણ મૂળમાં દાખલ થઈબ્રિષ્ટ પાઠ બિપજ્યા લાગે છે.

૨૧ મૂળમાં તઢાઅપહ્કુક્ષિસ્તં અઙ્ગણિમ્મિદસિલાકમ્મં
 વિઅં વિસમર્દસણં દિદ્ધં ણો ણાઅજ્ઞહં । એવો પાઠ છે. અહીં,
 હાથીઓના શરીરે તળાવનો કાંપ વળાયો છે, તે ઉપર કવિએ ઉત્પ્રેક્ષા
 કરી છે. આ પ્રસંગમાં શાસ્ત્રીજી શિલા શબ્દે સ્વામ સોમલ સમજે
 છે. પરંતુ રાતા સોમલ (red arsenic) ને જ શિલા કે મનઃશિલા
 (મનશિળ) કહે છે. કાળો સોમલ તો થતો જ નથી. કદાચ
 સિલાકમ્મં નહિ, પણ સિણેહકમ્મં પાઠ અભિપ્રેત હોય. હાથીઓ
 કાળા હોય છે. તેમનાં શરીર તેલ ચોળ્યાથી કાળાંબમાર બની બી-
 હામણાં દેખાય છે. આથી, તળાવનો કાંપ વળાયે ઘેરે કાળો રંગ જે

હોય તેમ તળાવના કાંધે ખરડાઈ કાળાં-
ભર દેખાતાં હતાં. તે ટેળું, જોવાની સાથે
જેવા તેવાના તે હાજી ગગડી જ નય, એવું
ખીહામજું હતું.

[યોગં]

પછી !

[હાંસુજી]

શિકારીની તુકડીઓ
તેને ધારી ધારી જોવા લાગી, તેણે કરી હાથી
જોમ ખાઈ જત વ્યૂહબંધ ગોઠવાઈ ગયા.
એ વેળાએ એક જણ પગપાળો રાજાજીની
પાસે આવ્યો. એ હરામીએ ખરાબી કરી.

[યોગં]

રહો,

હાંસુજી, હું કહું હવે. એણે એવી ભાળ આપી,
કે અહીંથી રસ્કોસ પર મલિકની ઝાડી માંહી
નવનર હાથી છે. એ સૂંડથી તે પૂછડાના

થાય છે, તેમાં સ્નેહનની ઉત્પ્રેક્ષા કવિએ કરી હોય. આવી સમજથી
મેં તઢાઅપકુક્ષિત્તં અદ્ધા ણિમ્મિદસિણેહકમ્મં વિઅ વિસ-
મર્દસણં વિદ્ધં ણાઅજૂહં । પાઠ થોજ્યો છે; અને વધારા પડતો
જો ભોલ તથ દીધો છે.

૨૨ મૂળ મલિકાસાલ, કલ્પિત મલિકસાલ; જુઓ ટિપ્પણ
૨૦. ત્રાયા અંકના આરમા શ્લોકમાં આ જ પાઠ છે.

છેડા સુધી સાવ નીલ રંગનો છે, માત્ર નખ અને દંતુસળ માફ. કેમ બાધ, એમ જ ને ?

[હાંસુજી]

અહોહો^{૨૩} ! તમે તો ત્યારે રજો રજા બાણો છો ! આ તો દેખતી જ આંખે ધૂળ પડ્યા જેવું થયું.

[યૌગંબીર]

દૈવ આડે દેખતી એ આંખે દેખ્યું ન દેખ્યું જ નીવડે છે. કહો, પછી ?

[હાંસુજી]

એ લુચ્ચાને રાગજીએ સો સોનૈયા સરપાવ આપ્યો. પછી પોતે કહ્યું:- ખરું છે. એ ઠીક કે' છે. હસ્તિશિક્ષામાં એ^{૨૪} નીલ કમળના રંગના ગજેન્દ્ર વિશે વાંચેલું છે. એ^{૨૫} હાથીનો ધણી, કે' છે, ચક્રવર્તી થાય છે. તે માટે હું એ નીલ હસ્તી વીણાની સહાયતાથી

૨૩ મૂળ હં પઢિણ્ણાદં શ્વ અર્યેણ । જાગત્તિ શ્વ સ-
મુપ્પણ્ણો અં અં દોસો ।; કલ્પિત કહં, પરિણ્ણાદં ! અર્યે જાગ-
ન્તપ સમુપ્પણ્ણો અં અં દોસો ।. શાસ્ત્રીજી પણ પઢિણ્ણાદં ને
સુધારી પરિણ્ણાદં પાઠ કર્યો છે.

૨૪ મૂળમાં અહીં જામ વધારે છે.

૨૫ મૂળ ચક્રવર્તી હસ્તી, કલ્પિત ચક્રવર્તિહસ્તી. હાથીને ચક્રવર્તી કહેવો ઇષ્ટ નથી. પરંતુ હાથીનો માલીક ચક્રવર્તી થાય એ કહેવું ઇષ્ટ છે. માટે ફેરફાર કર્યો છે.

ઢાલી લાવું છું; ને તમે આ હાથીનું ટોળું નાસી જવા પામે નહિ એમ સાવધાન રહેજો.

[યૌગંઠ]

અને

રમણવાને આંખો મીચી રાજજીને જવા દીધા ?

[હાંસુજી]

ના રે ના, જી. સેનાપતિએ તો મ્હેરબાની ભરી નિધા ખેંચી રાજજીને વીનતી કરી કે મહારાજ નીલ ગજ તો શું, ઐરાવત આદિ દિશાગજો મ્હો, ના નહિ જ. આપશ્રીને સ્હેજ છે એ. પાણુ આ છે પરબૂમિ. ડગલે ડગલે અહીં જાપતાના વાંધા લીધે જોખમ છે. તેમાં વળી આપણા જે પાડોશી છે, તેમનામાં ખરે ક્ષાત્ર ધર્મ નથી; એટલે કે જુગતા અજુગતાની લાજ નથી. માટે કરી રાજજીએ એકલાએ જવું દીધું નથી. આપ સાથે^{૨૬} અમે ચાલીશું; ને પાયદળ વાંસે રહેશે. તે હાથીના ટોળા માટે ખસ છે.

[યૌગંઠ]

શું, એ પ્રમાણે સર્વ જનના સમક્ષ

૨૬ ‘સાથે’ના અર્થનો સ્મરણ મોત્ત મૂળમાં છે નહિ; તે અપ્રજ્ઞતા સાદું ઊમેર્યો છે.

રુમણવાને મહારાજને કહ્યું ? ત્યારે તો રજીમારી
ખાતરી થઈ, એઓની દૃઢ સ્વામિભક્તિ વિશે
કેવલતો અવકાશ નથી.

[હાંસુલ]

એમને એ વારે
રાજાજીએ સમ દેઈ દેઈ વારી રાખ્યા. પછી
નીલમેધ હાથીએથી ઊતરીને રત્નસુપાટલ
ઘોડે અસવાર થઈ વીસ પાળા સુભટ જ
સંગે લેઈ મહારાજ નીલ ગજના રત્નવિનય
માટે નીકળી પડ્યા. એ ટાણે સૂર્ય ભગવાને
આકાશમાં લગભગ અર્ધ પંથ કર્યો હતો.

[યોગે]

કીડાના કુતૂહળમાં^{૨૦} ભૂતકાળનો વૃત્તાંત
વત્સરાજ ભૂલી ગયા !

[હાંસુલ]

પછી એક નહિ ને એ
કાસ વાટ કાપી, ત્યારે અમારાથી સો ધનુષ

૨૭ મૂળ પૃથ્વી.....મિચ્છામિ । તતસ્તતઃ ।, કલ્પિત
પૃથ્વી.....મવગચ્છામિ ।

૨૮ મૂળમાં અહીં જામ વધારે છે.

૨૯ મૂળમાં વિજયાય બોલ આવતી ઊક્તના આરંભે છે.
તે આ ઉક્તિનો ભાગ હોવાથી મેં આમાં લીધો છે.

૩૦ મૂળ સ્નેહાન્, કલ્પિત ક્રીડાસ્નેહાન્.

દૂર^{૩૧} નીલ ગજ જોયો. એના માથા ઉપર ને
આળુઆળુ મહિકની ઘટા લાગી રહી હતી.
તેનો^{૩૨} અને હાથોના વપુનો વર્ણ મળી જઈ
એકશાન નીલરંગી ભોંય ખની હતી. ^{૩૩}તેમાં
ગિજળા અંતરિયાળ દંતુસળ ફૂટ્યા હતા.
એ નિશાને નીલ ગજ ઓળખાતો હતો.

[યૌગં]

એ તો,

હાંસુજી, અમારો કાળ, નીલ ગજ નહિ^{૩૪}.

[હાંસુજી]

તેને

૩૧ મૂળમાં દિદ્ધો સો દિવ્યવારણપટિચ્છન્દો । છે.
એમાં કહેલી દિવ્ય ગજસાથે નીલ ગજની સરખામણી ચારસેં હાથના
અંતરે શક્ય નથી. આથી વધારાના અક્ષરો કાઢી નાંખી દિદ્ધો સો
દિવો । એવો કલ્પિત પાઠ મેં લીધો છે. પ્રથમ દિવો ઉપર કાઠ.
એકે લખેલું અર્થપ્રદર્શક વારણ ટિપ્પણ મૂળમાં બળ્યું; અને પછી
ગમે તેમ અર્થ બંધ એસાડવા બીજાએ પટિચ્છન્દો બોલ બમેયો.
એ રીતે બકરડો વધ્યો.

૩૨ મૂળ સવળ્ળણઢુળીલદાપ અને પરુભાસિદેહિ,
કલ્પિત સાવળ્ળણપુઢુળીલદાપ અને પુઢુભાસિદેહિ.

૩૩ મૂળ દન્તજુઅલેહિ, કલ્પિત દન્તમુસલેહિ. ત્રીજો
અને ચોથો અક્ષર ખવાઈ પાડ બ્રષ્ટ થયો છે.

૩૪ મૂળમાં છેડે તતસ્તતઃ । વધારે છે.

જોઈ રાખજીએ ૩૫ ઘોડા રાખ્યો; ને ગંધર્વવેદ-
ના સમગ્ર દેવતાને નમસ્કાર કરી પોતે
વીણા હાથ ધરી છેડી. તે જ પળે ઝાડીમાંથી
વાંસે ૩૬ એકાએક મોટી કીકિયારી સંભળાઈ.

[યોગંડ]

કીકિયારી ? એમ ! કહો, પછી ?

[હાંસુજ]

૩૭ એ વિશે અમેએ
ચોક્કસી કરવા માંડી. ત્યાં તો અમારા ઉપર
હથિયારબંદ સુભટો સમેત એક સર-
દાર ચડી આવ્યો.

૩૫ મૂળ ઓદરિઅ અસ્સાદો આઅમિઅ, કલ્પિત અસ્સં
આઅમિઅ.

૩૬ મૂળ પક્કકિદણિચ્ચઓ વિઅ, કલ્પિતપક્કપદે પઠ્ઠવ. અક્કર
ખવાઈ ગયે પાડ વિકાર પામ્યો છે.

૩૭ મૂળમાં તલો કળ્ઠીરવપરિણાણણિમિત્તં પરિવુત્તા
અ વઅં । મહામત્તોત્તરાંહીઆહિદ્ધિદો પચ્ચુગ્ગદો સો કિદઅ-
હત્થી । એવો પાડ છે. અહીં સામા ધસી આવતા કૃત્રિમ હાથીના
પેટમાં સુભટો ભરાયલા કહ્યા છે. ત્યાંથી એ નીકળ્યા ક્યારે ને જૂથમાં
ગોઠવાયા ક્યારે ? એ સંબંધી આગળ તો એક શબ્દે નથી આવતો.
કળ્ઠીરવ બોલતી પુનરુક્તિ પણ અસહ્ય છે. પરિવુત્તાનો અર્થ
પણ ખરાબર લાગુ પડતો નથી. અ અવ્યય નકામો છે. આથી હું
ક્ષેપક શબ્દોના વગેરે છાંટી નાંખી તત્પરિણાણણિમિત્તં પવુત્તા
વઅં મહામત્તોત્તરાંહીપહિ પચ્ચુગ્ગદા । એવો એકવાક્યાત્મક
પાડ જવાઈ છે.

[યૌગં]

પછી પછી ?

[હાંસુજ]

એ બધાને જોઈ

આપણા સમસ્ત શુદ્ધક્રિય સુખદને તે
વારે ૩૦ નામ દેઈ રાગજીએ પોરસાવી કહ્યું,
પ્રદ્યોતનં કાસ્તાન છે આ. ચિંતા નહિ. તમે
મદ મારી વાંસે રહો. હું જ જાળ તારોતાર
કરું છું ને પૈરીઓની વેતરણે વેતરું છું.
એમ બોલવાની સાથે મહારાજ દુશ્મનના
દળ મધ્યે ધસી ગયા.

[યૌગં]

૩૯ બરાબર છે ધસ્યા તે.

(અનુષ્ટુપ.)

ન રણે અંપલાવે તો ઝૂઝતારો બુળામળે
કરે શું વીર ટેકીલો છોલીલો અરિનાછળે^{૪૦} ? (જા) પ

જા અહીં અમર્ષ અને ઉચ્ચતાએ પોષિત ગર્વ સંચારી છે.
અલંકાર અપ્રરતુતપ્રશંસા.

૩૮ મૂળમાં જામગોત્તમગ્રહણેણ સમસ્તાસિઝ છે. પરંતુ
પ્રસંગ આસનાવાસના કરવાનો નથી, પણ પોરસ ચડાવવાનો છે. વળી
જામ તે માત્ર ગોત્તનો અર્થ અતાવનારૂં મૂળમાં બળી ગયેલું દિપ્પણ
છે. આ સમજથી મેં ગોત્તમગ્રહણેણ સમુસ્તાસિઝ પાઠ લીધો છે.

૩૯ મૂળમાં અહીં પ્રવિષ્ટ ઇતિ । અથ યા નનુ સ્થાને । છે.
એમાં અથવા બોલ વધારે છે, તે મેં તજી દીધો છે.

૪૦ મૂળમાં શ્લોક પછી વધારામાં સત્સક્તતઃ છે.

[હાંસુજ]

(વનવેલી.)

સુપાટલ અશ્વને ખેલાવતા નરેશ રણે
 રંગભેર રમી રહ્યા^{૪૧}. આડા અને અવળા ધા
 કરીને એઓએ ખાંડાજંગી જ મચાવી મૂકી.
 અશ્વ પણ મહારાજશ્રીનું મન વરતીને
 ફાળ પર શાળ ભરતો જ ગયો. પણ રિપુ
 મંજ્યામાં અતિ ઘણા વધારે હતા. તેઓ સાથે
 લડી લડી આપણા સુભટ સહિ^{૪૨} ખપી ગયા.
 એકલો જ ટકર ઝીલી રહીને રાજાજનું-
 ના ના-એઓશ્રી^{૪૩} પોતાનું રક્ષણ કરતા હતા.
 એ રીતે અસમ ને અતોલ શ્રમ ઊઠાવીને

૪૧ મૂળમાં કીલાઅમાળો વિઅ છે. પરંતુ નામધાતુ
 ક્રીડાયતે ઝાઝો વપરાયલો મૂળી આવતો નથી. એનો અર્થ મૂળ
 ધાતુ ક્રીડતિથી સારી રીતે મરે છે. આથી કીલમાળો પાઠ
 કદ્યો છે.

૪૨ મૂળ વિસર્ણણજટ્ઠસવ્વપરિજણો, કલ્પિત અવસર્ણણસવ્વ-
 પત્તિજણો. પહેલો અક્ષર ખવાઈ ગયે વિસર્ણણ અને નવમે
 ખવાઈ ગયે પરિજણો પાઠ ગોઠવાયા લાગે છે. જટ્ઠ તો અવસર્ણણ
 ઉપર ક્રોધક આપેલું ટિપ્પણ છે, જે લલિયાએ મૂળમાં ભેળવી
 દીધું છે.

૪૩ મૂળ મક્કિણ, કલ્પિત અવસર્ણણ.

લડતાં લડતાં દાડો ખૂટી ગયો (જ). રાજાજીના શરીરને હવે થાક દાખવવા લાગ્યો. એવે ધા ઉપર ધાને લીધે બેઠાલ અનેસો ઘોડો ઢગસો થઈને પડ્યો પૃથિવિએ; અને એના રામ રમી ગયા. પછી લોહીવરણો સરજ ધરણીએ ઢળ્યો, તથા મહારાજજી તમર ખાઈ પડ્યા અને એ ગોઝારી વેળાએ બેશુદ્ધ થઈ ગયા.

(યોગં૦)

હેં ! બેશુદ્ધ થઈ ગયા^{૪૪} ?

[હાંસુજી]

^{૪૫}એ સ્થિતિમાં

એઓશ્રીને દુઃખનોએ જેર કર્યા. જે જગાએ રાજાજી પડ્યા 'તા, તહીં તરહેવાર બરછટ વેલાંઓ ઊગેલા હતા; જે મેં ઓળખ્યા એ નહિ. તે ઊખેડી જાળાંનાં જાળાં જ ખેંચી કાઢી તેથી પામર પુરુષ પેઠે નરનાથને શરીરે બંધ તાણી બાંધ્યા.

જ વીર રસનું ચટકું છે.

^{૪૪} મૂળમાં અહીં તતસ્તતઃ । વધારે છે.

^{૪૫} મૂળમાં તદો જહાસસિસંણિહિદં છે. એમાં જહાસ-ત્તિ બોલ આસત્તિના ભાવમાં સંણિહિદથી ગતાર્થ છે અને શક્તિ ના ભાવમાં અર્થપોષક ન હોવાથી નકામો છે. આથી મેં એ બોલ તજી દીધો છે.

[યોગં]

અરે! રાજાજીને જોર કર્યા!

(શાર્દૂલવિકીરિત.)

ફેકંતા સર જોહ તીરપથથી છેટે ૪૬કસી આપ, ને
 દેતા આદર આપને શ્રમ ફળ્યે સાંઈ લઈ આપ, ને
 પૂજંતા દિજ, તે ભુજે કટકની સાથે થવા બંધ શા?
 શી એ આકૃતિ શુંડ શી, વિપુલ શાવેદા, વડાસ્કંધ શા?(ટ)૬

(વનવેલી.)

વાઈ, હાંસુજી, એઓને ક્યારે મૂછાં વળી?

[હાંસુજી]

નસતી

ગુજરી રહી તે પછી.

[યોગં]

ત્યારે તો પ્રભુનો પાડ.

શૌર્ય જોર નથી થયું, શરીર થયું છે. હીક,
 હીક. પછી, કહો, શં થયું?

[હાંસુજી]

રાજાજીને મૂછાં વળી ૪૭,

ટ અહીં પર્યાય અલંકાર છે; તે વિષમનો ધ્વનિ બિપજાવે છે.

૪૬ મૂળ ચાપાસ્ફાલિકરસ્ય, કસ્પિત ચાપાસ્ફાલિકરસ્ય.

૪૭ મૂળમાં અહીં ત્રણિ ને પેક્ષિત્ર બોલ વપારે છે.

એટલે અનેક પાણી આનુબાનુએથી ધાયા.
એક કહે, આણે મારા બાપ માર્યો. બીજો કહે,
આણે મારા દીકરાને ઝટકાવી પૂરા ક્યો.
ત્રીજો કહે, આણે મારા બાંધવને રેંસી નાંખ્યો.
ચોથો કહે, આણે મારા મિત્રના એ પ્રાણ લીધા.
એમ ધૂંઆપૂંઆ થઈ એ જે મહોએ ફેંકવાડા
મારતા હતા તે મહોએ રાગજીનાં પરાક્રમે
વર્ણવતા હતા (ઠ).

[યૌગં]

પછી પછી ?

[હાંમુજી]

૪૮ તે ધડીએ એક

પાપી મદા અનરથ કરવા તૈયાર થયો.

એણે ૪૯ અમર્યાદપણે રાગજીને ઢસડીને

ઠ અમૂયાએ પોષિત ચાપલ સંચારી છે.

૪૮ મૂળમાં અણં ચ દાણિ અચ્છાહિદં । एको ववसिदो
अकथ्यं कर्तुं । છે. એમાં અચ્છાહિદં અને અકથ્યં બોલ પર્ચાય
જેવા છે; અને અણં ચ દાણિ અન્યથો નકામા એક ઉપર એક
ખડક્યા જેવા છે. આથી તદાણિ અચ્છાહિદં एको ववसिदो
कर्तुं । એવો સંક્ષિપ્ત પાઠ મેં યોજ્યો છે.

૪૯ મૂળમાં સંક્ષિપ્તિબની પૂર્વે ગિરુચ્છાદ પદ છે; તે મેં
વાક્યના આરંભે જો પછી મૂક્યું છે.

દક્ષિણ દિશા બણીનું માથું કર્યું. ત્યારપછી રમખાણમાં જે છૂટી જઈને મ્હો અને આંખ ઉપર લપડતાં હતાં તે જીથરાંને ઝોળે ઠીક કર્યા; ને મિયાનમાંથી તલવાર કાઢી ચપસીને મ્હં જાલી જટકાના જપાટાની જડપ વધારવાને ધા કરતા પ્હેલાં પાંદોટ મૂકી (હ).

[યૌગં]

બાપ, જરા રહો, દમ લેજો. મારો જીવ મુઝાય છે.

[હાંસુજી યોડી વાર પછી]

પણ બધે ખુબ લોહી લોહી થયે ભોંય તરબોળ જની લપસણું થયું હતું. તે ઉપર આવેશમાં દોડવામાં પગ ખચ્યો, એટલે એ વેગમાં ને વેગમાં ધપાક લેઈ પડ્યો અને મુઝ્યો.

[યૌગં]

હીચકારો પડ્યો અને મુઝ્યો^{૫૧} !

ઠીક, ઠીક, એ જ થયે.

હ ક્રોધ સ્થાયી ભાવનું નિરૂપણ છે.

૫૦ મૂળ આધ્યાવન્તો, કલ્પિત આધ્યાવિદો.

૫૧ મૂળમાં અહીં મુદ્દાનો બોલ હતો ખૂટે છે. તે મં પૂર્વની હિતને અનુસરી ગમેયો છે.

(અનુક્રમ-)

પરચક નિવારે ને ધારે જે વર્ણધર્મ, તે

બલા ભૂપાળને પાળે અવની ઉગ્ર સંકટે. (ઢ) ૭

[હાંસુજ]

(વનવેલી.)

તે તકે પ્રદ્યોતના અમાત્ય શાલંકાયનજી,
 'કોષ્ટએ, ખખરદાર, રાજાજીનો વાળે વાંકો
 કર્યો તો' એ રીતે કૂડા સાહસથી સરવને
 વારતા ત્યાં આવી પહોંચ્યા. જુદાના આરંભમાં એ
 રાજાજીના બાલાના પ્રહારે મુરછિત થઈ
 ગયા'તા તે આ પળે જ શુદ્ધિમાં આવ્યા હતા.

ઢ પૂર્વે એક વાર મહાસેને વત્સદેશ ઉપર મોટા સૈન્યથી ચડાઈ
 કરી હતી, ત્યારે વત્સરાજે તેને પાછો વાળી દેશનું રક્ષણ કયું હતું;
 એનો પહેલા ચરણમાં નિર્દેશ છે. તે સમયમાં નવા પસરતા જૌદ
 અને જૈન સંપ્રદાયો વર્ણભેદ માનતા ન હતા. તે મતનો વત્સરાજ
 ન હતો, પણ જૂના વ્રાહ્મધર્મનો સંગી હતો; એ બીજા ચરણથી કહ્યું
 છે. આ બે ચરણો વડે ત્રીજા ચરણના ભૂપાળ પદનું સાભિપ્રાયપણું
 દર્શાવ્યું છે. ભૂમિ મૈયા સારા રાજાને સંકટમાં બચાવી લે છે એવો
 ભાવ સંક્રતિત હોવાથી અવની શબ્દ પણ હેતુગર્ભિત છે. અહીં
 કાવ્યલિંગ અને પરિકરાંકુરથી પોષિત અપ્રસ્તુતપ્રશંસા અલંકાર છે;
 તે હર્ષ સંચારી ભાવને શોભાવે છે. સાભિપ્રાયતા નામે પ્રૌદિનું આ
 ઉદાહરણ છે.

[યૌગં]

હાં,

પછી પછી ?

[હાંસુલ]

એમણે વિનય સાથે રાજાજીને
જીહાર કર્યા ને પરતતક્ષણ બંધ કાપી નાંખ્યા.

[યૌગં]

ઓહો, બંધ કાપી નાંખ્યા ! એમ ? શાસકાયનને
ધન્ય છે. રિપુ તે મિત્ર લેખાય એ પણ અહા
દશાનો મહિમા ! મારા પગલગ્ન હાથ્યાને આથી
લગારેક ધવા વળી. વારૂં, પછી, હાંસુલ, એ
દાના પુરુષે શું કર્યું ?

[હાંસુલ]

મહારાજનું એઓએ
પેરે પેરે સાંતવન કર્યું, એમના જખમે
મલમપટા લગાવરાવ્યા, અને રાજાજીને
સવા માટે ખાટ મગાવી; સાથી જે એઓશ્રીના
સારા શરીરે અસંખ્ય ઝટકા લાગ્યા હતા ને
ભારે જઘા પહોચી હતી, જેને લીધે એમનાથી
થોડે બેડું જાય એવું હતું નહિ. પછી ખાટ

૫૨ મૂળ તક્કાલદુલ્લહં, કલ્પિત તક્કાલં.

૫૩ મૂળ વ્યસનાત્, કલ્પિત વ્યસનાર્તં.

૫૪ ખાંધે લેવરાવીને અમાત્ય મહારાજજીને
ઉજ્જવિની લેઈ ગયા.

[યોગાંઠ]

લેઈ ગયા ? હરિહરિ !
બહુ જ અનિષ્ટ થયું. રિપુની મોટામાં મોટી
એ જ મનકામના હતી, તે આજ પૂરી થઈ.
અશ્વસોસ !

(અનુદ્રુપ.)

ભૂડેઈ અમ એ ભારે, રૂડેઈ અરિનું; હહા,
સ્વામી છે સ્વામિભાની, તે લીધે એ દોષલું મહા ! ૮

(વનવેલી.)

અહાહા ! બલા બલાને તરણુની તોલે
લેખનારા રાજજી છે; તેમનું શું થાશે ?

(માલિની.)

નજર ન કરતા, તે કેમ સામું જ જોશે ?
હુકમ ચલવતા, તે વેણુ શે હીન સ્થેશે ?
અક્ષળ અવર પ્રત્યે રોકશે રોષ કેવા ?

૫૪ મૂળમાં સ્વન્યસમર્પણ (પાકાંતર સ્વન્યજનસસમર્પણ) છે.
પરંતુ ખીન્ન અંકમાં સ્વન્યવાહ્યેન શયનીયેન બોલ વાપર્યા છે. તેને
આધારે સ્વન્યવજ્ઞી સમર્પણ પાઠ યોગ્ય છે. શાસ્ત્રીજી સ્વન્યસમર્પણ
પાઠ કર્યો છે.

પરવશ પપમરશે એ તર્જને અર્ચને વા.(જ)હ

એવે વિજયા મંગળદોરો લેઈને આવે છે.

[વિજયા] આ મંગળદોરો, પ્રધાનજી.

[યૌગં ૦ વિચારમાં ને વિચારમાં] થઈ ચૂક્યું !

(આખ્યાનકી.)

સમો ગયો ને મુજ ચોજના હા

દુઢેવથી વ્યર્થ થઈ જ હાવાં !

ડંકા દઈ શત્રું વળ્યે નકામાં

નીરાજના મંગળ અશ્વકેસં. (ત) ૧૦

[વિજયા]

(વનવેલી.)

પ્રધાનજી ! કહું છું, આ દોરો આણ્યો.

જ આ હકિતમાં નિર્વેદ વિપાદ આવેગ વગેરે સંચારી ભાવ મળ્યા છે; તેને અસત્સમુચ્ચય અલંકાર શોભાવે છે.

ત દષ્ટાંત અલંકાર છે; તે વિપાદ સંચારીને દીપાવે છે. લક્ષ-
ણમાં ઊતરતાં સવારીના ઘોડાની આરતી ઊતારતા, તેને નીરાજના
કહેતા હતા, એ વિધિ મંગલકારી મનાતો હતો.

પપ મૂળ પ્રણિપતતિ, કલ્પિત સ નિપતતિ. અહીં પ્રણિપતન
એટલે પગે પડવું નહિ, પણ નિપાત એટલે મરી જવું અભિપ્રેત છે.
માટે ફેરફાર કર્યો છે.

[યૌગં]

રાખ.

[વિજયા]

જી, માણસાહેબને શું કહું ?

[યૌગં વિચારમાં]

આ પદ -

[વિજયા]

શું વાફ ?

[યૌગં વિચારમાં ને વિચારમાં]

આ

[વિજયા જરા ગભરાટથી]

જી, કહેા આ શું તે.

[યૌગં નિર્ણય ઉપર આવી]

પદ કહ્યા વિના નહિ ચાલે. તો કહું જ.

પદ મૂળમાં વિજયે एवमेतत् । છે. અહીં વસ્તુસ્થિતિ વિચારવા જેવી છે. પૂર્વની ઉક્તિમાં પ્રતીદારી સ્હેજે પૂછે છે, કે મંગળદોરા ખાખત રાજમાતાને કંઈ કહાવવું છે ? તે ઉપરથી રાજાજી પકડાયાના સમાચાર કહાવવાનું પ્રધાનનાં મનમાં આવે છે. પરંતુ એ માઠો ખનાવ જાહેર કરવો કે દાખી રાખવો તે વિશે એના મનમાં ધડભાંગ થાય છે; જુઓ આના પછીની યૌગંધરાયણની એ ત્રણ ઉક્તિઓ. આ હકીકત ધ્યાનમાં લેઈ એ પછીની ઉક્તિના इदम् પદના મૂર્વધ્વનિરૂપ एतत् પાઠ અહીં કબૂલ રાખી તેના પહેલાંના એ બોલ તજ દીધા છે. ગણાં-તક્ષાં સાથે एतत् અને इदम् બોલ પ્રધાનના સંકલ્પવિકલ્પ સૂચવે છે.

પદ મૂળમાં अथवा नैतच्छक्यं परिहर्तुम् । निवेद-
विष्याम्यत्रभवत्यै । વિજયે સ્થિરીકિયતામાત્મા । (કર્ણે)

જો, વિજયા, હૃદય કહણ રાખજો ને માણ-
સાહેબને જણાવજો કે રાજાજી દુસ્મન ના
હાથમાં પડ્યા છે. -

[વિજયા]

પદ્માય હાય રે, ગજબ થયા !

[યૌગંદ]

વિજયા, વિજયા યજો. જોજો, હંડા; તું હૈયું હારી
ના જતી. જ (થ).

[વિજયા]

આ જાઉં હું અમાગણી. [જવા માંડે છે.]

જ અર્થાંતરસંક્રમિતવાચ્ય ધ્વનિ છે. 'વિજયા' બોલમાં
'સંકટ ઉપર વિજય મેળવનાર' એવો અર્થ સ્ફુરે છે. તે કાવ્યલિંગ
અલંકારનું અંગ છે.

एवमिव । એ રીતે પાઠ છે. અહીં પૂર્વની ટિપ્પણીમાં જણાવ્યા
પ્રમાણે સંકટપરિવર્તથી અગ્રરૂં મુકેલુ વાક્ય નિર્ણયના શબ્દોથી પૂરું કરી
યૌગંધરાયણુ રાજા પકડાયાના સમાચાર કહાવે છે. એ સમાચાર હાંસુજી
જ લાવ્યા હતા; એટલે એમનાથી છના રાખવાના છે નહિ. અર્થાત્
સંદેશો કાનમાં કહેવાતું કંઈ કારણ નથી. એ બધું ધ્યાનમાં રાખી
नः शक्यं परिहर्तुम् । तद् भणामि । विजये स्थिरीक्रियतामा-
त्मा । निवेक्ष्य चात्रमवत्यै गृहीतः स्वामीति । આવો પાઠ
એજાઓ છે. ગૃહીતઃ સ્વામીતિ બોલ એકાંતરે આવનારી યૌગંધરા-
યણુની ઉક્તિમાં બળી ગયેલા ત્યાંથી તારવી આણ્યા છે.

પદ્મ મૂળ હું (પાઠાંતર હા) ।, કલ્પિત હા હા મદ્દા ।
રાજાજી પકડાયાના સમાચાર રાજમાતાને પહોંચે છે, ત્યારે રણવાસની
સ્ત્રીઓના મુખમાંથી આ જ ઉર્જાર નીકળે છે.

[યૌગં ૦]

ને, વિજયા

આ પદ માઠી ખખર માણસાહેબને એકદમ
કહી ન નાંખીશ. મૂળે માતૃશ્રીનું હૈયું બહુ
બહાલસોયું, માટે કરી બહુ પોયું હોય છે, હો.
સાચવળે.

[વિજયા]

અફસોસ! આ વાત શી રીતે કહેવી ?

[યૌગં ૦]

સાંભળ ને સમજ લે.

(શાલિની.)

ધાંટી ભારે બો બરેલી સુણાવી

આશા નાસી છૂટવાની તબવી

માઠું થાવું ચિત્ત માંહે ઠસાવી

બંધાયાની વાત દેજે જણાવી. (દ) ૧૧

દ શત્રુકૃત અંતરામણ, અંતરામણમાંથી નાશી છૂટવાની નિરાશા
અને તેમાંથી ધડીએ ને પલકે મરણના સમાચાર સાંભળવાનો જ
સંભવ ઊપજાવી ઉત્તરોત્તર અનિષ્ટનો ઉપચય કરવાનું બતાવ્યું છે. તે
પછી મરણ નથી પામ્યા પણ વત્સરાજ કેદ પકડાયા છે એમ કહેવાનું
કહ્યું છે. એ રીતે સૂણીનું સોયે ગયાનો ધ્વનિ પ્રગટાવવાનો અહીં
વિજયાને પ્રધાનનો ઉપદેશ છે.

પદ મૂળમાં અહીં ગૃહીતઃ સ્વામીતિ એટલા બોલ વધારે
છે. વાસ્તવિક રીતે એ ટિપ્પણી પણ વાળી ઉક્તિનો ભાગ છે. અક્ષરો

[વિજયા] જી, હું એ રીતે કરીશ^{૬૦}. [જાય છે.]

[યૌગંડ] વાંરૂં, હાંસુજી,

(વનવેલી.)

તમે ત્યારે મહારાજ જોડે કેમ ના ગયા ?

[હાંસુજી]

જી,

જીવતર સારથક કરવાના કોડમાં હું
જોડે જતો હતો તેવે સેનાપતિએ^{૬૧} કહ્યું, કે
જાઓ, તમે આ ખપ્પર કૌશાંબી ખોડાડો.

[યૌગંડ સ્વગત]

અરે

આ તે શું અમાત્યે 'સાથ^{૬૨} બસો નહિ' કરી સાચા

ખવાઈ કે પડી જવાથી આધાપાછા લખેલા હશે. તે નકલ કરનારની
બૂલથી જ્યાં જરૂર નથી ત્યાં જોડવાયા; અને તેમની જગા મૂળ
ઉક્તિમાં ક્ષેપકબૂત (કર્જ) પદમિલિત । બોલે લીધા.

૬૦ મૂળ ઘસિસ્સં ।, કલ્પિત અણુવસિસં ।

૬૧ મૂળ ણિઉત્તો, કલ્પિત ઉત્તો.

૬૨ મૂળમાં નિરાશમનુસારં કર્તુકામઃ ઉતાહો છે તેનો
અર્થ બરાબર બેસતો નથી. વળી પક્ષાંતરવાચક ઉતાહો બીજા વા-
ક્યને આરંભે બેધયે, અહીં નહિ. આથી નિરનુસારં કર્તુકામઃ
પાઠ લેઈ ઉતાહો અવ્યય હું પરિહરતિ । પછી સ્વકં વગેરેના
આરંભે યોગ્યું હું.

સેવકનો મંગ ટાળ્યો, કે ફરતેહે ફૂલી નહીં
પરાક્રમ ગજવ્યું, કે પછી સઉ સમે સમું
ઊતરતાં ઉપરની ૧૪મીઠાશ નથાવી? કશી
ગડ નથી બેસતી. શું સમજવું? (જ)

[પ્રગટ]

વાઈ, મહા-

રાજે કંઈ કહ્યું કે?

[હાંસુજી]

હું પ્રદક્ષિણા કરી રજા
લેતો હતો, તે વેળાએ ૧૫ગણા સુધી બોલ આવી
રાજજીના ઝોઃ હાસ્યા; અને જળજળિયાંએ
ભીની આંખે પોતે કહ્યું:—‘જેગંધ [ખંચાય છે.]’

[યોગં]

ખંચાઓ નહિ,

હાંસુજી, કહો. એ તમે રાજજીના બોલેલા જ
બોલ બોલો છો.

જ વીતકે નામે સંચારી આવ છે.

૬૩ મૂળમાં અહીં હંસકઃ । અહ હં । એટલી ઉક્તિ વધારે
છે. એને યૌમંધરાયણની સ્વગત ઉક્તિની વચમાં સ્થાન નથી. આથી
મેં તે તજ દીધી છે.

૬૪ મૂળ મયતિઃ કલ્પિત વ્રતીતિઃ પહેલા બે અક્ષર ખવાઈ
ગમે બ્રહ્ પાઠ ઉદ્ભવ્યો છે.

૬૫ મૂળ વહુકં સંદદ્દુકામેણ વિજ, કલ્પિત સંદેદ્દુકામેણ

[હાંસુલ]

‘જોગંધરાયણને મળવું’

[યૌગંદ]

૧૬૨ ?

ખીજ મંત્રી મૂકીને મને યૌગંધરાયણને
મળવા શ્રીમુખે કહ્યું ?

[હાંસુલ]

હા, જી.

[યૌગંદ]

મહારાજે મને
જીગુણ કર્યા છે તે તેના ઋણિયો હું મટ્યો નથી.
એમનું મેં અજ ખાધું છે અને તે મેં પ્રમાણ
કર્યું નથી. એઓશ્રી એ મારો મોબો વધાર્યો છે
અને તેનો બદલો મેં વાળ્યો નથી. તેમ છતાં
મહારાજ દરમાવે છે, ‘યૌગંધરાયણને
મળવું’ ? (ન)

ન અહીં સ્થાયી ઉત્સાહને વિભાવના અલંકાર દીધાવે છે.

૬૬ મૂળમાં અહીં મા તાવત્ । વધારે છે.

૬૭ મૂળમાં તેન હિ અનર્હપ્રતિક્રિયમ્ છે. એમાંના તેન
હિ ખોલ યૌગંધરાયણની ભાવતી ઉક્તિના છે; આ ઉક્તિમાં તે નકામ
છે. વળી પ્રતિક્રિયા ખોલ સાક્ષી છે. આની પ્રતિક્રિયા તે કહેવું
ભેદમે. આથી જે અનર્હપ્રતિક્રિયમ્ પાડ લીધો છે; અને તેન હિ
ખોલ યૌગંધરાયણની આગમી ઉક્તિના આરંભે મૂક્યા છે.

[હાંસુલ]

જી, એમ જ છે, એમ જ છે.

[યૌગં]

એમ ? ત્યારે

માંરામાં ને દેવત્વ છે, તે હું પણ દેખાડીશ.

અને

(માલિની.)

રણીશ જશ જયે એ મત વેરી છળીને,
 નિજ નગર નકી એ નાથ જોશે વળીને;
 મરીશ રિપુપુરે કે બંધને કે વને કે
 લડી સડી રડી વાંસે પેખશે સ્વર્ગથી તે^{૬૯}. (પ)૧૨

પ પર્યાય અલંકાર ઉત્સાહને શોભાવે છે.

૬૮ મૂળમાં પુરુષાન્તરિતં માં દ્રવ્યતિ સ્વામી । છે. એમાં સંયોજક ખૂટે છે. વંળી આગામી શ્લોકમાં નૃપં ને ડેકાણે નૃપઃ અને પાર્શ્વતઃ ને ડેકાણે દ્રવ્યતિ મૂકતાં ગદ્ય ભાગના દ્રવ્યતિ સ્વામી બોલ નકામા થાય છે. આથી તેન હિ ગૌડાગ્નાદિતં (=સંજાતા-સાધારણપૌરુષ) મામ એવો કલ્પિત પાઠ આગામી શ્લોક સાથે અંબંધ ધરાવતો મેં લીધો છે.

૬૯ મૂળ નૃપં તં.....પાર્શ્વતઃ શ્વાઘનીયમ્, કલ્પિત નૃપસ્તં દ્રવ્યતિ શ્વાઘનીયમ્. મૂળના પહેલા અસ્થુમાં રિપુનૃપ કહેલ છે, તેને માટે નૃપં બોલથી પુનરુક્તિ કરવાનું કારણ નથી, તે સર્વનામ બસ છે. આથી નૃપં ને બદલે નૃપઃ પાઠ કર્યો છે. એ પાઠથી ગદ્ય ભાગનો સ્વામી બોલ નકામો થાય છે, તે ગદ્ય દિપ્પણીમાં કલા મુજબ તજી દીધો છે; ને દ્રવ્યતિ ક્રિયાપદ અર્થની સરળતા સાથે શ્લોકમાં જ પાર્શ્વતઃ ને બદલે બોલ્યું છે.

[પડદા પાછળ] હાય રે ! ગજબ થયો !

[યૌગં] હરિહરિ !

(અનુબંધ.)

દાખે આ એમની રીતે ત્રિયા, કે ૭^મ અનિવાર્ય છે
શોક મંકટકેરો ને નિર્વિય મંત્રિવર્ય છે ! (ફ) ૧૩

એવે રાજમાતા તરફથી વિજયા ઊતાવળી પ્રવેશ કરે છે.

[વિજયા] જી, માજીસાહેબ

[યૌગં] શું, શું ?

[વિજયા] કહાવે છે, -

[યૌગં] ૭^મ શું ફરમાવે છે ?

[વિજયા]

(વનવેલી.)

૭૨ તમ જેવા જેના મિત્ર છે, તે વત્સરાજને આ
આપત્તિ જ આવી પડવી ન હોય. તેમ છતાં

ફ વીડા સંચારી કિત્સાહનું પોષણ કરે છે. અસંકાર કાવ્યલિંગ.

૭૦ મૂળ શોકપ્રતિકારો, કલ્પિત શોકોપ્પતીકારો. ઉત્ત-
રાધમાં અમાત્યોના અસામર્થ્યનો આક્ષેપ છે. તથા શોકના પ્રતીકારનો
અભાવ કહેવો હજી છે.

૭૧ મૂળ કિમિતિ ૧, કલ્પિત કિમાજાપયતિ ૧.

૭૨ મૂળ પદ્મવિહસ સુહિજ્જણેણ પરિગિહીવસ્સ વચ્છ-
રાઅસ્સ અમં વુત્તન્તો । કિં સહં કતું અન્તરેણ વિહાણં ।

આની પડી, તો તે ટાળવાને મિત્રજનને હું
આદરથી વીનવું છું. તમે વત્સના પ્રથમ
મિત્ર છો અને પછી અમાત્ય. તમે મૂઝવણે^{૭૩}
દેવું હાથ રાખનારા, સંકટની જીંવાળમાં
સામે પૂરે તરનારા, કાવાદાવામાં સાંભાને
છક્કડ ખવાડનારા, ને રણમાં સિંહના એ
શ્રવણ ચિમોળનારા^{૭૪} તેવા પાછા ચાલ્યા એ છો.
દીકરાને, દીકરા, તમે છોડાવી લાવશો.

[યોગં૦]

અહો, માણસાહેબનાં રાજવંશી વચનમાં
કેવું ધૈર્ય છે ને કેવું પ્રોત્સાહનું પ્રકાશ છે !

તા સંમાણિઅ સુહિજ્ઞણં સમત્યિઅદુ ।, કશ્પિત્ત એવંચિહેણ
સુહિજ્ઞણેણ પરિગિહીદસ્સ વચ્છરાઅસ્સ અઅં વુત્તન્તો કિં
સર્કં કત્તું । અન્તરેણ વિહાણં સંમાણિઅ સુહિજ્ઞણો સમન્ન-
ત્યિઅવિ ।. મિત્રને ઉશ્કેરવાને રાજમાતાનાં વચન છે, એવું સમજી
ઉપરનો ફેરફાર કર્યો છે.

૭૩ મૂળમાં ક્રિયાનો નિરૂદ્ધેશ નિષેધાત્મક છે. તે બદલ તાત્પર્યાર્થિ
લેખ અનુવાદમાં વિધ્યાત્મક નિરૂદ્ધેશ કર્યો છે.

૭૪ મૂળમાં સો સુ બુદ્ધિમન્તો પુચ્છિજ્ઞા પદમં એવ
મે વચ્છસ્સ વઅસ્સો વચ્છા અમચ્છો આણેદુ મે પુત્તઅં પુત્તમ્મો ।
છે. અહીં સો, બુદ્ધિમન્તો, વઅસ્સો અમચ્છો અને પુત્તમ્મો એ સર્વે
બોલતું સામાનાધિકરણ છે. વાક્યમાં એ ક્રિયાનાથ છે અને આણેદુ
ક્રિયા છે. એમાં વચ્ચે આવનાર ક્રિયાપદ પુચ્છિજ્ઞા વધારા પડતું
છે. માટે તે એ વગર દીધું છે.

એઆ કેવો મારો ભાર વધારે છે ! માતૃશ્રીના
મારા પ્રત્યે ભાવને હું ભાવથી વધાવી લેજા.
પાણી લાવ તો, વિજયા !

[વિજયા પાણી હાનર કરતી]

હા, આ પાણી પ્રધાનજી !

[યૌગાંં હાથેળીમાં પાણી લેઈ]

માજસાહેબે શું કહ્યું, વિજયા ?

[વિજયા]

‘દીકરાને, દીકરા, તમે છોડાવી લાવશો.’

[યૌગાંં]

વત્સરાજે શું કહ્યું તું, હાંસુજી ?

[હાંસુજી]

હા, ‘જેગંધરાયણને મળવું’.

[યૌગાંં જળ મુક્તાં]

કેજે^{૭૫} માજસાહેબને, વિજયા,

હું પ્રતિજ્ઞા લેજા છું, કે

(અનુક્ર.૫.)

મુકાવું^{૭૬} નહિ રાજાને જો હું મંત્રપરાયણ

રિપુરાહુયકી, તો હું નહિ યૌગંધરાયણ. (જ)૧૪

જ. શ્લેષયોપિત રૂપક અલંકાર છે.

૭૫ મૂળમાં વિજયે પત્ની મૂહિ તન્નમવતીમ્ છે નહિ; તે
જરૂરનું હોવાથી મેં જામેરી લીધું છે.

૭૬ મૂળમાં યદિ શત્રુબલમસ્તો રાહુણા ચન્દ્રમા ઇવ ।

[વિજયા] બહુ સારૂ, જી. [નય છે.]

એવે જિતાવળો નમુંડો પ્રવેશ કરે છે.

[નમુંડો]

(વનવેલી.)

ભોજનશાળામાં એક કૌતક થયું, જી. આજે
શાંતિકર્મમાં વરેલા બ્રાહ્મણો જમતા હતા,
તે સમે ત્યાં, કે' છે, કોઈ ભૂદેવે ઉન્મત્ત વેષે
દરસન દીધાં અને ઋષિઓના સામું જોઈ
મોટેથી હસીને કહ્યું:-‘અહો દેવતાઓ ! સુખે
આરોગો. સોનાનો સૂર્ય દરબારમાં^{૭૭} જાગ્યો છે.’(મ)
એવું કહીને એ ત્યાં ને ત્યાં અલોપ થઈ ગયા !

[યોગેંદ્ર]

ખરેખાત ?

એવે હાથમાં કંઈક લેઈને એક બ્રાહ્મણ પ્રવેશ કરે છે.

મ અહીં આવી પડેલી આપત્તિમાંથી વત્સરાજના ભાવી ઉદ-
યનો ધ્વનિ છે. અલંકાર અતિશયોકિત.

અને યદિ શત્રુબલગ્રસ્તં રાહુણા ચન્દ્રમિવ એવા પાઠ છે. પહે-
લાનો ઉત્તરાર્ધ સાથે સંતોષકારક અન્વય થતો નથી. બીજામાં છંદો-
ભંગ થાય છે. આથી મેં યદિ તં શત્રુણા ગ્રસ્તં રાહુણેષ્વ બલાદ
હમ્મ । એવો પાઠ પોજીયો છે. ઉત્તરાર્ધના રાજાનં પદમાં ચંદ્રનો શ્લોક
સમાયજ્યો હોવાથી પૂર્વાર્ધમાં ચંદ્રવાચક પદની જરૂર નથી.

૭૭ મૂળમાં મચિસ્સદિ વધારે છે.

[આહ્વાણ]

પ્રધાનજી ! વ્યાસ ભગવાન હાલ
ઉન્મત્તના વેષમાં પધાર્યા હતા. જુલે આ વસ્ત્ર
કંઈક કારણે સર મૂકતા ગયા છે.

[યૌગંડ]

એઓ

વ્યાસ ભગવાન પોતે હતા ? તમે ઓળખ્યા ?

[આહ્વાણ].

જી,

મહર્ષિ પોતે જ હતા.

[યૌગંડ]

વસ્ત્ર બેઠાં.

[આહ્વાણ]

જી, આ જુઓ.

[હોજાં કરી બતાવે છે.]

[યૌગંડ સ્વગત]

ઠીક, જુલે ઠીક. ઘાટ બેઠો. આ વેષમાં મહારાજ

૭૮ પરિગૃહીતાઃ વધારે છે. યમિઃ પ્રચ્છાદિતશરીરઃ
બોલથી તે મતાર્ય હોવાથી મેં તજી દીધી છે.

૭૯ મૂળ કયમન્યદ્રૂપમિવ મેં સંવૃત્તમ્ । હન્ત મો.,
કસ્થિત અનુરૂપમિવ મેં સંવૃત્તમ્ । આ ઉક્તિના મધ્યભાગને છેડે
મૂળમાં ઉત્સૃષ્ટાઃ છે; તે બદલ મેં ઉત્સૃષ્ટઃ પાઠ યોજ્યો છે. કેમકે
શ્લોકમાં વેષઃ સાથે દૂં તેનો અન્વય કર્યો છે.

મળ્યા સમજૂં છું. વચ્ચે મૂકી જઈ ભગવાને
માર્ગ સૂઝાડયો.

(અનુક્રમ.)

મહર્ષિની પ્રસાદીના વેષે ઉન્મત્તના ખરે
છાના રહી શકશે ને છોડાવાશે નરેશ્વરે. (પ) ૧૫

એવે રાજમાતા તરફથી ફરી વિનંત્યા આવે છે.

[વિનંત્યા]

(પનવેલી)

જી, માજીસાહેબ કે' છે, 'ભાઈ! જરા મળી જઓ,'

[યોગં ૦]

આ... આપું છું. બૂદેવ! આ વ્યાસ ભગવાનની પ્ર-
સાદી લેઈ તમે શાંતિગૃહમાં, હું પાછો આપું,
તેટલો સમય જરા થોભજો.

[આદાણ]

જી પ્રકૃ સાહે.

[નય છે.]

[યોગં ૦]

ને હાંમુજી! તમે પણ બિતારે સિધાવો. કાં કે
તમારે વિશ્રામની જરૂર છે.

મ સમાધિ અલંકારનો પ્વનિ છે.

૮૦ મૂળ અયમસમ, કલ્પિત અયમસમ.

[હાંસુજી]

રજા લડી છું.

નય છું.]

[યૌગંડ]

હવે માણસાહેબની હજુરમાં જઈ ચાલો.

[વિજયા]

પધારિયે, પ્રધાનજી.

[યૌગંડ]

(શાલિની)

આજે પાણી ભૂમિ ખોદી ખણીને;

કાઠીમાંથી અગ્નિ કાઢે મથીને;

ઉત્સાહે શો અર્થ સાધ્યો ન જાયે ?

ખેડયાં ખંછે સૌ રજો કાર્ય રાહે. (ચ) ૧૬

બંને નય છે.

ય અર્થાતરત્યાસ અને અપ્રસ્તુતપ્રશંસા અલંકારનો સંકર.
અરણિકાષ્ઠો પૈકી અધરા અરણિ શ્રમીના અને ઉત્તરા અશ્વત્થના
લાકડાની બને છે. એ ઈમારતી લાકડાં નથી; તેથી અહીં તેને માટે
કાઠી બોલ વાપર્યો છે.

પ્રધાનની પ્રતિજ્ઞા.

વિષ્કંભક ૧.

સ્થળ કંજીયિનીના રાજમહેલ.

કંચુકી બાદરાવણ પ્રવેશ કરે છે.

[બાહર]

(વનવેલી.)

અરે અણુ ! દારપાળને કહે કે કાશીથી જે
રાજપુરોહિત આર્ય જૈવંતિ પધારેલા છે,
તેઓ કાશી નરેશનું માગું લાવેલા છે. મારે
એમનો સત્કાર ^{૮૧}મનમાનતી રીતે કરવો;
એમને સંપૂર્ણ સગવડવાળા ઊતારામાં
ઊતારવા; અને એઓ ખુશ ખુશ થઈ જાય
એવી ઊંચા પ્રકારની સરભરા રાખવી. જા
ઋ. કે'જે, ખુદ મહારાજશ્રીની આજ્ઞા છે.
[સ્વગત] અહા, આવાં સારાં સારાં રાજકુળ તરફથી
કુંવરીનાં માગાં પર માગાં આવે છે, ને મહા-

૮૧ મૂળમાં સામાન્યદૂતસત્કારં પૃથ્થતઃ કૃત્વા છે. એનો
અર્થ પરાણે બંધ બેસે છે ને તે પથુ નિરૂદ્ધાથ નથી. આથી સંમાન્ય
દૂતસત્કારં કૃત્વા પૃથ્થતઃ એવો કલ્પિત પાઠ લીધો છે.

રાજ કેમ કોઈને હા નથી કહેતા ? ૮૨ કદાચિત
આમ હોય.

(આખ્યાનકી.)

માગું ખપતા નૃપતું ન આવે,
તેની જુએ ભૂપતિ વાટ ભાવે;
નાશી ન નાણે ગુણજળ જશે
ખીજ વરેના ગરવા ગુણોને (૨) ૧

૨ અહીં અવહિત્ય નામે સંચારી ભાવ છે. અનુમાન અધંકાર.

૮૨ મૂળમાં અહીં અથ વા દેવમત્ર કન્યાપ્રદાનેઽધિકૃ-
તમ્ । કુતઃ । વ્યક્તં ન તાવત્ સમુપૈતિ તસ્ય (પાઠાંતર દૂતો)
દૂતો (પાઠાંતર રાજો) વધૂત્વેઽધિહિતોઽપિ યસ્ય । વગેરે છે.
એના ગદ્યભાગમાં કેવ દોરશે તેમ રાજ દોરશે એવો ભાવ છે; અને
પદ્યભાગમાં બુદ્ધિપૂર્વક રાજ મનગમતા વર સાથે વિવાહનો ઘાટ
ખેસાડવાની વાટ જુએ છે એવો ભાવ છે. આ જોટાજો ઠૂર કરવા
અને ખીજ અંઠની ઉક્તિ ૫-૮ સાથે સંગતિ જળવવા અથ વા
દેવમ-ન તસ્ય રાજઃ સમુપૈતિ દૂતઃ કન્યા વધૂત્વે વિહિતા
હિ યસ્ય । પાઠ કલ્પી મેં ગદ્યભાગને પદ્યભાગ સાથે અન્વયથી જોડી
દીધો છે. ખવાઈ ગયેલા કે લખવા રહી ગયેલા એાલ અન્યત્ર કોરા
ભાગમાં ટાંક્યા હશે, તે પાછળથી પંક્તિમાં આધાપાછા જોડવાયાથી
પાઠ બ્રષ્ટ થયો જણાય છે.

(વનવેલી.)

અહો ! રણુવાસવાસી અનુચર આધાપાછા
થાય છે, તે ઉપરથી હજુરસવારી આમ
આવતી જણાય છે. =૩ઓ મહારાજ ઝગમ્યા એ.

(વસંતનિલકા.)

આ હેમ તાલવનથી અવનાશ આવે,
જેને શરપ્રભવની ઉપમા સુહાવે.
એ બાહુએ કનકનાં વલયો વડાં છે,
દૂર્વા સમાં રચિર લીલમ જ્યાં જડયાં છે. (લ) ૨

અમને હું મળું.

જાય છે.

લ પૂર્વાર્ધમાં પરિકરાંકુરથી પોષિત ઉપમા અલંકાર છે; તેના
અને ઉત્તરાર્ધની ઉપમાની અહીં સંસૃષ્ટિ છે. તે સ્થાથી રતિને દીપાવે છે.

૮૩ મૂળમાં અહીં બીજી વારનો વધારા પડતો અયે અભ્યય
છે. આગળ શ્લોકમાં પ્રદીપ્તૈઃ અને પરિણાહિતાંસઃ પાઠ કલ્પ્યા
છે. મૂળમાં પ્રદીપ્તૈઃ અને પરિણીહિતાસઃ છે. પ્રદીપ્તૈઃ પાઠાંતર
શાસ્ત્રીજી પણ કલ્પે છે.

પ્રધાનની પ્રતિજ્ઞા.

અંક ૨.

સ્થળ ઉત્તરચિનીનો રાજમહેલ.

પરિજન સમેત રાજા મહારાજેન અને ટ્રુચુકી આદરાયણ પ્રવેશ કરે છે.

[મહાા સ્વગત]

(માલિની.)

મમ હયદળ કેરો રણુ છાઈ રહે, તે
અવર નૃપતિ જોડી હાથ માથે વહે છે;
પણુ નવ લવ લેખે હસ્તિશિક્ષામદે જે
વિદ્યન ગુણુશાળી, ચિત્ત ખૂંચે મને તે. (ચ) ૧

[પ્રગટ]

(વનવેલી.)

અરે આદરાયણ !

[બાહો]

જી મહારાજ !

[મહાા]

કેમ આર્ય

જેવંતિના ઊતારાનો અંદોખસ્ત કર્યો ?

જ પયથોક્ત અને કાવ્યલિંગની સંસૃષ્ટિ છે. અસૂયા સંચારી છે.

[ખાદો]

હા, જી.

કર્યો, અને અવંતિને શોભે એવા સત્કારની
ગોઠવણે કરી દીધી.

[મહા૦]

હીક કર્યું, જેને રાજ-
વંશીની પ્રતિજ્ઞા વ્હાલી હોય, તેણે ઘેર આવ-
નારનો સત્કાર સારો કરવો એ ઉચિત છે.
“તેમાં એ કન્યાનું માગું જેને કરવામાં આવે
તેણે તે સામાની ખુશ થાય એવી સરભરા
ઉત્તમ પ્રકારે કરવી ઘટે છે. આ સંબંધે
તમે કાંઈ કે’વા માગતા હો એમ જણાય છે.
કેમ, બાદરાયણ, શું કહેવું છે ?

[ખાદો]

કાંઈ નહિ,

મહારાજના વિચાર યોગ્ય છે એ.”

૮૪ મૂળ સર્વોડપિ કન્યાદાનં પ્રતિ પૃષ્ઠએત પરચ્છન્દને
તિષ્ઠતિ ।, કલ્પિત સર્વોડપિ કન્યાદાનં પ્રતિ પૃષ્ઠએ પરચ્છન્દને
તિષ્ઠતિ ।.

૮૫ મૂળમાં કન્યાપ્રદાનં પ્રતિ સમુપપન્નોડમિમર્શઃ । છે.
પરંતુ ‘ કન્યાપ્રદાન સંબંધી મારા મનમાં વિચાર આવ્યો ’ એમ જે
કંચુકીએ કહ્યું હોય, તો તે અલ્પમહં પરિહૃત્ય । વગેરે કહેવાનું રાજને
રહે જ નહિ. આથી મેં સમુપપન્નોડમિમર્શઃ । એવો પાક લીધો છે.

[મહા ૦]

કહો, કહો;

હૂપાવો નહિ. અમારે આ જ પીડા છે. સઉ એ રાજના આગળ વાત ઊઠાવવાનું કરે છે.

[આદ ૦]

મહારાજ ! વિશેષમાં કે'વા કરતો હતો, કે અહા ! આવાં સારાં સારાં રાજકુળ તરફથી વસુધાનાં માગાં પર માગાં આવે છે ને મહારાજ કેમ કોઈને હા નથી કે'તા ?

[મહા ૦]

કંચુકીજી !

તમને હું સમજાવું ? જીવો ત્યારે.

*(શિખરિણી.)

રુદ્રે^{૧૬} હીસે એવું કુળ પ્રથમ વિખ્યાત વરનું,
પ્રજા રીઝે એવું મધુરપણ પહે પ્રકૃતિનું,
હરે સી સૌ એવું મનહર પછી રૂપ વપુનું,
હરે વૈરી એવું અતુળ વળતી હું બળ વફ. (શ) ૨

શ અપ્રસ્તુતપ્રશંસા અલંકાર.

૮૬ મૂળ શ્લોકનાં ચારે ચરણમાં કંઈ ને કંઈ ભાગ બ્રષ્ટ છે. પહેલા ચરણમાં અમિકાક્ષ્મે દિ, બીજામાં સાનુકોશ, ત્રીજામાં રૂપે કાન્તિ અને ચોથામાં વીર્યોદયં તથા યુવતયઃ છે, તે સુધારી લેઈ મેં અનુક્રમે અમિકાક્ષામિ, સાનુકોશ્યં, રૂપં કાન્તં અને વીર્યોદયં તથા પ્રકૃતયઃ પાઠ કરાવ્યા છે. પહેલો અને છેલ્લો બ્રષ્ટ પાઠ અક્ષર ખવાઈ ગયે ઊપજેલ છે.

[ખાદો]

(વનવેલી.)

મહારાજ વતરેક એવો કાષ જોતો નથી
કે જેનામાં એ બધા એ ગુણ હોય.

[મહાો]

માટે તો વિચાર કરવો પડે છે.

(અનુક્રુપ.)

માઆપે^{૮૭} ગુણસંપન્ન વર જોવો સુયત્નથી;
કન્યાના ભાગ્યની વાત અન્ય તો: અન્યથા નથી (ચ). ૩

(વનવેલી.)

વારૂ^{૮૮}, હવે દેવીને બોલાવી લાવો.

૪ અપ્રસ્તુતપ્રશંસા.

૮૭ મૂળમાં શ્લોકનું પૂર્વાર્ધ અંકિત છે. મં કન્યાયા વરસં-
પાસિ: પિત્રો: પ્રાર્થ્યા પ્રયત્નત: । પાઠ થોજી ઉદ્ધાર કર્યો છે.
શાસ્ત્રીજી બીજું ચરણ પિતુ: પ્રાય: પ્રયત્નત: । કસ્યે છે, તે
ખરાખર નથી.

૮૮ મૂળમાં દુહિતુઃ પ્રદાનકાલે દુઃસ્વશીલા હિ માતર: ।
તસ્માદ્ એટલા બોલ અહીં વધારે છે. આમાંનો તસ્માદ્ સિવાયનો
ભાગ આગામી શ્લોક ૫ ની પુષ્ટિ કરનારો બનેલો છે. એ અસલ
પ્રદાનકાલે દુહિતુર્દુઃસ્વશીલા હિ માતર: । એમ પદ્યાત્મક હોય
એવું લાગે છે. બધો એ વધારાનો ભાગ અસ્થાને તેમ જ શેષકરૂપ
હોવાથી મં તજી દીધો છે.

[બાહ્ય]

જેવી આજ્ઞા. [નય છે.]

[મહાન]

કન્યાનું માગું કરવા કાશિરાજ તરફથી
 જવેતિ આવેલ છે. તે ઉપરથી છળપણે
 વત્સરાજને પકડી લાવવાને મોકલેલ
 શાલંકાયનની વાત મને યાદ આવે છે.
 કેમ એમણે અઘાપિ કાંઈ પણ સમાચાર
 મોકલાવ્યા નહિ હોય ? વીણા વડે હાથી વશ
 કરવાનો વત્સરાજને જે છંદ છે તે જગ-
 નહર છે. તેથી એમ માનું છું. કે

(અનુષ્ટુપ.)

ગજઅહણુની બહાલી લીલામાં એ દ્રશ્યા હશે.

(વનવેલી ચાલ.)

સાથે એમ પણ ખ્યાલ આવે છે, કે

(અનુષ્ટુપ ચાલ.)

અમારો જગતા જોતા એના ટાંપી રહ્યા હશે. (સ) ૪

જોઈએ પચાણી, સમાચારવધી, અરિવિત્ત (સાથે) મહેશ કરે છે.

દિગ્વિજય ૧૦૦૫ ક્રિ. ૧૧૦૦ (૧૧૦૦ ક્રિ. ૧૧૦૦) ૬ (૧૧૦૦ ક્રિ. ૧૧૦૦)

સ આ ઉક્તિમાં સ્મરણ અને ચિંતાએ પેલતાં એત્સુક્ય
 સંચારી ભાવનું નિરૂપણ છે.

[અંગા ૧૦]

(વનવેલી.)

જય, જય, રાજાજી.

[મહા ૧૦]

આવો. અહીં બિરાજે.

[અંગા ૧૦]

આજા મહાસેનની.

[મહા ૧૦]

વત્સા વાસુ શું કરે છે ?

[અંગા ૧૦]

વૈતાલિકી ઉત્તરાની પાસે એ વીણા શીખે છે.

[મહા ૧૦]

એને વળી ગાંધર્વવિદ્યાનો કોડ ક્યાંથી થયો ?

[અંગા ૧૦]

કંચનમાલાને વીણા વગાડતી જાંઘી મારાં
વાસુબાને પણ મન થઈ આવ્યું. કંચન તો,
હાથે કોરો રહે, માટે મહાવરો કરતી હતી.

[મહા ૧૦]

બાળકનું એમ જ છે. દેખ દેખે, શીખ શીખે.

૮૯ મૂળમાં અહીં જારદીઝં વધારામાં છે. પરંતુ શિક્ષણ
વીણા સામાન્યનું છે, વીણાવિશેષનું નથી. આથી પ્રક્ષેપ્યૂત જારદીઝં
બોલ મેં તજ દીધો છે.

૯૦ મૂળ કરમંતિ, કસ્પિત કરમંતિ.

[અંગા ૦]

એ હવે મહાસેનને વીનવવાની છે,

[મહા ૦]

શું ?

[અંગા ૦]

મારે માટે વીણાનેા શીખવનાર શોધી કાઢો.

[મહા ૦]

એ હવે પરણુશે ને સ્વામી વીણા શીખવશે;
એટલે એને શીખવનારની જરૂર નથી.

[અંગા ૦]

મારી લાડકીને હવે પરણાવી દેવાની જ ?

[મહા ૦]

તમે જ કલ્પા કરો છો, કે હવે વાસુને પર-
ણાવિયે. તો અત્યારે એ વાતે કેમ અમકતાં
અને કલુમણતાં હશે ?

[અંગા ૦]

તે ખરેખરે કહું ?

એને પરણાવવાની મને ખાંત ખહુ જ છે. ૨
પણ શું કહું ? વિન્નેમ પડવાનેા સંભારતાં
દુઃખ થાય છે. એના વિવાહ તમે કાઢ સાથે
કરી નાંખ્યો ?

[મહા ૦]

ના, રે, નથી કરી નાંખ્યો.

[અંગા ૦]

હીક ત્યારે.

હવણાં નથી કરવો. આગળ ઉપર થશે.

[મહા ૦]

અહા એ જ વાત છે.

(અનુદૃષ્ટ)

પ્રેમુએ ના વરાવાય; લાજે કન્યા રખાય ના.

મજાએ માત પુત્રીની મંકટે સ્નેહ ધર્મના. (હ) ૫

(વનવેલી.)

તેજી છતાં એ દાહ એ મનથી નહીં ઠર્યું

જોઈએ જ. વસા વાસુ દરવચમાં આવી છે. હવે

હ કાવ્યલિંગ અને અપ્રસ્તુતપ્રશંસાનો સંકર છે. (અ) ૫

૯૧ મૂળમાં પ્રાચીનકાવ્યકર્તાઓએ વધારે છે. પરંતુ મહાકાવ્યમાં કુંવરી જેને પરણવામાં હજી હતો, તે ઉદયનના પિતા તો મરી ગયા હતા. આથી વધારાનું અર્થસંભાવ સમ્બંધી તજ દીધું છે.

૯૨ મૂળમાં અહીં નીચે મુજબ વધારો જોવામાં આવે છે:-
 एष चापरः काशिराजोपाध्याय आर्यजैवन्तिरथ दौत्येन प्राप्तो
 विलोमयति मां चारित्र्येण । (आत्मगतम्) न किञ्चिदाह ।
 अश्रुपूर्वाभ्याकुला कथं निश्चये ममिष्यति । भवतु, निवेद-
 यान्वितम् । (प्रकाशम्) धूयन्तं तस्मै सर्वव्याघ्रप्रयोजनायागता
 रजितः । देवी । किं दासि चित्करेण । जहि दहम ण
 संतप्तामो तहि दीअदु । राजा । अहो. मद्दानं खलु लीला-
 मिहितो दुःखविस्तर इदानीं पद्मादुपालम्भनं शोचतुम् ।
 तस्माद्. आ. वधारे. पुनरुक्ति विशेष आदि दोषથી ઓકત છે. તે
 કારણથી એ ભાગે મેં અનુવાદમાં લીધા નથી.

એક માગું સંબંધી મંગધરાજનું છે. પછી વંગના, વિદેહના, સૌવીરના ને કશ્ચરસેનના રાજનાં માગાં પણ આવેલાં છે. વળી કાશ્ચિરાજે પણ હૂત પાઠવેલો છે.

(વિશ્વદેવી.)

કો રડા રૂપે, કોય શીળાં સ્થમાવે,
કો કાચી ખ્યાતે, કોય પ્રોઢા પ્રભાવે,
કો બૂધો બોલોવે એમ માના પ્રકારે.
સૌ વાત ચિતે કો વસે છે સમારે ? (કા) ૬

એવે કંચુકી બાદરાયણ બતાવળો પ્રવેશ કરે છે.

કા આ પ્રશ્ન ઉપર ઉપરનો, કેવળ દેખાવનો જ છે. રાજા રાણી બંને અંદરખાનેથી વાસવદત્તા વંત્સરાજને જ પરણે એમ પ્રયત્ન છે. એનો ખુલાસો વંત્સરાજ પકડાયાના પ્રસંગથી થઈ જાય છે. બુઝો આગળ રાણીની ઉક્તિ:—‘એમના (અર્થાત્ વંત્સરાજના) લોભમાં વાસુબાનો વિવાહ બીજા સાથે કરવો સ્વયંતો નથી’. આ વાતે કવિએ અહીં વસ્તુધ્વનિ દ્વારા સૂચવી છે. એકાએક પ્રવેશ કરતા બાદરાયણના કથનનો પ્રથમ ખોલ વંત્સરાજની લોભલો મહાસેનના પ્રશ્ન પછી આવી ‘વંત્સરાજ રાણીના ચિત્તમાં વસે છે’ એવા ભાવ સ્ફુરાવે છે. એનો પ્રાસંગિક અન્વય આગળ ઉક્તિ મુજબ ‘પકડાયા છે’ અને ‘અમાલ શાલકાયનના હાથમાં છે’ એ બે કથન આવે છે તેની સારાંશ.

પ્રધાનના મુખેથી કહેવામાં આવેલાં શબ્દોના અર્થો આ પ્રમાણે છે. પ્રધાનના મુખેથી કહેવામાં આવેલાં શબ્દોના અર્થો આ પ્રમાણે છે.

[બાહો]

(વનવેલી.)

વત્સરાજ

[મહાો]

વત્સરાજ ! શું ?

[બાહો]

જી મહારાજ, ક્ષમા
કરો, મહારાજશ્રીને અને મહારાણીને મેં
વધામણી કેવાના આવેગમાં જુહાર્યા નહિ.

[મહાો]

વધામણી !

[અંગાો ૮૫ બી થઈ]

જય, જય ! જાઉં છું હું.

[મહાો]

રહો દેવી,
વધામણી ૮૫ તમારાથી કંઈ છાની હોય નહિ.

[અંગાો]

આજ્ઞા મહાસેનની. [બેસે છે.]

૮૫ મૂળ પ્રિયવચનપરિહાર્યા હિ દેવી । આસ્યતામ્ ।
કલ્પિત અયિ પ્રિયવચનમપરિહાર્યમ્ । દેવિ આસ્યતામ્ ।
Madras Oriental Manuscripts Library વાળી લિખિત
પ્રત આ પાઠની પુષ્ટ કરે છે.

[મહા ૦]

૯૬ આદરાયણ ! ફિકર નહિ, કહે
સ્વસ્થપણે, શું તમે કહેતા હતા ?

[આદ ૦]

પકડાયા ૯૭ છે,

[મહા ૦ સ્વગત હર્ષથી]

શું કો' છો ?

[આદ ૦]

૯૮ અમાત્યના

પાશમાં એ પડ્યા છે.

[મહા ૦]

શું ઉદ્યન ?

[આદ ૦]

હા, જી.

[મહા ૦]

શતાનીકના સુપુત્ર ?

૯૬ મૂળમાં ઉત્તિષ્ઠોત્તિષ્ઠ વધારે છે.

૯૭ મૂળમાં (ઉત્થાય) તત્રભવતામાત્યેન શાલકુણ્ડાયનેન
ગૃહીતો વત્સરાજઃ । એમ આખું વાક્ય આખું છે, તે પૈકી
વત્સરાજઃ કંચુકીની ગત ઉક્તિથી અને તત્રભવતામાત્યેન શાલ-
કુણ્ડાયનેન આગામી ઉક્તિથી પુનરુક્ત અને છે. નાટ્યસૂત્રિ પણ જરૂ-
રની નથી. આથી મેં ગૃહીતઃ । એટલો જ પાઠ લીધો છે.

૯૮ મૂળમાં ગૃહીતો વત્સરાજઃ એટલા બોલ વધારે છે.
પુનરુક્તિના કારણથી તે તથા લીધો છે.

[બાહો]

હાહાહા.

[મહાો]

સહસ્રાનીકના પોત ?

[બાહો]

હા, જી, એ એ.

[મહાો]

સમગ્ર માંધર્વવેદના નિધાન ?

[બાહો]

હા, જી, એ જ. ૧૦૦

[મહાો]

કૌશાંબીના રાજ ?

[બાહો]

હા, જી.

એ જ એ જ.

[મહાો]

વત્સરાજ ?

[બાહો]

જી મારાજ. (સા)

જા બાહરાયણના એકાએક પ્રવેશથી માંડીને અહીં સુધીમાં આવેગ નામે સંચારી ભાવનું મનોહર નિરૂપણ છે.

૯૯ મૂળ હ્રદય ૧, કલ્પિત વાદ્ય ૧. પહેલો અક્ષર ખવાહ ગયે પાઠ બદ થયો છે.

૧૦૦ મૂળમાં વ્રવન્તિ વધારે છે.

[મહા ૦]

યૌગંધરાયણ તો શું થઈ ગયા ?

[બાદ ૦]

ના, જી. એ તો, કહે છે, કૌશાંબીમાં છે^{૧૦૧}

[મહા ૦]

વત્સરાજ તો પકડયા જાય નહિ.

[બાદ ૦]

મહારાજ ! હું કહું તે સાચું માનો.

[મહા ૦]

અરે તમે કે' છો, પણ

(વસંતનિલકા.)

વત્સેશ જાય પકડયા ન જ એ મનાયે.

ના કોઈએ અચળ મંદર ઊગળાયે.

^{૧૦૨}એ વીરની અરિગણે રણકીર્તિ ગાને.

યૌગંધરામણતણી ત્યમ હાક વાને. (ગા) ૭

[બાદ ૦]

ગા આ અને એના પહેલાંની ચાર ઉક્તિઓ શંકા નામે સંચારી બાવનું નિરૂપણ કરે છે. પ્રસ્તુત શ્લોકમાં દૃષ્ટાંતરોપાધિત અનુમાન અલંકાર છે.

૧૦૧ મૂળમાં થતે ક્રિયાપદ ખૂટે છે, તે જામેરી લીધું છે.

૧૦૨ મૂળ ચંડ્યાહવેષુ...ચ નઃ સ્વનન્તિ ॥, કલ્પિત તસ્યાહવેષુ.....પુનઃ સ્વનન્તિ ॥.

(વનવેલી.)

માફ કરો મહારાજ, અવસ્થાએ પહોંચેલો આ
બ્રાહ્મણ મહાસેનને જૂદું નથી કુતો.^{૧૦૩}

[મહા ૭]

૧૦૪ ઠીક.

આ વધાર્થ કોણે આણી ?

[બાહો]

વત્સરાજને લઈને

પ્રધાનજી પૂરપાટ ૧૦૫૨થ હાંકી પધાર્યા છે
તેમણે જ, કોઈ એ બીજાએ નહિ.

[મહા ૮]

હાં, હાં, ઠીક.

[અલગ]

અહાહા ! અક્ષૌહિણીનાં કવચ ને ટોપ આજ
જિતયાં ! સેનાને મુખે બેસવાનો વારો આવ્યો !
છપા^{૧૦૬} જાસુસો હવેથી મોઢલવા મટી જતાં
સર્વ રાજરાણાઓને ભવિષ્યનો ભય ટળ્યો !

૧૦૩ અભિહિતપૂર્વમ્ ।, કલ્પિત અભિહિતમ્ ।.

૧૦૪ મૂળ અસ્ત્યેતત્ ।, કલ્પિત અસ્ત્યેતત્ ।.

૧૦૫ મૂળ ચરચરથેન, કલ્પિત સ્વરચેન.

૧૦૬ મૂળ પ્રચ્છન્નદૂતકૃતસંપ્રેષણા અશક્ષિતાઃ સ્થાસ્ય-
ન્તિ રાજાનઃ ।, કલ્પિત પ્રચ્છન્નદૂતસંપ્રેષણાશક્ષિતાઃ સ્થાસ્યન્તિ
રાજાનઃ ।. પ્રત કનો પાઠ આને ટેકા આપે છે.

ને હું મહાસેન થયો ! ૧૦૭(ઘા)

[અંગાઠ અલગ]

૧૦૮શૂં, અમાલ્ય વત્સરાજન-

ને લઈને આવ્યા ?

[મહાઠ અલગ]

હા, લઈને આવ્યા;

[અંગાઠ અલગ]

એમના જ

લોભમાં ખીજની સાથે વત્સા વાસુનો વિવાહ
આપણે કરાતો નથી.

[મહાઠ]

કેશરીને જાલી લાવનાર ૧૦૯શાલંકાયન, તે
કેટલેક અંતરે છે ?

[બાહ્ય]

નગરના સિંહદ્વાર

નિકટ છે.

[મહાઠ]

જાઓ ત્યારે ભરત રોહક પાસે.

એમને કહો કે વત્સરાજને કુમારની જ

ઘા આ અને એના પછીની ત્રણ ઉક્તિમાં હર્ષ સંચારી છે.

૧૦૭ મૂળમાં ષષ્ઠ સમાપ્તઃ । બોલ અહીં વધારે છે.

૧૦૮ મૂળમાં ઉક્તિને છેડે ચઢછરાઓ બોલ ખૂટે છે, તે
સ્પષ્ટતા સાંઝે મેં ઉમેર્યો છે.

૧૦૯ મૂળમાં અહીં મમ વાદરાયણ એ એ બોલ વધારે છે.

સવારીના રસાલાથી પધરાવવા. ને શાલ-
કાયને એઓની પૂંડે રહેવું.

[બાહો]

આશા, મહારાજ.

[જવા માંડે છે.]

[મહાો]

અરે, જરા પાછા આવો.

[બાહો]

માફો !

આવ્યો. મહારાજ.

[મહાો]

જુઓ,

તમારું મત્સરાજને જોવાને ભોક ભીડ કરે તેને,
કહેજો, કે વારે નહિ.

મહારાજી મહારાજ.

(અનુકૂળ.)

મુણેલો કર્ણ, વનથી આણેલો યજ્ઞનાથ એ,
રહેલો હાંત પીસીને, છો, શરે સિંહ સૌ જુઓ. (જા) ૮

[બાહો] ભેલી મહારાજની આશા. [જાય છે.]

૧૦ [મહારાજ] મહારાજ

હે કિશકે પ્રજા માનવીને પ્રજા. (વનવેલી.)

હે કિશકે પ્રજા માનવીને પ્રજા. દિન આપણે જોયા છે. પણ
હે કિશકે પ્રજા માનવીને પ્રજા.

જા ગર્વ સંચારી છે. અતિશયોક્તિ અલંકાર.
હે કિશકે પ્રજા માનવીને પ્રજા.

મને નથી સાંભરતું કે કદી એ આજ કોયે
૧૧૦૬ થયો હોય.

[મહા ૦]

અને મને પણ સાંભરતું
નથી કે કદી એ આવી વધામણી સુણી હોય. ૧૧૧

[અંગા ૦]

દેશ ૧૧૨ દેશના રાજાએ માગ્યાં મોકલ્યાં છે. એક
આમનું જ નથી આવ્યું.

[મહા ૦]

અને આવે પણ નહિ.
'ઓહો મહાસેન જોયા ન હોય તો !' એમ મારા
નામની એ અંતરમાં અવગણના કરે છે,
તે તે કોઈ કાળે આપણી કન્માનું માગું કરે ?

૧૧૦ મૂળ પીલિજીર્ગ મહાસેનસ્ત, કલ્પિત પીલિજોર્ગ.
સંજ્ઞેગ એકલા મહાસેનને નહિ, પણ રાજા સહી બંનેને આનંદ
આપનારો છે.

૧૧૧ મૂળમાં અહીં યથા ગૃહીતો વત્સરાજ इति એટલો
અંશ વધારે છે. ઉપરાંત દેવી । વત્સરાજો યં । રાજા । અથ
કિમ્ । એ બે ઉક્તિઓ પણ તે પછી વધારામાં આપી છે. એ
ઉક્તિઓનું સ્થાન આમળ ટિપ્પણી ૧૧૬ માં બતાવવામાં આવશે.

૧૧૨ સંબન્ધયઞ્ઞજાગઅણિ રાઅણલાણિ સુણાણિ,
કલ્પિત સંબન્ધયઞ્ઞજાગઅણિ રાઅણલાણિ.

[અંગા ૦]

એ ૧૧૩ તે અલ્હેતાઇ જ હશે કે મૂરખાઇ ?

[મહા ૮]

છે તો

અલ્હેતાઇ.

[અંગા ૦]

૧૧૪ કેમ વારૂં ?

[મહા ૧૦]

પાંચમો જે વેદ મહા-

ભારત, તે પૂર્વજોના પ્યાતિ વર્ણવે છે, તેનું
એમને છે અભિમાન. ભરતવંશી બૂપાળ
રાજર્ષિ કેવાય છે, તે બિરુદનું છે ધર્મંડ
પાર્થથી ગાંધર્વવેદ ઊતરી આવ્યો છે તેનો
ભરાયો છે ગર્વ. પ્રજા આવારણાં લે છે, તેણે
ઊપજ્યો છે અહંકાર. મનોહર રૂપ છે ને
અજકતું જોબન છે, તેનો ચડેલો છે મદ. (ચા)

ચા ગર્વ સંચારી ભાવનું નિરૂપણ છે.

૧૧૩ મૂળમાં અહીં કિમ્ વધારે છે.

૧૧૪ મૂળમાં કિં ણુ હુ ષર્ણ ઉસ્સેઅઝદિ । છે. આગ્રમી
ઉક્તિના ઉસ્સેઅઝદિ ષર્ણ પદોને લીધે આ ઉક્તિમાં ષર્ણ ને બદલે
ષર્ણ દાખલ થયેલ છે અને ઉસ્સેઅઝદિ ઊમેરાયેલ છે. મેં કિં ણુ
સુ ષર્ણ । પાઠ લીધો છે.

[અંગા૦]

અહો, કેવી ખ્યાતિ ! કેવું કુળ ! કેવી કુશળતા !
 કેવી લોકપ્રીતિ ! સૌ એ અંતરમાં ખંપે એવા
 વર વરવાના ગુણો એક અકડાઈએ જ
 ૧૧૫ અંતરમાં ખંપે એવા નીવડે તે આનંદ નામ.

[મહા૦]

એટલાથી અચરજ પામે છો શં ? એ સમગ્રે
 એમના પ્રભાવની આગળ કંઈ એ જ નથી.

(અનુદૃષ્ટ.)

ખડના ખીડના અમિ સમ ભૂમિ દહંત જો,
 એની સીમે શમે મારો પ્રતાપામિ જ્વલંત તે. (છા) ૯

૧૧૬ [અંગા૦] વત્સરાજ છે.

[મહા૦] એમ જ છે.

એવે હાથમાં વીણા સાથે કંચુકી બાદરાયણ પ્રવેશ કરે છે.

છા આ અને એના પહેલાંની બે ઉક્તિઓમાં સાર અલંકાર
 ગમ્યમાન છે. પ્રસ્તુત શ્લોકનું ઉપમાપોષિત રૂપક એનું અંગ છે.

૧૧૫ મૂળ દોસો સંવુસો, કમ્પિત દોસા સંવુસા. આ
 દેશ્વાર ગુણ અને દોષના સામાનાધિકરણની ખાતર કર્યો છે.

૧૧૬ આ અને તે પછીની ઉક્તિ મૂળમાં અહીં છે નહિ.
 ટિપ્પણી ૧૧૧ માં સ્ત્રોત મળી કાઢેલા ભાગમાં તે એકવાઈ મર્ધ છે.
 ભાંધી બિપાડી મેં તે અહીં મૂકી છે.

[ખાંડ૦]

(વનવંદી.)

જય, જય, મહારાજ, આજી અનુસાર શાલ-
કાયન અમાસ વત્સરાજને સવારી બેર
નગરમાં લેઈ આવ્યા છે; ને એઓ વિજાપેના
કરે છે કે ૧૧૭ વત્સરાજના કુળના નિધરૂપ
વીણારત્ન મળ્યું છે, તે આ હું મહાસેનને નિ-
વેદન કરું છું. [વીણા નિવેદન કરે છે.]

[મહા૦]

હીક. વિજયનું મંગળ સં-
ભારણ એ સ્વીકારું છું. અહો આ જ ધોષવતી?

૧૧૭ મૂળ હવે ભરતકુલોપમુક્ત વત્સરાજકુલે દ્રષ્ટવ્ય
ઘોષવતી નામ વીણારત્ન, કલ્પિત હવે વત્સરાજકુલદ્રવ્ય
વીણારત્ન. સામાન્ય પ્રસિદ્ધિ એવી છે કે ધોષવતી વીણા ભરતકુળમાં
પરાપૂર્વથી બેતરી આવી ન હતી, પણ ઉદયને પોતે પ્રાપ્ત કરી હતી.
એને વીણા વળડવાની કળા માધર્મવેદના અંગ તરીકે અર્જુનથી
વંશપરંપરાએ વારસામાં મળી હશે. પરંતુ ધોષવતી તો તેણે પોતે જ
પ્રાપ્ત કરી હતી. અમરકોશમાં ઘોષવતિ એક વીણાના પર્યાય
તરીકે આપ્યો છે. પરંતુ ભાસ, પુષ્પવામી, સામદેવ, ક્ષેમેન્દ્ર વગેરે
ઉદયનની જ વીણાને ઘોષવતી ગણાથી ઓળખાવે છે.

(પુષ્પિતાગ્રા.)

પ્રખર^{૧૧૦} નખ વડે વગાડતાં જે
રણુજી રાગ બરેલ રમ્ય સાજે
વશ કરિવરને કરે, પ્રસિદ્ધા
જ્યમ મુનિ કામ્પતણી રહસ્યવિદ્યા. (જા) ૧૦

(વનવેલી.)

પ્રતિપક્ષી પાસેથી મળેલાં રત્ન બહાલાંઓને
આપી તેનો ઉપભોગ તેમને કરતાં જોઈ
અંતર ફૂલે છે. તો આ વીણા વત્સ ગોપાલક-
ને કે વત્સ પાલકને આપિયે. પરંતુ એ તો
એમને નકામી છે.

(અનુષ્ટુપ.)

અર્થશાસ્ત્રતણા રાગે ને શાસ્ત્રાભ્યાસના રસે
મનમાં નવ એકેના દિવ્ય વાદ્યકળા વસે. ૧૧

(વનવેલી.)

તો આ ધૈર્યવતી કોને આશ્વરી ?

વાઈ, વાસુઆ વીણા વગાડે છે ને ?

જા ઉપમાએ પોષિત ઉદાર અલંકાર છે.

૧૧૮ મુજબ - તત્ત્વજ્ઞો વિજ્ઞાતાઃ સ્વતન્ત્રી, કલ્પિત કરજ-
મુલોદિભિરિતિવાચ્યતન્ત્રી. નવમે અક્ષર ખવાઈ ગયે પાદ બ્રહ્મ
અમે છે.

[અંગાં ૦]

હા, એ વીણા વગાડે છે ખરી.

[મહાં ૦]

હીક.

આ વીણા એને જ ત્યારે આપો.

[અંગાં ૦]

એ આપ્યાથી એ વધારે પેલાશે;
અને એની સાથે રમ્યા કરશે.

[મહાં ૦]

બહે રમે સાસરે રમાશે નહિ.

[બાદરાયણ પ્રતિ]

વાઈ, બાદરાયણ, ૧૧૯એ વત્સરાજ કહો ક્યાં છે ?

[બાદં ૦]

પ્રધાનજી ૧૨૦સાથે મધ્ય ચોકમાં છે. પગ છૂટા

૧૧૯ મહાસેનની આ ઉક્તિ મૂળમાં ક સ્ત્રી : । અને અથ
વત્સેવ્વચિહ્નતઃ ।, એમ બે ભાગમાં બહેંચાયલી મળી આવે છે; ને
વચમાં ક્ષાણુકીયઃ । અમાત્યેન સહ પ્રવિષ્ટઃ । એમ છે; જેથી
વત્સરાજ ઉપરાંત ખીજા કોઈ વિશે પણ મહાસેન પૂછતો હોય એવો
ભાસ થાય છે. પરંતુ પ્રથમ વત્સરાજ મંર્ષથી જ પ્રસ્તુત છે. શબ્દો
આડાઅવળા ગોઠવાયાથી ગોટાળો ઉત્પન્ન થયો છે. એ ગોટાળો દૂર
કરવા મેં સર્જન અથ ક સ વત્સેવ્વચિહ્નતઃ । એવો પદ લીધો
છે; અને ટિપ્પણી ૧૨૦ માં દર્શાવ્યા મુજબ બાકીનો ભાગ આગ્રમી
ઉક્તિમાં ભેળવી દીધો છે.

૧૨૦ મૂળમાં અમાત્યેન સહ પ્રવિષ્ટઃ । છે; અને તે અર્થ

ન હોવાના અને ઘણા ધા લાગ્યાના કારણથી
ખાટમાં ખાધે ઊપાડી એમને આજ્ઞા છે.

[મહા ૦]

અરે !

ધા ઘણા લાગ્યા છે ? અહહા, ૧૨^૧ અકુંઠ ક્ષાત્ર તેજ
તું, અટંક ટેકનું આ દુઃખ. આવી વેળાએ જો
વજ્રહથ્યાનો હોય, તે જ જોઈ રહે. ૧૨^૨ બેલા
નઓ, બાદરાયણ, અને ભરત રોહકને
કહો કે એ જખમોને મલમપટા કરાવે.

[બાહ ૦]

આરા, મહારાજ.

[મહા ૦]

રહો, ૧૨^૩ સાંભળો.

ટિપ્પણીમાં કહેલે ઠેકાણે કન્યુક્ષીની જુદી ઉક્તિ તરીકે મૂકેલ છે. એમાં-
નો પ્રવિષ્ટઃ બોલ પ્રવેશિતઃ વડે ગતાર્થ અને છે. આથી અમાસ્યેન
સહ તિષ્ઠતિ । એવો પાઠ થોડા મેં તે ભાગ અહીં ગોઠવેલ છે. છેલ્લા
ત્રણ અક્ષર ખવાઈ ગયે બળતા પાઠ પ્રવિષ્ટઃ ને ઉપવિષ્ટ ઊપજ્યા
જણાય છે.

૧૨^૧ મૂળમાં નિરુપસ્કૃતસ્ય છે. પરંતુ ઉપસ્કારનો અભાવ
પરમનાગરિક ઉદયનના વિશે સંભવતો નથી. આથી કલ્પિત નિરુપ-
સ્કૃતસ્ય પાઠ મેં લીધો છે. એથી અક્ષર ખવાઈ ગયે ખોટો પાઠ
ઉદ્ભવ્યો લાગે છે.

૧૨^૨ ઉપેક્ષિતવાન, કલ્પિત ઉપેક્ષેત.

૧૨^૩ મૂળમાં અહીં અથ વા વધારે છે.

[આદ્ય]

શ્રી મહારાજ,

કરમાવો.

[મહા ૧૦]

જીએ. વત્સરાજની હજુરનાં જે માણસો છે, તે સહ્યે એઓ પ્રતિ માન ભેર વરતવું. વળી એ શું કયાંથી પ્રસન્ન રહે છે તે એમની મુખમુદ્રા ઉપરથી જાણી લેવા તત્પર રહેવું; ને છેલ્લા વિગ્રહની વાત એઓ સમક્ષ કરવી નહિ. તેમ વળી છીંક ખાય કે ખગાસું આવે તે પ્રસંગે ' ખમા ખમા ' કહેવા ચૂકવું નહિ ને તે તે અવસરે ખ્યાતિ ગાવી. સમજ્યા કે ?

[આદ્ય]

જેવી આજ્ઞા.

[જઈ પાછો આવી]

જય, જય, મહારાજ !

પહેલી વેળાના મલમંપટા તો મારગમાં જ વત્સરાજને ક્યાં છે. બીજી વેળા કરવાના તેની તો, કહે છે, હજી વાર છે, શ્રી મહારાજ, સર્વ મનુષ્યના માથે આજ્ઞા છે; ને સ્થાન તથા બોલબોલો સમજાવો નિશ્ચયો સમો થયો છે.

[મહા ૧૦]

આ ખરા બપોરની વળાંએ વત્સરાજને ક્યાં
રાખ્યા છે ? એ ટેકીલા છે; નહિ બોલે. માટે કરી
હું પૂછું છું.

[બાહ્ય]

મોરચંબ સનમુખ ઝોસરીમાં.

[મહા ૧૦]

અરરર ! એ સ્થળે તો લાલ વરસે છે; અને
અત્યારે તો ક્ષણ પણ રહેવાય એવું જ નથી.
તે માટે હું કહું છું કે મણિભૂમિએ એઝોને
લેઈ ૧૨૪ જવાનું ભરત રોહકને કહ્યો. જાઓ.
તહીં તાપ નહિ લાગે.

[બાહ્ય]

જેવી આજ્ઞા મહારાજ.

[જઈ પાછા પ્રવેશ કરી]

ભરત રોહકજીએ લગુરના હુકમને
અમલ કર્યો છે. હવે એઓ મહારાજજીને
મળવાને ઇચ્છે છે.

[મહા ૧૦]

એ તો સમજ્યા. ભરત રોહકને હૈથે વત્સ-
રાજના સત્કારની આ વાત નથી બિતરતી.

હું ૧૨૫ જઈને એની ગડ બેસાઈ છું. આપણને
જય મળ્યો છે, તે એમની નીતિને આભારી છે.

[અંગા ૦]

વાઈ, તારે વાસુખાનું સગપણ કરી દેતા
તો નથી ને ?

[મહા ૦]

નહિ કરી દેયે.

[અંગા ૦]

જિતાવળ નથી.

ચાય છે. મ્યાં કન્યાકાળ વીતી ગયો છે !

[મહા ૦]

તમારી

જેવી ઇચ્છા. દેવી હવે રણુવાસ પધારશો.
અમે જમ્યે છિયે.

[અંગા ૦]

હા, રણુવાસે જાહો છું.

પરિજન સમેત રાણી જાય છે.

[મહા ૦]

(સાક્ષિની.)

દાખંતું જે વેર એના મદે જ,

૧૨૫ મૂળ અસ્યૈવ નીતે: પરિણમ: । અહમેવૈનમનુન-
ચામિ ।, કશ્પિત અ મેનમનુનચામિ । અસ્યૈવ નીતેરેષ
પરિણામ: ।

બંધાતે એ ૧૨૬નીતરૂં જોહ, તે જ
 હૈયું ઘાના . જોખમે ખિન કંપે
 ‘ શું થાશે, હા, એમનું ? ’ એ અજંપે. (જ્ઞા) ૧૨

પરિજન સમેત રાગ મહામેન અને કંચુકી બાદરાયણ નય છે.

જ્ઞા અહીં ચિંતા અને વિષાદ સંચારી છે. પર્યાય અલંકાર.

૧૨૬. મૂળ આવીતેડસ્મિન્ન સ્વાસુ, દક્ષિત આવીતેડ
 સ્મિન્નસ્તિ.

પ્રધાનની પ્રતિજ્ઞા

અંક ૩.

સ્થળ કુતબચિની બહાર પ્રથમ એક શિવાલય અને પછી

ચોખ્ખારી ધર્મશાળા.

૧૨૭ દેડધારી પેટભર અહ્મચારીના વેષમાં વસંતક પ્રવેશ કરે છે. (જા)

જા ગાંડાના, પેટભર અહ્મચારીના અને જતિના વેષમાં યોગે-ધરાયણ વસંતક અને રુમણવાન વચ્ચે શિવાલયમાં જે વાતચીત થાય છે, તેનો એક અર્થ તે તે વેષને જિઘાડો લાગુ પડતો અને બીજો અર્થ વત્સરાજને બંધનમાંથી છોડાવવાની ખટપટને લગતો. બળાતકારે ખેંચી કાઢેલો શાસ્ત્રીજીના વ્યાખ્યાનમાં આપ્યો છે. જૂના સંસ્કૃત ટિપ્પણમાં પણ આવી રીતે બે અર્થ આપ્યા છે. પરંતુ મારી મચર-ડીને અનર્થને અર્થ તરીકે ઠોકી બેસાડવો ને તે ભાસને માથે બોલાડવો, એ મને ઠીક લાગતું નથી. આથી જે જિઘાડો અર્થ થાય છે, તે જ મેં આપ્યો છે. આ શિવાલયના સંવાદમાં પેટભર અહ્મચારીના વેષ અને બાપણથી, ઘેલાની ઘેલછાથી અને જતિના દંભથી કવિએ મધ્યમ કોટિનો હાસ્ય રસ જમાવ્યો છે.

૧૨૭ મૂળ દિણ્ડક, કલ્પિત દણ્ડક. શાસ્ત્રીજી દિણ્ડકો નામ યો વિકૃતવેષભાષણાદિના જનસ્ય હાસ્ય જનયન મિશ્તા-મર્મવ્યક્તિ સ્વ ઉચ્ચસે । એમ લખે છે; પરંતુ કંઈ આખર આપતા નથી. આગળ ઉપાધ્યાયને ઘેર જવા પોતે નીકળ્યો છે એમ વસંતક જણાવે છે, તે ઉપરથી તેણે પેટભર અહ્મચારીનો વેષ લીધો હોય એમ સમજાય છે. ગાંડાના વેષમાં લાડનું છાનડું જિપાડી જામણ વૈર્ભવ-

[વસંત]

(વનવેલી.)

આંહ, ૧૨૮ આ તો ઓહિયાં ન ઓહિયાં થયા કરે છે.
 રંડમુંડ ૧૨૯ કુકરની મંડમાંથી કુર્ર કુર્ર
 શબ્દ જેમ નીકળે છે, તેમ મારા પેટમાંથી
 વાયુ જોર કરે છે; તે ૧૩૦ ખાજી તેણે બેસશે.
 અરે ૧૩૧ મારા લાડવાઓ ક્યાં ગયા ? અબજ્ય ! આ શું ?

રાયણને વસંતક ધમકી આપી રોકવાનું કરે છે, ત્યારે એ હંડનો નિરૂદ્ધેશ કરેલો છે. મૂળ પાઠ હમિણા દળ્ડઅદ્દેણ છે, તે બદલ મેં હમિણા દળ્ડવણ એવો કલ્પિત પાઠ થોડું અનુવાદ આપ્યો છે. પેટ બચ્યા દળ્ડ અને અજિન (= મૃગચર્મ) ધારણ કરનારને માટે દળ્ડાજિનિક કે દાળ્ડાજિનિક બોલ છે. આવો ન મંકેત દળ્ડિક કે દાળ્ડિક બોલમાં હું સમજૂં છું.

૧૨૮ ‘ આંહ, આ તો.....બેસશે ’ અહીં મૂળમાં બહુ ગરબડાદ છે. ઉક્તિ ટિપ્પણી ૧૩૧ વાળા ભાગથી શરૂ થાય છે; પછી ટિપ્પણી ૧૩૦ વાળો ભાગ આવે છે; ને તે પછી ટિપ્પણી ૧૨૮ વાળો ભાગ છે. આ રીતે વાક્યો જિલ્લપાલટ થયાથી ટિપ્પણી ૧૩૫ વાળો ભાગ જે ટિપ્પણી ૧૩૧ સાથે આત્યંતિક સંબંધ ધરાવે છે, તે આ ભાગથી છૂટો પડી જાય છે. એ જોટાળો ટાળવાને ક્રમ બદલી લેવે પડ્યો છે.

૧૨૯ મૂળ સૂઅરવત્થી, કલ્પિત સૂઅરે.

૧૩૦ મૂળમાં આહુ અપિ એ બોલો વાક્યના આરંભે વધારે છે. વાક્યોના વ્યુત્ક્રમ બાબત જુઓ ટિપ્પણી ૧૨૮.

૧૩૧ ‘ અરે! મારા લાડવા.....ગયા ક્યાં ? ’ મૂળમાં આ ભાગ ટિપ્પણી ૧૨૮ માં કહ્યા મુજબ જિલ્લપાલટ ગોઠવાયેલો છે.

માતાજીના પારે મેં તો છાપડૂં મૂકેલું હતું.
 ઝાઝી વારે નથી થઈ. દમ્બણામાં મળેલાં આ
 ધોળાં ગદબદિયાં હું અત્તરપગલે બહાર
 તપાસી લેઈને ચાલ્યો આવું છું ને જોઈ છું તો
 છાપડૂં નથી. અરેરે, કેણે ઘર બાલ્યું આ ?
 પેલો ૧૩૨ પાંપલો તો લેવા આવે નહિ; કેમકે મેં
 આખો લાડુ આપી એનું મન મનાવ્યું હતું.
 ફૂતરાં એ ખેંચી જાય નહિ; કાં કે તેમનાથી
 કાટ ૧૩૩ ચડી ઊતરાય નહિ એવો જીવો છે.
 વાટે જનારે ઊઠાવી જાય નહિ, તે જોવા જ
 પામે નહિ; શાથી ને ૧૩૪ અખંડ આડી ભીંત છે.
 ત્યારે લાડવા ગયા ક્યાં ? ૧૩૫ કદાચ પારવતીના
 સમજીને મહાદેવજીએ તો લીધા ન હોય ?

૧૩૨ મૂળ ઓલગ્ગો, કલ્પિત ઓલુગ્ગો. જુઓ દે. ના.
 મા. । સેવઅઅપહાવલેસુ ઓલુગ્ગો. શાસ્ત્રીજી : મૂળ પાઠ કબૂલ
 રાખી ખેંચી તાણી બિંદુક અર્થ કરવા મથે છે.

૧૩૩ મૂળ અગરૂં, કલ્પિત જ ગરૂં.

૧૩૪ મૂળ અક્ષદમસદામ્ જ્ઞલોહનીમં, કલ્પિત અક્ષદ-
 મિસિદામ્ જાલોમનીમં. અહીં લોભાવવાનો સવાલ નથી, નજરે
 પડવાનો સવાલ છે; અને લાડુનું છાપડૂં નજરે ક્યારે પડે, કે બ્યારે
 શિવાશ્રયના વંડાની ભીંતમાં મગદાળાં પડ્યાં હોય ત્યારે. આવી સમજથી
 મેં પાઠ સુધારી લીધી.

૧૩૫ મૂળ અહવ લોહિદક્ષામનીય કેરમ મમ કેરમ
 સ્તિ કરિઅ સિવેજ, કલ્પિત અહ જીલલોહિદેજ કક્ષામનીય

એ^{૧૩૬} જોગીંદ્ર કંઠ કંઠ એવાં કામ કરે છે.
 એમને હું પૂછું. જોગીં, કંઠ પત્તો લાગે છે ?
 મહારાજ !^{૧૩૭} મારા લાડુ લીધા હોય, તો તે આપો.
 અરે !^{૧૩૮} એમની જ પાસે છાપડું તો પડેલું છે.
 એ જીઠાવી લેજો આ તો^{૧૩૯} ચિતરામણ છે. અહા,
 ગભારાના ^{૧૪૦}અંધારામાં એ મેં જોળખાવું નહિ.

કેરમં તિ કરિમ. મૂળ પાઠમાં ઘ અસ્થાને છે; એમાં કહેલ
 લોહિદંત્રકાઅણી નળુવામાં નથી. મમ કેરમં બોલ વધારે છે.
 સિવેજ પદ અસલ જીલલોહિદેજ ઉપરનું મૂળમાં બળી ગયેલું
 ટિપ્પણ છે.

૧૩૬ મૂળમાં જદિવિ વધારે છે.

૧૩૭ મૂળમાં આ વાક્યની પૂર્વે અને પછી વેદિ મહા
 અને તુલ્ય વિ મમ ચોરોઝસિ એટલું અનુક્રમે વધારે છે. ઉપરાંત
 ટિપ્પણી ૧૩૮ વાળો ભાગ મૂળમાં ટિપ્પણી ૧૩૭ વાળા ભાગની
 પૂરવે આપ્યો છે.

૧૩૮ ગઈ ટિપ્પણી જુઓ.

૧૩૯ મૂળમાં આલિહિદં રુ મમ મોદમમલુયં । છે.
 અહીં મમ બોલ વધારાનો હોવાથી તે તથ દીધો છે.

૧૪૦ મૂળમાં સંદાવતિમિરેજ છે. એમાંના સંતાપ શબ્દનો
 યૌગિક અર્થ ‘ અત્યંત ગરમી ’ થાય છે. પરંતુ અત્યંત ગરમી કે ધા-
 મથી આપે અંતમાં વળતાં નથી. આથી ઉપ્રાતપામિઘાતજનિતેન
 ચક્ષુર્જહિન્ના એવું વ્યાખ્યાન શાસ્ત્રીજી આપે છે, તે અમાલ છે.
 લાડુ ગયાના સંતાપના અર્થમાં સંસ્કૃત સંતાપ બોલ લેતાં પણ વાંધો
 દૂર થતો નથી. આથી સંદાવ સાવ તથ દેઈ મેં માત્ર તિમિરેજ
 પાઠ ચોંટ્યો છે.

એને હવે રાખું નહિ; બસ હોઈ નાંખું. અહો !
 ફરી ફરી હોહી છું ને એ તો આરંભિલે છે !
 ધન્ય છે એના ચિતરનારને. શો એણે રંગ
 પૂરેલો છે ! બલે, પાણી લેઈ ઘેઈ નાંખું એ.
 શિવે^{૧૪૧} જાણશે, લાડનું છાપડું જવું કે વૂંક
 થાય છે તે. માઈ જાય ને એમનું શાનું રહે ?

[પડદા પાછળ] જો ! જોળમટોળની જો !

[વસંત]

(વનવેલી.)

અહો, ફાણ^{૧૪૨} આવે છે આ ? એણે અંજે ચામાસાના
 વહેણા જેવા ગંદારોળ ગાભા ખુબ વીટલા છે;
 અને એ વહેણામાં ઘોળાદક ફીણના ફિસોટા
 હોય તેવા, ખડખડ હસી, દાંવ દેખાડે છે.
 અરે આ તો દેવજી હુરિયો. મારા લાડવાનું
 હાથ એના હાથમાં છે. જિભો રહે, ગાંડા ! જો તું
 ના રહ્યો, તો જાણ કે આ દંડે તારું માથું ભાંગ્યું.

અંજે ગારાના વેપમાં ચાંચરાયણ લાડના છાપડા સાથે
 સામેથી પ્રવેશ કરે છે.

૧૪૧ મૂળમાં આના પહેલાં નીચેનાં બે વાક્ય છે:—કહિ જુ
 હુ ઉદમં । હદં સ્ત્રોહણં સુચતહામં । ઔચિત્ય વિચ્ચસ્તાં એ
 ક્ષેપક લાગે છે.

૧૪૨ મૂળમાં અહીં ફક્ત એક વધારે છે.

[યૌગં]

જે, જે ગોળમટોળની.

[વસં]

૧૪૩ લાવ, લાવ

લાડવા. એ મારા છે.

[યૌગં]

હૈ ! લાડવા ? એ

કેવા હોય ? કહીં છે ? ૧૪૪ આ લાડવા છે ?

એહ, ૧૪૫ એ તે ખાવાના કે ખેલવાના ?

[વસં]

ખાવાના, ૧૪૬ ખાવાના, ગાંડા, ખેલવાના
નહિ.

૧૪૩ આસપાસની ઉક્તિઓ સાથે બરાબર બંધ બેસાડવા મૂળના
आणेहि मम मोदअमल्लुअं । ना बढले आणेहि । मम मोदआ
इमे । એવો પાઠ લીધો છે.

૧૪૪ મૂળમાં આ વાક્ય પૂરવે કસ્સ મોદઆ । એટલું
વધારે છે. અહીં માલકીનો સવાલ ન હોવાના કારણથી એ બોલ
ક્ષેપક ગણી મેં તજી દીધો છે.

૧૪૫ મૂળ उज्झन्ति आदु षणज्झन्ति उदाहो खज्जन्ति ।,
કલ્પિત खज्जन्ति आदु उज्झन्ति ।. સંબંધ ધરાવતી આગામી ઉક્તિના
આધારે षणज्झन्ति उदाहो એટલો ભાગ તજી દીધો છે. ક્રમ પણ
એને જ આધારે સ્હેજ ફેરવ્યો છે. उज्झन्ति એ અતિ પ્રાચીન
કર્મણિરૂપ છે.

૧૪૬ મૂળ ण खज्जन्ति ण खज्जन्ति ण उज्झन्ति अ ।,

[યૌગં]

હાં હાં, તેમાં જ આ લૂલડી એ
પલકે છે.

[વસં]

અધ્યા ગાંડા, લાવ મારા
લાડવા. ૧૪૭પરાઈ ચીજ જોઈ જીવ
ના બગાડ. દૈ દે, અરે બાઈ, દૈ દે.

[યૌગં]

દૈ ૧૪૮ દે કોણુ ? મારા લાડવા છે. મરી
જાઉં, પણ દેઉં નહિ. કંઈયાં લે !

કશ્ચિત્ત્વં જાનન્તિ । જાનન્તિ । અવધારણાર્થે જાનન્તિ અનુ-
સ્વાર જાડી ગયે તેને નિષેધાર્થે અવ્યય સમજી કાઢજો વાક્યાર્થે દૃઢ
કરવાની મતલબથી જાનન્તિ જાનન્તિ એમ ટિંકિત કરી
જાણાય છે, ને તેણે જ વાક્યને છોડે સમુચ્ચયાર્થે અ અવ્યય જામેયો છે.

૧૪૭ મૂળમાં મા પરકેરણ સિનેહં કરિઅ ઓવજ્ઞેહિ । છે.
અહીં છેલ્લો જોલ બ્રહ્મ થઈ વાક્યની ઘટનામાં ગોટાળો થયો છે. તે
દૂર કરવા મેં મા પરકેરણ સિનેહં કરિઅ । ઉજ્જેહિ । એવો
પાઠ થોભ્યો છે.

૧૪૮. મૂળમાં કે કે મં વજ્જન્તિ । મોદઆ ચુ મં
રક્ષન્તિ । છે. અહીં પણ એનો એ ગોટાળો ચાલુ રહી વધ્યો છે.
પ્રસંગ ધ્યાનમાં લેઈ મેં કે ઉજ્જેદિ । હમે મે મોદઆ । રક્ષ-
જન્તિ । એવો પાઠ લીધો છે. મૂળમાં પ્રસ્તુત ઉક્તિના અનુસંધાનમાં
ટિપ્પણી ૧૪૯ વાળો શ્લોક આપ્યો છે. પણ તે અહીં અસ્થાને છે;
માટે ખસેડવો પડ્યો છે.

[વસંત]

આપ, કહું છું. અદ્યા, તું આપ. મારે
એ ૧૪૯ભાથાથી ગુરુને ત્યાં જવાનું છે.

(વૈતાલીય.)

દખણી^{૧૫૦} દરબારથી અને
મળિયા છે એ લાડવા મને.
ભાથું ગણકાર એ વહું
મનમાન્યું છે તાકડે જડયું. ૧

[યૌગંત]

(વનવેલી.)

ભલે, ભલે. મારે ત્યારે આ ૧૪૧ભાથાથી
સો જોજન જવાનું છે. હાહા !

૧૪૪ મૂળમાં પચ્ચણ છે. અહીં ભરસા(પ્રત્યય)નો સવાલ
નથી, ભાથા(પાથેય)નો છે. આથી મેં પાથેણ પાઠ લીધો છે.

૧૫૦ મૂળમાં આ શ્લોક ઉન્મત્તવેષધારી યૌગંધરાયણુની ગર્ભ
ઉક્તિના પેટામાં આપ્યો છે. પરંતુ દરબારમાંથી દાનમાં લાડુ ને
દક્ષિણા મળ્યાં છે, તે બ્રહ્મચારીના વેષમાં વસંતકને મળ્યાં છે; યૌગં-
ધરાયણુને નથી મળ્યાં. આથી એ શ્લોકને મેં અહીં ગોઠવ્યો છે.
મૂળમાં જોવચ્છવિસેસમણિડદા પ્રીર્દિ ઉપ્પાદેદું ઉવઢિદા ।
લાઅગિહદિણ્ણમુહ્હા કાલવસેણ મુહુત્તદુન્બલા ॥ એવો પાઠ
છે. તેને અદ્વેષે જ પચ્છવિસેસપિણિડદા પીર્દિ કપ્પેદું ઉવઢિદા ।
લાઅગિહા દિણ્ણમુહ્હા કાલવસેણ પહુત્તસંબલા ॥ ૫૧૧ મેં
કહ્યો છે. અક્ષરની દૃઢશાથી પાઠ બ્રહ્મ થયો લાગે છે.

૧૫૧ મૂળ પચ્ચણ, કલ્પિત પાથેણ; જુઓ ટિપ્પણી ૧૪૮.

[વસંત]

તું તે

ઐરાવત ઐરાવત છે કે શું ?

[યોગેશ]

(ચતુર્લવ જોડકણું) *

હંઅ, હંઅ, ઐરાવત છું,

ઇંદ્ર^{૧૫૨} દેવનું વાહન છું.

અને તું કેટલું જાણે છે ?

ઇંદ્ર રાજા કેદમાં છે.

હુર^{૧૫૩} ભાળ લાવ્યા છે.

તેથી આ હું જાણી છું

ને એમને છોડાવું છું.

૧૫૨ મૂળ જી દુ દાવ દેવરાઓ મં આસનં આઝુહદિ ।
કલ્પિત જં દાવ દેવરાઓ મં આરોહદિ । ઐરાવત હોવાનો
દાવો કરવો અને ઇંદ્રનું વાહન હોવાનો નિષેધ કરવો, એ અનુપપન્ન
છે. વળી આસનં બોલ અથોઅ અને વધારે પડતો છે

૧૫૩ મૂળમાં પાદપાશિણ્હિ બોલ છે; ને તેનો અન્વય
શાસ્ત્રીજી હન્દે વજ્જ ત્તિ સાથે કરે છે. પરંતુ અહીંથી ચોથી ઉક્તિમાં
હન્દે વજ્જે વાક્યનો ફરી ઉપયોગ કરેલો છે, ત્યાં ઇંદ્રને કેદ કરનારનો
નિરૂદ્ધેશ છે નહિ; એટલે અહીં પણ હું ઇંદ્ર ધારતો નથી. પ્રસ્તુત બોલ
આ રીતે પછીના વાક્યનો અવયવ નથી, અર્થાત્ પૂરવેના વાક્યનો અંશ
છે. આથી બ્રહ્મ પાદપાશિણ્હિ બદલ પશ્વણ્હિ (સં. સ્પશોમ્યઃ)
પાઠ થોજી મેં તેનો સુદં અ મણ સાથે અન્વય કર્યો છે.

* કાળનો એકમ (unit of time) તે લવ; જે મંધિ
(Metrical foot) માં ચાર લવ આવે, તે ચતુર્લવ. આ જોડકણાના
મંધિ ચાર લવના છે, માટે એને ચતુર્લવ જોડકણું કહ્યું છે.

પ્રથવીના ૧૫૪ પાટથી
 સાતે સુંડ વીંઝીને
 વીંઝળીની સાટથી
 લગાવીશ ૪૮ ૬૮ ૬૮કા
 ને બંધનના ૧૫૫ કરી દેશ કટકા.

[૧૨૦]

(અનવેલી.)

હવે ૧૫૬ તું એ લાડવા મને આપે છે,
 કે હું ખૂમ પાડું ?

[યોગેશ]

પાડ, ખૂમ પાડ. ૧૫૭

૧૫૪ મૂળમાં ધારાણિઅલેહિ' ને Madras Oriental Manuscripts Library વાળી પ્રતમાં ધારણિઅલેહિ છે, જેનો કંઈ સંતોષકારક અર્થ થતો નથી. સમગ્ર મેં ધરણિઅલાહિ (સં. ધરણિતલાત્ર) પાઠ લીધો છે. ઉપરાંત મૂળમાં બાહુબ્મામેણ છે તેને બદલે કરુબ્મામેણ પાઠ પણ મારે યોગ્ય પડ્યો છે; શાથી ને ઐરાવતને લાગુ પડે એવો બોલ કર છે, બાહુ નહિ.

૧૫૫ મૂળમાં પરિભ્રમન્તેણ મિન્દીઆદિ મેહબન્ધણં । છે. અહીં પરિભ્રમન્તેણ બોલ વધારા પડતો છે; અને બંધન ભેદનાર તરીકે મળતી નરે છે. આથી મિન્દીઆદિ મય બન્ધણં । પાઠ મેં કહ્યો છે.

૧૫૬ મૂળમાં વાક્યના આરંભમાં જોદિ ખૂટે છે, તે મેં જોમેરેલ છે.

૧૫૭ મૂળમાં અહીં વિક્રોસ વા વિલસ । એટલા બોલ વધારે છે.

[વસંત]

અરેરે, ભૂદેવ માર્યો જાય છે.

[યૌગંત]

હું એ પાડું ખૂમ ભેળો ચીચિયો.
કેદમાં છે, ઈંદ્ર દેવ કેદમાં છે. ૧૫૮

[પરદા પાછળ]

બહીશ માં. ૧૫૯ અભયદાન આપું છું. હું
આવ્યો, મહારાજ, આવ્યો. બહીશ માં.

[વસંત]

બ્રાહ્મણપણની ૧૬૦ બલિહારી છે.

૧૫૮ મૂળમાં આના પછી વિદૂષકઃ । અબ્બહાણ્ણં, મો
અબ્બહાણ્ણં । એ વિક્રિત વધારે છે. તે પુનરુક્ત હોવાથી તથા દીધી છે.

૧૫૯ મૂળમાં બ્રહ્મણાઉસ છે. તેની શાસ્ત્રીજી બ્રાહ્મણોપાસક
છાયા આપે છે. પરંતુ સંસ્કૃત ઉપાસક ઉપરથી પ્રાકૃત આઉસ ન
થાય. હું બ્રહ્મણાઉસ પાઠ લેઉં છું, જે બ્રહ્મણ (સં. બ્રાહ્મણ)
અને આઉસ (સં. આયુષ્મન્) નો અનેકો છે. આચારાક્ષસૂત્ર-
ના આરંભમાં આઉસ અને મત્તવિલાસપ્રહસનમાં કાવાલિઆઉસ
તથા માઉસ બોલ વાપરેલા છે. એ તથા ઠેકાણે આઉસ, કાવા-
લિઆઉસ અને આઉસ અનુક્રમે વાંચવાની જરૂર છે.

૧૬૦ મૂળે ર્હામત્તપ્પણ, કલ્પિત ર્હા અમત્તપ્પણ. ઉપલબ્ધ
પાઠનો અર્થ બળાત્કારે પણ બંધ ખેસતો થતો નથી; તેથી બદલવો
પડે છે. વાક્યના આરંભમાં પ્રાકૃત અર્થ અવ્યય છે; તે શાસ્ત્રીજી
'શોચ્ય, તિરસ્કારપાત્ર' એવા અર્થમાં લે છે. પરંતુ મત્તવિલાસ-
પ્રહસનમાં તે પ્રશંસાના ભાવમાં વપરાયો છે; જુઓ અર્થ બુદ્ધસ્સ
વિણ્ણાણં જેણ મુણ્ણં દિઢ્ઠં । તે કારણથી મેં તેને પ્રાશસ્ત્યવાચક
ગણ્યો છે.

[સ્વગત]

ભૂદેવના નામે ત્યાગી દિગંબરે
કેવો એની બહારે દોડી આવે છે!
ઓહો ! જ્યાં નક્ષત્રનાથ ત્યાં નક્ષત્ર,
જ્યાં રાજા ત્યાં દરબારી આવી મળ્યા. (ટા)

એવે નવસત્રા જતિના વેષમાં સમજવાન પ્રવેશ કરે છે.

[સમઠ]

મહારાજ ! બહીશ માં. અભયદાન
છે. ૧૪૧ કહે, તે, બાપુ, કેમ જૂમ પાડી ?

[વસંઠ આઠું જોઈ]

[પ્રગટ]

ભોગ મળ્યા ! ગોરજી તો બારણામાં ગોઠવાયા.
મહારાજ ! મારા લાડવાનું જાખડું આ નથી
આપતો.

[સમઠ]

જોઈ લાડુ.

[યોગંઠ]

લાડવા, એ, લાડવા ! જો.

ટા ઉપમા અલંકાર ગમ્યમાન છે.

૧૬૧ મૂળ કે કે હહ કિં કચ્ચં વિલવદિ । કલ્પિત
કહેહિ કિંકચ્ચં ચિલ્લસિ । જતિ બ્રહ્મચારીને પોતાને સંબોધીને
કહે છે, તેથી પુરુષના ફેરફારની જરૂર છે. શાસ્ત્રીજી વિલવન્દિ પાઠ
કર્યે છે. તેથી વચન નકામં બદલાય છે.

[રમઠ]

ઓક થૂ!-

[વસંત આજ્ઞા જોઈ ક્યવાટથી]

૧૬૨ આ તો જોયું? 'ઓક થૂ!' કરીને મારા લાડવા જી-
સેટી દેવરાવવાનું કરે છે. એ નાગાને શું?

[રમઠ]

અરે બલા માણસ ૧૬૩, તું આપી દે એ લાડુ. અલ્યા
બેલા! તું એ ખાઈશ, તો તને ક્ષય રોગ થશે.
ઓક થૂ! એ લાડુ ખાવા અને ૧૬૪ ખૂર મેળવેલો
મધ જેવો મીઠો ને મસાલાદાર દારૂ પીવો,
એ અરાબર છે (ટા). થૂ, થૂ! ૧૬૫ ઘાશના શીસોટા જેવી
ધોળી છારી એ ઉપર વળેલી છે. થૂ, થૂ, થૂ!

ટા ઉપમા.

૧૬૨ મૂળમાં વાક્યના આરંભે ઉમ્મત્તાઅસ્સ હત્યે રૂઢા-
મત્તપણ અને અંતે દિટ્ઠપુઠ્ઠા ઘઠ્ઠ સંવુત્તા બોલ વધારે છે.

૧૬૩ મૂળમાં ઉક્તિના આરંભે ઉમ્મત્તાઅસ્સ છે, તે બદલ
ઉમ્મત્તાઅસ્સ વાંચું છું; જુઓ ટિપ્પણી ૧૫૯.

૧૬૪ મૂળ બહુચ્છિદ્ધસમિદ્ધકોમલા, કલ્પિત મહુપિદ્ધસ-
મિદ્ધકોમલા. એ ૫૬ સુરાનું વિશેષણ છે. મહુપિદ્ધ (સં. મધુ-
પિદ્ધ) નો અર્થ હું ખૂંડ કિંવા લોટ જેવી ખાંડ લેઈ છું. શાસ્ત્રીજી
બહુપિદ્ધસમિદ્ધકોમલાણિ પાઠ કહે છે અને તેને મોદઆગિનું
વિશેષણ બનાવે છે.

૧૬૫ મૂળમાં કત્થૂલિઆફેણવણ્ઠરાણિ છે. એનું વ્યાખ્યાન
કરતાં શાસ્ત્રીજી લખે છે, કે પ્રમાતે યત્રકચિન્નિષ્ટીવનવદ્દ હિમજલં
દશ્યતે તસ્ય કસ્થૂરિકાફેન ઇતિ સંજ્ઞેતિ ટિપ્પણી કાચિત્ ।

[યૌગં૦]

ઓ બાપ રે ! લાડવા તે કેમ આપ્યા બન્ય ?

લાડતું તો રૂપાંગારી મીઠું મદ પાય.

[રમં૦]

માન, બાપુ, માન અરે ૧૬૭ પાગલ ! તું કેમ, નથી

ટિપ્પણી આપનારે આ અર્થ ક્યાંથી આણ્યો તે સમજાતું નથી. કાશમાં કસ્થૂરિકાફેન શબ્દ છે નહિ. આથી મેં કટુલઅફેનપણ્ડરાણિ (સં. કટુવરફેનપાણ્ડરાણિ) પાઠ લીધો છે. અક્ષર ૨-૪ ખવાઈ જઈ ખગાડ થયો છે.

૧૬૬ મૂળમાં આ ઉક્તિ વસંતકની કહી છે. પરંતુ ઉક્તિનો અર્થ વિચારતાં તે ઉન્મત્તવેષધારી યૌગંધરાયણના મુખમાં મૂકવી ઘટે છે. આથી મેં મૂળના વિદૂષકઃ । ને બદલે યૌગંધરાયણઃ । પાઠ યોજ્યો છે. ઉક્તિ પોતે બ્રષ્ટ છે, તેથી તેમાં પણ ફેરફાર કરવો પડ્યો છે. મૂળમાં અવિહા મોદઆણિ ત્તિ કરિઅ કિણ્ડિલજ્જુ- આ મેં પઢિચ્છિદા । ને બદલ મેં અવિહા મોદઆહિન્તો સરઅં કિણ્ણિઅજ્જઆ મેં પઢિઅચ્છદિ । પાઠ કહ્યો છે. સરઅ (સં. સરક)નો અર્થ દારૂ થાય છે; જુઓ મેદિની. પ્રાકૃત કિણ્ણ શબ્દ વિશેષણ છે, અને તેનો અર્થ ‘ રૂપાળું, શોભીતું ’ થાય છે; જુઓ દેશીનામમાલા. આ પ્રાકૃત શબ્દ સાથે કિણ્ણિઆ વિશેષનામ સંબંધ ધરાવે છે. તે દારૂના પીણીની કલાલણનું નામ છે. અજ્જઆ (સં. આર્યા) માનાર્થ શબ્દ છે. શાસ્ત્રીજી કિણ્ડિલજ્જુઆ- ને સ્થાને કણ્ડિલલલ્લુઆ પાઠ કહ્યો છે. પરંતુ લલ્લુઆ બોલ બા- સના સમયનો હશે કે નહિ તે બહુ શક પડતું છે. જો એ પ્રચારમાં હોત, તો તે જ મોદઆણિને બદલે બધે વપરાયલો હોત. વળી કણ્ડિલ સુરાકારના અર્થમાં એઓ યોજે છે, તે પણ બાણવામાં નથી.

૧૬૭ મૂળ ઉમ્મતાઉસ, કલ્પિત ઉમ્મતાઉસસં; જુઓ ટિપ્પણી ૧૫૮

આપતો કે, ? દેહીં શાપ. [આઠ ફફડાવે છે.]

[યૌગં]

ઓ બાપજી ! દયા રાખો.

શરાપ^{૧૬૮} ન દેશો. લે, મારાજ, તારા ગોઠણિયા.

[સુમં]

મહારાજ !^{૧૬૯} જો જતિનું કેવું પરિબળ છે તે.

[વસંત આઠ જોઈ]

અનબ^{૧૭૦} છે ! નવસ્તર મૂડિયાના શરાપથી
થથરતા પાગલે આ લાડવાનું બાપડું દે
દીધું મારા પસારેલા હાથમાં.

[સુમં યૌગંધરાયણને]

જા, જા, ઘેલા ! ચાલતો થા. જવા દેહીં છું.

યૌગંધરાયણ ચાલતો થાય છે.

૧૬૮ મૂળ શબ્દિયું, કલ્પિત શબ્દુ. સરખાવો ટિપ્પણી ૨,
કલ્પિત પાઠ પેસેદુ ૧.

૧૬૯ મૂળ વજ્રાણાડસ, કલ્પિત વજ્રાણાડસ્સં; જુઓ
ટિપ્પણી ૧૫૮.

૧૭૦ મૂળમાં ઉક્તિની શરૂઆતમાં ફેદામત્તપણ બોલ વધારે છે;
તે મેં અનુવાદમાં તજ દીધો છે. પાછલા ભાગમાં અગ્ગકુલિઆપ
પસારિદાપ ઠાવિઅ ચિટ્ટવિ । એવો પાઠ છે. તે બદલ મેં
અગ્ગહત્થે મે પસારિદે ઠાવેદિ । પાઠ લીધો છે. શાસ્ત્રીજી મૂળ
જેવું છે તેવું જ સ્વીકારે છે અને અધૂરા અર્થની પૂરતિ સાડે વિરૂપમાં
આજેહિ મમ મોદઅમહર્મ । ગાંઠનું ઊમેરે છે.

[રુમં વસંતકને]

મહારાજ ! લાડુ લીધા. હવે ૧૭૧ કહે 'સવસ્તી !'

[વસંત]

અહા ! ૧૭૨ આ તો લોક કે' છે તેના જેવું થયું;-

'કોને વસ્તુ ખપે છે, કોને એના વસ્તુ ખપે છે.'

બલે, ૧૭૩ બલે. લો, 'સવસ્તી !'

રુમંવાન ચાલતો થાય છે.

[વસંત આજ્ઞા જોઈ]

૧૭૪ આ તે કંઈ વાત ?

દાન દીધું દેનારે ને પુણ્ય જોઈએ છે આને.

કેવું કહેવાય ?

૧૭૧ મૂળ સોત્થિ વાચસ્સસિ (પાઠાંતર વાપમિ) ।, કલ્પિત સોત્થિ વાપમિ ।.

૧૭૨ મૂળમાં આ વાચ્યને મળતી પદ્યસ્સ સાહિઆપ કર્ય અવરસ્સ મુલ્લેણ । પંક્તિ છે. તે ઉક્તિના આરંભમાં નહિ, પણ અંતે મૂકેલી છે. સંબંધ ઉપર નજર રાખી એને અહીં આરંભમાં જોડવી છે. એ આર્યાનું ઉત્તર દળ છે.

૧૭૩ મૂળ મમ કેરપ્પહિ સોત્થિ વાઆપમિ ।, કલ્પિત મવદુ મવદુ । સોત્થિ મવદો । અક્ષરોના મોટા ભાગ ખવાઈ ગયે કોઈએ જોટા પાઠ કલ્પ્યો લાગે છે.

૧૭૪ મૂળમાં મપ વિ કોહુમ્વિઅસ્સ હત્થાદો પહિગ્ગહ-મહીદાણિ । તાણિ (પાઠાંતર પદાણિ) મવદો વિ ઉવાઅણં મવિસ્સદિ । સો વિ સમિદ્ધો હોહુ । એવો પાઠ છે. વધારાના

[યૌગં અ ને રુમં ને ધર્મશાળાએ જતા જોઈ]

૧૭૫ અહો, નવસ્તર જતિ અને
દેવજી હુરિયો, એ તો ધર્મશાળાએ સીધા
સિધાબ્યા. ખરા બપોર થયા છે તો. ૧૭૬ ચકલું એ
ફરકતું નથી. ત્યારે એકાંત છે તેનો લાભ
લેઈ ૧૭૭ દખાણુના દામ ઓટીમાં ઠેકાણે કરી
દું પણ ધર્મશાળામાં બપોર ગાળી નાંખું.

ત્રણે ચોખ્ખારી ધર્મશાળામાં એકડા થતાં, અવરજવર બંધ જોઈ, લીધેલા વેપ
નજ દે છે.

બોલ કાઢી નાંખી મેં નીચે મુજબ કલ્પિત પાઠ લીધો છે:-હી હી
મમ પડિગ્ગાહઅસ્સ ગહીદાણિ પદાણિ । एसो अ सोत्थिस-
मिद्धो भोदि ।.

૧૭૫ મૂળ एसो उम्मत्तओ अग्गिगिहं अहिमुहं गच्छइ ।,
કલ્પિત સો અ ઉમ્મત્તઓ અ અગ્ગિગિહાહિમુહં ગચ્છન્તિ ।.
એકલો ઉન્મત્તવેષધારી યૌગંધરાયણ જ નહિ, પરંતુ મતિવેષધારી
રુમણવાન પણ ધર્મશાળાએ જાય છે. ત્યાં ભેગા થવાનો ત્રણેનો એત
છે. આથી જરૂર પુરતો ફેરફાર કરી લીધો છે.

૧૭૬ મૂળમાં पुक्खणहे वि बोल आरंभमां અને भविस्सदि
વાક્યના અર્થમાં વધારે છે.

૧૭૭ મૂળ दक्खिणामासआणि मग्गगेहे णिक्खिअ
गच्छामि ।, કલ્પિત दक्खिणामासआणि णिक्खिअ अग्गिगिहं
गच्छामि ।. ગુરુને ત્યાં જવા નીકળેલો માણસ શિષ્યાસયમાં શું કરવા
શ્પિયા મૂકીને જાય ? પાઠ ચૂંકાઈ બ્રહ્મ બન્યો છે.

[યૌગં ૦]

મિત્ર ! અહીં કોઈ છે નહિ ને ?

[વસં ૦]

કોઈ નથી, સૂતીસટ ચોખ્ખારી છે.

[યૌગં ૦]

આવો^{૧૭૮} ચારે, આવો, ભાઈ, ભેટિયે.[વારાફરતી બેઠકને બેઠતાં] હાથ, હાથ. મિત્ર ! ^{૧૭૯}એસો. તમે પણ
રખડી રખડી થાકી ગયા હશે.ત્રાંજું જણ^{૧૮૦} એસે છે.

[યૌગં ૦]

રાતનો તો પહેર પૂરે પાંચરે પસાર થયો;
અને હવે દિવસ વટાવવાનો આવ્યો. ખરે,

(વંશસ્થવિલ.)

વટાવિયો વાસર. કેમ વીતશે
નિશા ? વટી તે દિન શી વિધેજશે ?

૧૭૮ મૂળમાં મામ્ બોલ ખૂટે છે, ક્રૂતે બમેરી લીધો છે. •

૧૭૯ મૂળમાં આના પછી ઉમ્મૌ । બાદમ્ । એટલી ઉક્તિ
વધારે છે.૧૮૦ મૂળમાં આના પછી યૌગન્ધરાયણઃ । વસન્તક
અપિ વૃષ્ટસ્ત્વયા સ્વામી । અને વિદૂષકઃ । આમ મો દિવ્ત્વો
તત્તમર્વ । એ એ ઉક્તિઓ વધારે છે. તેમનું યોગ્ય સ્થાન એ ઉક્તિઓ
મૂકીને છે. સમગ્ર મેં તે અહીંથી ખસેડી એની જગ્યાએ મોકલી છે.

અનર્થ બાવી કર એમ ચિંતતાં
સમો ગયો તે પુરતી જ શાંતતા. (ઢા) ૨

[સ્તંભ ૦]

(વનવેલી.)

ખરૂં છે એ. કાળમાનના હિસાબે રજની ને
દિવસમાં તફાવત નથી. તે છતાં એ બેમાં
વટાવવી ^{૧૮}વસમી તો રજની જ. કારણ કે

(અનુક્રૂપ.)

લોક^{૧૮૨} ને ન્યાયની જેને મર્યાદા ન અડે અને
ગૂઢ ધાવ કરે, એવા વૈરીનું ભય રાત્રિએ. (ઢા) ૩

(વનવેલી.)

ભયનો એ સમય તો વટાવ્યો છે.

ઢા અહીં ઔત્સુક્ય શંકા અને ચિંતાની શમલતા છે. અર્થા-
તરન્યાસ અલંકાર.

ઢા કાવ્યલિંગ અલંકાર.

૧૮૧ મૂળમાં અહીં વચ્ચનેષુ વધારે છે.

૧૮૨ મૂળ વા પ્રતિરજ્જતામ, પ્રમાતે દૃષ્ટદોષાણામ અને
રજની ભયમ; કલ્પિત વાપ્રતિસજ્જતામ, પ્રમૂતાદૃષ્ટદોષાણાં અને
રજ્જનો ભયમ. શાસ્ત્રીજી વાપ્રતિરજ્જતામ પાક કહ્યો છે, અને
આકીનું મૂળ જેવું છે તેવું જ કબૂલ રાખે છે.

[યોગં]

૧૮૩ કહો વાંચું,

મિત્ર વસંતક, મહારાજનો મેળાપ થયો ?

[વસં]

સારી^{૧૮૪} રીતે થયો. આજે ચૌદશ હોવાથી એએ
ગંગાધાટે ન્હાવાને પધારશે, એવું વિચારી
હું એમની વાટ જોતો બેઠો બેઠો જ હતો.

[યોગં]

મહારાજ ન્હાયા ?

[વસં]

ન્હાયા.

૧૮૩ મૂળમાં સ્વામિના સહ કથિતં નનુ । છે. પરંતુ
ઉત્તરભૂત ઉક્તિમાં વાત કરવાના અર્થનો કોઈ ભોલ છે નહિ. એમાં
તો જાણવાના અર્થનો ણિજ્ઞાઓ શબ્દ છે. એટલે પ્રશ્ન દર્શન કેવા
મેળાપ સંબંધી હોવો જોઈએ. આથી પ્રસ્તુત વાંધા પડતું વાક્ય જ
કાઠી નાંખી તે બદલ ટિપ્પણી ૧૭૯ વાળું અસ્થાને ગોઠવાયેલું વાક્ય
અપિ વૃદ્ધસ્ત્રવા સ્વામી । અહીં વાંચું છું.

૧૮૪ મૂળ ચિરં પઞ્ચ ચ સ્ત્રિ તત્તમોદા ઓષજ્ઞો ।,
કલ્પિત ચિરં તત્તમર્ષ ણિજ્ઞાઓ ।. ઉક્તિના ઉત્તર ભાગમાં પઞ્ચ-
અપાણો પડિવાલિદો અ । છે, તેની રચના સાથે બંધ એસતી
વાક્યયોજના આ છે. બોંય રહેજ અવાઈ ગયે બ્રહ્મ પાદ ગોઠવાયો
લાગે છે.

[યૌગં]

પૂજન કરી ? (જા)

[વસં]

પ્રણામથી

કરી

[યૌગં]

હરિહરિ ! આવી રાગજીતી ૧૮૫ દશા થવી ?

(વસંતવિલકા.)

જે નિત્ય પૂજન કરી પરવારતામાં
 પુણ્યાલ વિપ્ર વદતા, નદતાં દદામાં,
 અર્પી ૧૮૬ પ્રણામ તિથિપૂજન સાધતાં એ
 એડી ખટખટ ખલંગ ખલંગ થાયે ! (તા) ૪

[રમં]

(વનવેલી.)

તમે આમ આદરી એકા છો, તેથી મહારાજ
 નિત્યનો ૧૮૭ વૈભવ નહીં પામી ચૂક્યા સમજાં છું.

જા આ પ્રશ્નો પૂર્વના અભ્યાસને લીધે યૌગેશ્વરાચાર્યના મુખમાંથી
 નીકળી જાય છે.

તા વિષાદ સંચારી છે: તેને વિષમ અલંકાર દીપાવે છે.

૧૮૫ મૂળં बहुमताम्, કલ્પિત અબહુમતામ્.

૧૮૬ મૂળં દેવપ્રણામ, કલ્પિત દેવપ્રણામ. આવી જ રીતનો
 દેવ અને દેવનો ગોટાળો ટિપ્પણી ૮૨માં પૂર્વે નોંધ્યો છે, તે જોવો.

૧૮૭ મૂળં उचितं तिथिसत्कारमानेष्यति स्वामिनः ।,

[પૌર્ણી]

એક કામ કરો. મિત્ર વસંતક! તમે પાછા
જાઓ, રાજાજીને મળો; ને એમને વીનવો કે
અહીંથી સિધાવી જવાની જે વાત કરી હતી,
તેનો જોગ આવતી જ કાલે સાધી લેવાનો છે.
એ મુઠ્ઠે નલાગિરિનાં રૂંધવાનાં ન્હાવાનાં તથા
પોઢવાનાં સ્થાન, ખાનપાનની બનાવટો, ને
મોજના પદાર્થ ઔષધોને નામે મંતરેલી
જડીબૂટીએ સજડ દૂષિત કરી દીધાં છે;
જેથી કરીને એ આઠે જગ મસ્તીમાં જ રૂંધે છે.
વળી એના બણી વાતા પવનમાં મૂકવાનો
ખીજા ગંધગજનો જે મદ જોઈએ, તે પણ
મં એને^{૧૮૮} ઉશ્કેરવાને તૈયાર જ રાખેલો છે.
ત્યજ વળી^{૧૮૯} હાથીયાન પાસે થોડા સૈનિકાની

કલ્પિત ઉચિત સત્કારમાનેષ્યતિ સ્વામિનમ્ । અહીં
ઉચિતનો અર્થ usual, customary છે, તે ન સમજનારે તિથિ
ખોલ જામેર્યો છે. આકી સ્વામિનમ્ ને અદલે સ્વામિનઃ છે, તે તો
લેખકદોષ છે. અન્યત્ર એકવચનનો જ પ્રયોગ છે.

૧૮૮ મૂળ સજ્જિતો ધૂપઃ । રોષપ્રતિકૂલોડસ્ય સજ્જિતો
પ્રતિગજમદઃ ।, કલ્પિત રોષ પ્રતિ સજ્જિતોડસ્ય પ્રતિગજમદઃ ।
મૂળ દેખીતું જ બ્રષ્ટ છે. ધૂપ મૂકવાનું પ્રયોજન કહ્યું નથી તે જ
ખતાવી આપે છે, કે સજ્જિતો ધૂપઃ । ખોલ કવિના નથી; કાષ્ટએ
પાછળથી જામેર્યો છે. ધૂપનો મન્ત્રૌષધિનિયમસંમૃતપુરાણકર્મમાં
સમાસ થાય છે.

૧૮૯ મૂળ શાલાસંનિકૃષ્ટમ્, કલ્પિત શાલાયાઃ સંનિકૃષ્ટમ્.

તુકડી મેં મૂકેલી છે; પડોશના વાસને તે ફાંકી મૂકી ગજજાળાને એ લાલ લગાડશે, કારણ કે હાથી આગ ભાગા ભારે ભડકે છે. ઉપરાંત દેવળોમાં જોસ ભેર શંખ અને હુંદભિ વગાડવાનાં ઘાટ પણ ઘડેલો છે; સાથી જે^{૧૯૦} એ નાદે હાથી ગાંડાતુર બને છે. બીજી બધી નિર્ધારેલી જોગવાઈ સધાશે કે શંખ અને હુંદભિના ઘેર થશે. તે ઘડીએ પ્રદોતન રાજજીનો આશ્રય લેવો પડશે. મસ્તાના નલગિરિને વશ કરવાને તેઓ પોતે મહારાજને વીનવશે ને બંધનથી મુક્ત કરશે. એ વારે પ્રભુ સાથે પરવશ પડેલી જે ઘોષવતી, તેને લેઈ મહારાજ મેગળને વશ કરી^{૧૯૧} એ પર સવાર થશે. અને પછી

(શાર્દૂલવિકીરિત.)

સેના પૂંઠ થતી ગણી ન વધજો વાટે^{૧૯૨} જવે ચિત્તને. ત્રાડો સિંહતણી શમ્યા અવલ તો વિંધ્યાટવી નીકરી.

૧૯૦ મૂળ ગજપતિચિત્તોદ્ધ્રમણાર્થમ્, કશ્પિત ગજપતિચિત્તોદ્ધ્રમણાર્થાઃ.

૧૯૧ મૂળમાં અહીં તદ્દાનીં અવ્યય ગદ્યભાગના મધ્યમાં અને તતઃ આરંભે તથા સમાપ્તિએ વાપર્યા છે. બંને તતઃ વધારે પડતા હોવાથી મેં તેજ દીધા છે.

૧૯૨ મૂળમાં સેનામિર્મનસાનુચ્છજઘનં કૃત્વા જયે વારણં

વાણી દુર્વિધ વારણે, સુવિધ એ વાણી જઈ વારણે,
દટ્ટી દુશ્મન રાત ને સ્વપુરની એકે જ જોશો દિને. (થા) ૫

[રૂમ૦]

(વગવેલી.)

મિત્ર ! શું વિચારો છો ?

[વસં૦]

એ જ કે આ ભગીરથ.

યત્ન ધૂળ મળે છે.

[યૌગં૦]

એમ કેમ ? અમને શું

શત્રુઓએ ૧૯૩ યોગખ્યા છે ?

[વસં૦]

એક વાર મને તો એ

યોગખે, પછી તમને.

થા પહેલા ચરણમાં ઉપમા ગમ્મમાન છે; બીજામાં અતિશય-
યોક્તિ છે; અને ત્રીજામાં વ્યાધાત છે. એ ત્રણ ચોથા ચરણના
પર્યાયોક્તાનું પોષણ કરે છે.

છે. એનો અર્થ શાસ્ત્રીજી આપે છે, તે બહુ ક્લિષ્ટ છે. આથી મેં
સેનાભિર્મનસોડનુબદ્ધજઘનં યુક્ત્વા જવે ચારણં પાઠ યોજ્યો
છે. એનો સેનામિરનુબદ્ધજઘનં ચારણં મનસો જવેન યુક્ત્વા
એ રીતે અન્વય કરવાનો છે. અહીં મનસો ને જવેનનો દ્વિતીય
છે, તેવો શ્લોક ૬ માં શ્રુત્વા અને શઙ્કદાપનમ્ ના સંબંધમાં પણ
જોવામાં આવે છે.

૧૯૩ મૂળ વિજ્ઞાતારઃ । કલ્પિત વિજ્ઞાતાઃ । કે વિજ્ઞાતાઃ સ્મઃ ।

[યૌગં૦]

ત્યારે જે આ યતન ધૂળ
મળે છે, તે કોને લીધે ?

[વસં૦]

મહારાજને લીધે જ; ૧૯૪
ખીજા કોને ?

[યૌગં૦]

કેવી રીતે ?

[વસં૦]

બંને મિત્ર સાંભળશે.

[યૌગં૦ ક્રમ૦ કાન માંડીને]

આલો, કહો.

[વસં૦]

આ અંધારી આઠમ ગઈ તે દિને, કારાગૃહ
મૂકીને આગળ જતાં જે ૧૯૫ અવંતિસુંદરીનું
દેવસ્થાન આવે છે ત્યાં, કુંવરી ૧૯૬ વાસવદત્તા

૧૯૪ મૂળ અત્તકચ્ચદાપ, કલ્પિત અત્તકિદા. પૂર્વ ઉક્તિ-
માંના કાર્ય બોલના સામિપ્યથી પાઠ કહાય બગડ્યો હોય.

૧૯૫ મૂળમાં મહાવહીય અવન્તિસુંદરીય જક્ષણીય
છે. હં ધાઈ હું કે જેમ ત્રિપુરસુંદરી દેવીનું નામ છે, તેમ અવ-
ન્તિસુંદરી પણ કોઈ વક્ષણીનું નહિ, પણ અવન્તિ એટલે ઉગ્ગ-
ચિનીતી અધિષ્ઠાત્રી દેવી-નગરદેવતાનું નામ છે. આથી મેં જક્ષણીય
બોલ તથા દીધો છે.

૧૯૬ મૂળમાં અર્ધાં જામ બોલ વધારે છે.

ધાવને જોડે લેઈને દર્શને પધાર્યા હતાં.
કન્યાઅવસ્થામાં ખુદ્ધા વાહનનો આધ નહિ;
તેથી તે ઊઘાડી સુખપાલમાં ગિરાજ્યાં હતાં.
તેમની સવારી, ઇંટકાવ કરવાની નીક
ઊભરાઈ લપસણું થયું હતું તેથી રાજ-
માર્ગ તજી, કારાગૃહ ભળીથી સિધાવી.

[યૌગં]

પછી ?

[વસં]

તે ટાણે રાજજી શિવુભા દરોગાની રજથી
કારાગૃહદ્વારે ખુદ્ધી હવામાં ઊભેલા હતા.

[યૌગં]

હાં, પછી શું ?

[વસં]

ત્યાં આગળ સુખપાળવાળા ખાંધ
બદલવા માટે થોભ્યા. એટલે કરીને સ્થેજે
રાજકુમારી નજરે પડ્યાં અને રાજજીએ
એમને ટીકી ટીકીને જોયાં.

[યૌગં]

અને પછી પછી ?

[વસં]

પછી ખીખૂં શું ? હવે તો

૧૯૭ કારાગૃહ તે થયું છે કીડાગૃહ.(દા)

[રૂમ૦]^{૧૯૮}

અરે, મહારાજ મોહશંદમાં ફસાયા કે ?

[વસં૦]

અશ્વોસ ! એ તો કે' છે તેયું થયું:-

‘ આવે સંકટ સામટાં^{૧૯૯}.’

દા લક્ષણામૃલક ધ્વનિ.

૧૯૭ મૂળમાં બન્ધનં દાર્ણિ પમદવણં સંભાવિઅ પડત્તો રાઅલીલં કત્તું । છે. આવી રીતનો પાઠ સ્વીકારવાથી રાજને વાસવદત્તાનો મોહ લાગ્યાની વાત ઉક્ત અને છે; અને તેમ થતાં આના પાછીની ન જાલુ તાં પ્રતિ સમુત્પન્નાભિલાષઃ સ્વામી । એ ઉક્તિનો અવકાશ નથી રહેતો. આ કારણથી સંભાવિઅ પડત્તો રાઅલીલં કત્તું એટલો જે વધારાનો ભાગ છે, તે મેં અનુવાદમાં તજી દીધો છે.

૧૯૮ મૂળમાં આ ઉક્તિ યૌગંધરાયણના મુખમાં મૂકી છે. એમાં વક્તાના ચિત્તાના ક્ષોભનો નિરૂદ્ધેશ છે. હવે કંઈ પણ ક્ષોભ પામ્યો હોય, તો રૂમણવાન પામ્યો છે. યૌગંધરાયણ તો શાંત-સ્વસ્થ છે. આથી હું ઉક્તિના આરંભે યૌગન્ધરાયણઃ । બદલે રૂમણવાન । વાંચ્યું છું. વક્તાના નામનો હેરફેર પૂર્વે ટિપ્પણી ૧૬૬ માં પણ નોંધ્યો છે.

૧૯૯ મૂળ સહ્ચારિણો અણત્થ સ્તિ, કલ્પિત અણત્થા સહ્ચારિણો સ્તિ. અહીં સ્તિ અવ્યયના પ્રયોગથી સમજાય છે કે એના પૂર્વેનો ભાગ કશાકર્માંથી જિતારો છે એવા જિતારા ધણે ભાગે પદાત્મક હોય છે. આ સમજથી અણત્થા સહ્ચારિણો પાઠ મેં કર્યો છે. એ અનુબંધપત્ન ચરણ છે. કદાચ એનું મૂળ સંસ્કૃત ચરણ અનર્થાઃ સહ્ચારિણઃ હોય.

[યૌગં]

મિત્ર રુમણવાન ! હૈયું
હાથ રાખી એ કહે તે
સાંભળિયે. ૨૦૦

[વસંત]

૨૦૧ એ લપટે લપકાઈ રાખજી કે'તા હતા, જે
મિત્ર વસંતક ! તું અમાત્યને જણાવજે કે
તમે સારી યોજના ઘડી છે. એ મને ગમી છે. ૨૦૨
૨૦૩ સાથે સાથે પ્રદ્યોતને ૧૮કો લગાવવાની
દં પણુ આ રમત રમું છું. તેને કામચેષ્ટા
લેખી તમે દલકો વિચાર આણુશે નહિ.

[યૌગં]

અરે ! આ તે મહારાજ કહે છે શું ?
એમને તે શત્રુઓ હસાવવા છે ?

૨૦૦ મૂળમાં આના પછી અનેનૈવ લેષેણ જરા ગન્તવ્યા ।
એ વાક્ય વધારે છે. અહીં તે અસ્થાને છે; માટે મેં તજી દીધું છે.

૨૦૧ મૂળમાં આરંભે મો વધારે છે.

૨૦૨ મૂળ જ રોઅદે, કલ્પિત જ રોઅદે. અનુસ્વાર બીડી
જવાથી પાઠ અગત્ય છે. જુઓ ટિપ્પણી ૧૪૬, ૧૫૨.

૨૦૩ મૂળ સમાજે ગમણે પજ્જોદસ્સ અવમાણવિસેસો
ચિન્તીઅદિ । મા કામપ્પધાણ સ્તિ મં અવમણેહિ । અવમા-
ણસ્સ અવજિદિ અણ્ણેસામિ સ્તિ ।, કલ્પિત સમાજે પજ્જોદસ્સ

એઓ આ તે ૨૦૪ધારે છે શું ? એમને તે
લાજ કારેઃ મૂકવી છે ? એઓ આ તે
કરે છે શું ? એમને તે સ્વજન સં-
તાપવાં છે ? વત્સરાજ પ્રેમની ર-
મત રમવા કરે છે, પણ તેઓ
નથી જોતા સ્થાન અને નથી જોતા
એ સમય. હરિહરિ !

(શાદ્દલવિક્રિંત.)

પોઠે ભૂતળ સાથરે કરગચી, ત્યાં પ્રીતડી આદરે !
પાયે સાંકળ લોહની ખણખણે, ત્યાં મોહ ચિત્તે ધરે !
વેડી યંધનનું વિડંબન વડું ‘ જો, જો, પ્રથીનાથ ! ’ એ
માને મુગ્ધ બની પ્રપંચ રતિના ૨૦૫કાને રુચે આ અરે ? (ધા) ૬

ધા વિષમ અલંકારનો ધ્વનિ છે.

અવજિદિ અણેસામિ । મા કામગ્પધાણ ત્તિ મં અવમણેદિ
ત્તિ । કોઠએ અવજિદિ ઉપર અવમાણવિસેસો એવી ટિપ્પણી
લખી હશે, તે મૂળમાં બળી જઈ ગોટાળો ઉત્પન્ન થયો છે.

૨૦૪ મૂળમાં અહો નિરપત્રપતા ચલુ લુદ્ધેઃ । અહો
સુહજ્જનસંતાપકારણમ્ । અવેશકાલે લલિતં કામયતે સ્વામી ।
ક્રુતઃ એ રીતે પાઠ છે. ધબ્બારત ઉપર નજર રાખી હું નીચે મુજબ
પાઠ લેજો છું:-અહો સુહજ્જનસંતાપકારણં અવેશકાલલલિતમ્ ।
આગામી શ્લોકનો અર્થ ધ્યાનમાં લેતાં કામયતે સ્વામી વધારે પડતું
છે; કેમકે પૂર્વાર્ધથી તે ગતાર્થ છે. ચલુ અવ્યયની પણ ખાસ જરૂર નથી.

૨૦૫ મૂળમાં કઃ શ્રુત્વા ન અવેદિ મન્મથપદુઃ છે. અહીં
હું નિષેધાર્થ ન મદલ પ્રત્યાર્થ નુ વાંચું છું.

[વસંત]

(વનવેલી.)

ત્યારે એમને મુકિયે પડતા ને
પકડિયે રસ્તો. થયું, અંતરનો
ભક્તિભાવ આપણે બતાવી ચૂક્યા;
પુરુષ પ્રયત્ન ૨૦૬ પણ કરી છૂટ્યા.(ના)

[યૌગંદ]

વસંતક ! તમે તો બટકબોલા
એના એ જ વસંતક રહ્યા. ભાઈ,
એ કહો છો તેમ તે થતું દર્શો કે ?

(અનુક્રમ.)

કામે ને વિધિએ વામે પીડાતા પ્રિય રાય એ
સમો ના ઓળખે, તેને રાજભક્તે તળાય કે ? (પા) ૧૭

[વસંત]

(વનવેલી.)

આમ ને આમ જ હાથાં મળી જશે
અને માથે પળિયાં એ આવશે.

ના આ અને એ પછીની વસંતકની વક્રોક્તિ યૌગંધરાયણના
ઉત્સાહનું પોષણ કરે છે. સ્વામી પ્રત્યેની રતિ એ ઉત્સાહનું અંગ છે.
પા કાવ્યલિંગ અલંકાર.

૨૦૬ મૂળ ગિવિવિઠ્ઠ પુરુસઆરં, કલ્પિત ગિવિવિઠ્ઠો
પુરુસઆરો ૧.

[યૌગં]

તે એ વાહ ! ઘણું સારું.

[વસંત]

લોક જાણે

તો તો ૨૦૭ સારું ખરું. પણ આપણે આ
મથા મરિયે છિયે તે એમને ક્યાં
ખબર છે ?

[યૌગં]

લોકને શું કરવા છે ?

ઘણીનું આ હિત સાધિયે છિયે.

[વસંત]

ઘણીના એ લઘામાં તે છે નહિ ને.

[યૌગં]

આવશે લઘામાં સમો આવ્યે.

[વસંત]

હવે

સમો ક્યારે આવવાનો ?

[યૌગં]

એ આવશે

જશના કરીશું ત્યારે.

[વસંત]

મહારાજ

એકલાની વાત નથી, જાણો છો ?
 વાસુકુમારીને સાથે લેવાનાં છે.
 એ બેને કારાગૃહેથી અને કન્યા-
 પુરેથી ૨૦૮ કાઢી જજો ને.

[રમંત]

કેવા કાઢી

જમ્યે ક્યે તે લમે જોજો. ૨૦૯

[યૌગંત]

હા, હા,

જેવને એ અમે લેઈ જઈશું. આ
 પણ મારી પ્રતિજ્ઞા છે:-

(અનુકૃપ.)

હરી પાર્યે સુભદ્રાને તેમ એ રાજવારણ
 ન હરે પત્નિનીને, તો ન હું યૌગંધરાયણ. (ફા) ૮

અને હું જ એજને લઈ જઈશ.

 ફા શ્લેષપોષિત ઉપમા.

૨૦૮ મૂળમાં અહીં તાદિસો વધારે છે.

૨૦૯ મૂળ દ્રષ્ટવ્યઃ, કલ્પિત દ્રષ્ટવ્યમ્.

(અનુષ્ટુપ.)

એ એ સ્ત્રામી, અને એ એ કુંવરી મનમોહન
લેઈ જો નવ જાણી, તો ન હૂં ચૌગંધરાયણ. (લા) ૯

[કાન માંડી]

(વનવેલી.)

જુઓ લોક આવતા જતા તો નથી ?
પગરવ જેવું સંભળાય છે.

[વસંત]

હૂં જોઈ.

[જઈ પાછો આવી]

દિવસ નમ્યો છે, તેની હંડકમાં
કોઈ જતા અને કોઈ આવતા એ
જણાય છે. શં કરીશું ?

[રમંત]

ધર્મશાળા ચોખારી છે. શી ચિંતા છે ?
આપણે આ જુદે જુદે ખારણેથી
જુદા પડી જઈએ.

રમણવાન અને વસંતક પોતપોતાના વેષમાં જુદે જુદે ખારણે ચાલતા થાય છે.

[ચૌગંત]

નહિ, નહિ. જુદા પડે દુશ્મનો.
આપણે તો એકગાંઠ છીએ. (મા)

[ખારણે નીકળતાં પાછા ગાંડના વેષમાં]

વા આ અને એના પૂર્વના શ્લોકમાં ઉત્સાહનું નિરૂપણ છે.
મા શ્લેષ અલંકાર.

(ચતુર્થાવ નેત્રકણ.)

અરે અરે ! ચંદ્રમાને
 રાહુ ગળી જાય છે.
 મૂક, અલ્યા. મૂક, મૂક.
 નહિ મૂકે, તો અચૂક
 જાણ કે આ ચક્ર આવ્યું
 અને ડાચં ચીરી નાંખ્યું.
 અહા ! ટકું, ટકું ૨૧૦ આવ્યું.
 એ પકવું છે ભૂલું.
 વાહ ! ત્યારે ચડી બેસું.
 અને જિભ જળારે એ
 ટટવાને મારી મૂકું.
 ચક્રલાભાં ખાકળા
 મૂક્યા હશે તે ખવાશે.
 અરે ! ૨૧૧ મને ઈંટ વાગી.

૨૧૦ મૂળ પણે પણે વુઢ્ઢઅશો પરિભ્રમદે આઅચ્છદિ ।,
 કલ્પિત પણે દિદે અશો પલિભ્રમદે । ઘોડો તોફાની (વુષ્ટ) હોય,
 તો ગાંડો તેના ઉપર ચડી બેસવાની હિમ્મત કરે નહિ. વુઢ્ઢને સ્થાને
 દિદે વાંચ્યા પછી આઅચ્છદિ પદ નકામું છે.

૨૧૧ મૂળમાં પણે પણે દાલઅમદ્દા મં તાલેહ । મા જુ મા
 જુ મં તાલેથ । કિં મળાશિ । અદ્દાણં કિંપિ જજેહિ સ્તિ ।
 દફ્ફહ દફ્ફહ દાલઅમદ્દા । પણે દાલઅમદ્દા પુણો વિ મં
 તાલેહ શ્દિઆહિ । મા જુ મા જુ તાલેથ । તેજ હિ અહં પિ તા-

એ ! એ ! મને મારો નહિ.
 હે ? હે ? બાધ ! શૂં કહો છો ?
 ' નાય, જરા નાય તો. '
 નાય ત્યારે. જુઓ, જુઓ.
 તાતા થેઈ, થનનન.
 આંહ ! ઈટ મારો છો કે ?
 નાશ, એ લાડા ! ધોધર આવ્યા. (મા)

ધોધારા ગણે છે.

મા ગાંડાના વેષમાં ઉન્માદ ભાવનું નિરૂપણ છે.

લેમિ ।, એવો વચન પુરુષ વગેરેના ગોટાળાવાળો પાઠ છે; તે મેં નીચે મુજબ સુધારી લીધો છે:—एदे दालअभट्टारो इट्टिआहि मं तालेन्ति । मा खु मा खु मं तालेध । किं भणह । अह्माणं किंपि णञ्चेहि त्ति । पेक्खह दालअभट्टारो । एदे पुणो वि मं तालेन्ति । तेण हि अहं पलाएमि ।

પ્રધાનની પ્રતિજ્ઞા.

વિઠ્ઠલક ૨.

સ્થળ ઉત્તરચિનીમાં રૂપલી કલાલણના પીડા પાસેનો રાજમાર્ગ.

હાથીયાનનો રાખવાળ રખોજ પ્રવેશ કરે છે.

[રખોજ]

(વનવેલી.)

વાસુળા સાહેબશ્રીની ભદ્રવતી હાથણીને જળકીડાનો સમય થયો છે; ને ૨૧૨ હાથણીની ચાકરી જે કરે, તે તો છે નહિ. હૂં ક્યારનો એ ખોળું છું; છતાં એ એનો પત્તો લાગતો નથી. એ ક્યાં ગયો હશે? અરે ફુલુભા ! તમે ગટિયાને

૨૧૨ મૂળમાં વાસવદત્તાય ઉદય કીલિદુકામાય મહવ-
દીપરિચારમં છે. એ પાઠથી, વાસવદત્તાએ જળકીડા ધબ્બી ભદ્રવતી
મગાવી હોય, એવો આભાસ થાય છે. શાસ્ત્રીજી વાસવદત્તાને જળકીડાના
સ્થાને જવા ઇચ્છતી વર્ણવે છે અને ભદ્રવતીના પરિચારકની શોધમાં
આવનારને કન્યાપુરનો રાજસેવક કહે છે, તે એ આભાસને લીધે છે.
વાસ્તવિક રીતે રખોજ ગજશાળાનો અધ્યક્ષ છે. હાથણીને પ્રાતઃસ્નાનનો
સમય થયો હોવાથી તે ગટિયા(ગાત્રસેવક)ને શોધે છે. આવા
અંતર્ગત અભિપ્રાયથી વાસવદત્તાય ઉદય કીલિદુકામાય મહવ-
દીપ પરિચારમં એવો પાઠ એ લીધો છે.

કહી બાબો^{૨૧૩} કહું, બા^{૨૧૪} રૂપલીકલાલણના
પીકામાં એ બેઠો બેઠો મદ પીએ. ' ઠીક. જ, જ.
પેલું રૂપલીનું પીકું. અહીં રહીને જ એને
હાંક માફ. મારે માંહી જવાનું કારણ નથી.

[પીકા તરફ મ્હોટી] અરે ગટિયા ! ગટિયા !

[પડદા પાછળ]

(વનવેલી.)

કુઝિણ આ મને રાજમાઆરજે ' મઠિયાઆ !
ગઠિયાઆ ! ' કહી હાંક માઆરે સે ?

[૨ખોજ]

અહા ! દારનો ગરાડી આવ્યો ખરો.

એણે શો ગળ્ય દાર હાંસ્યો છે !

દ્હેરમાં ને દ્હેરમાં એ કેવો ડાલતો હીડે છે !

અને એ પીધેલની આ આંખો તો,

બાણે^{૨૧૫} બે જાસુનાં ફૂલ હોય, તેવી

૨૧૩ મૂળમાં મત્તસેવઅં ન પેક્લસિ । છે. અહીં નિષેધાર્થ
અવ્યય અસ્થાને છે. તેને બદલે હું પ્રમાર્થ ણુ વાંચું છું; જુઓ
ટિપ્પણી ૨૦૫.

૨૧૪ મૂળ કિણ્ડલ કલ્પિત કલ્પિઆ. શાસ્ત્રીજી સુધારી
કણ્ડલ વાંચે છે; અને કણ્ડલ વિશેષજ્ઞનો અર્થ મત્ત આપે છે.
પરંતુ એ અર્થમાં કણ્ડલ બોલ વપરાટમાં છે નહિ. જુઓ
ટિપ્પણી ૧૬૬.

૨૧૫ મૂળ જવાપુર્ક વિઅ રત્તલોઅળો, કલ્પિત જવાપુ-
ર્કરત્તલોઅળો.

ધેરી લાલધૂમ છે.

એના^{૨૧૬} માર્ગમાં જ હું ઊભો રહું.

રખોજ માર્ગમાં ઊભો રહે છે. એવે દારૂમાં ચકચૂર ગટિયો (યા) પ્રવેશ કરે છે.

[ગટિયો]

કુઝિયુ આ મને રાજમાઆરગે 'ગટિયાઆ !
ગટિયાઆ !' કહી હાંક માઆરે સે ? ^{૨૧૭}મીધકડા
મદની પિયાલી હાથે પીધકામાં મને કીધી
દીઠો હોહો. અહાહાઆ ! એવી મજા ! એવી મજા !

(બાબા.)

તીધખા^{૨૧૮} ને તમતમતાંઆંઆં

યા બદવતીના પરિચારકના વેષમાં કવિએ મદ નામે સંચારી
ભાવનું નિરૂપણ કર્યું છે. એ મદ અહીં હાસ્ય રસને પોષે છે.

^{૨૧૬} મૂળમાં પદસ્ત પુરવો જ ચિદ્વિસ્ત્ત. છે. એમાંના
નિષેધાર્થે જને બદલે અવધારણાર્થે જ અવ્યય હું વાંચું છું. અનુસ્વા-
રના ભોપથી થયેલા જ ને જ ના ગોટાળા બાબત જુઓ ટિપ્પણી
૧૪૮, ૧૫૨, ૨૦૨.

^{૨૧૭} મૂળમાં પાળાગારાવો. ગિઠ્ઠન્તો વિઠ્ઠુ દ્વિ.। મમ
સુસુરેણ સુરુદ્ધેણ અમુદઅમહુપણ છે. આ ગદ્ય છે. તે એના
પક્ષીના બધ પદ માથે બળી નહીં ગોટાળામાં વધારો થયો છે. તે
દૂર કરવા મેં પાળાગારે કેળ વિ વિઠ્ઠુ દ્વિ સુમિદ્ધસુરામરિદ-
મહુપણ । પાઠ યોગ્યો છે. ગટિયાને પીકામાં ફુલુબાએ દારૂ ભીતો
દીઠો હતો.

^{૨૧૮} મૂળમાં વિદમરિજલોબરુદ્ધિયે મંદાશળદે મુદે

બબબોટાં ઝીએ બર્ધા પચરકાવ્યાંઆંઆં;

નેએ મદ રૂપાંબધનાંઆં

બબબ બબકતાંઆં ગટગટાવ્યાંઆંઆં. (રા) ૧

હાએ જ

(ગાથા.)

મમમદથી ૨૧૯ મધમધ ધન તેએએ !

લદબદ મદથીઈ બનેએલ ધનધન તેએએ !

રા સ્વભાવોક્તિ અલંકાર. ગાથાનું શુદ્ધ રૂપ નીચે પ્રમાણે:-
તીખાં ને તમતમતાં બોટાં ઝીએ બર્ધાં પચરકાવ્યાં;
ને મદ રૂપાંબધનાં બબબ બબકતાં ગટગટાવ્યાં.

પચ્ચિસે । અણુસારજ્ઞ વિ પીઢા અસાળં વણ્ડઅજ્ઞુઆ હોઈ ॥
છે. પાઠ બહુ બદ છે, તેમ છતાં એ અસલ તે પદાત્મક હોય એમ
જણાઈ આવે છે. મૂળ પ્રથમ છાંયું ત્યારે શાસ્ત્રીજીએ ઉત્તર ભાગ
પદાત્મક ગણ્યો હતો. તે પછીની સટીક આવૃત્તિમાં પૂર્વ અને ઉત્તર
બંને ભાગને શાસ્ત્રીજીએ ગદ્ય લેખ્યા છે. અસલ આ ગાથા છે; ને તે હું
નીચે મુજબ ચોળું છું:—વિદમરિઅલોણરસિદા મપ મુદે
મંસબણ્ડઆ વિચ્ચિસા । અણ્ણં સુરા વિ પીઢા ણં અજ્ઞાકિ
ણિજાગેદે ॥. કલાલણુના નામ બાબત જુઓ ટિપ્પણી ૧૬૬.

૨૧૯ મૂળમાં ધણ્ણા સુરાહિ મસા ધણ્ણા સુરાહિ અણુ-
લિસા । ધણ્ણા સુરાહિ ણ્હાદા ધણ્ણા સુરાહિ સંજવિદા ॥
પાઠ છે. આ ભાગ પણ પદાત્મક જણાય છે. હું એનો ગાથારૂપે આ
પ્રમાણે ઉદ્ધાર કરું છું:—ધણ્ણા સુરાહ મસા ધણ્ણા ગત્તે સુરાહ
અણુલિસા । ધણ્ણા સુરાહ સસા ધણ્ણા અ સુરાહ સંજવિદા ॥

વવવધુ ધનધન મદ્યેએધટઅ !

ધન ધન, ઘેએલા મદ્યેએ જણુ જેએએ ! (લા) ૨

હું તાં ઇંદિમ કું સૂઝી, જે

(ગાથા.)

ધન ૨૨ વણુ મદનાં વલખેએએ

તલખે તીઈના દખે ખણુએ જણુ જેએએ

મમમદનાં માંઆંનશરોઓવર,

ધન તેએ ધનવાઆન ! ધન ધન તેએએ ! (વા) ૩

લા સાર અલંકાર. ગાથાનું શુદ્ધ રૂપ નીચે પ્રમાણે:-

મદ્યથી મધમધ, ધન તે ! લલખદ મદ્યથી ખનેલ, ધન ધન તે !

વધુ ધન ધન મદ્યેધટ ! ધન ધન, ઘેલા મદ્યે જણુ જે !

વા શ્લેષોત્થાપિત પરિસંખ્યાનો ધ્વનિ છે. તેને પ્રથમ વાક્યનો કાવ્યલિંગ અલંકાર પોસે છે. ગાથાનું શુદ્ધ રૂપ નીચે પ્રમાણે:-

ધન વણુ મદનાં વલખે તલખે તીના દખે ખણુ જણુ જે

મદનાં માંનશરોવર, ધન તે ધનવાન ! ધન ધન તે !

૨૨૦ ઉપરની બે ગાથાની પેઠે આ ત્રીજી ગાથા પણ મૂળમાં અત્યંત બ્રષ્ટ રૂપમાં મળી આવે છે. ઉપલબ્ધ પાઠ અઘળા અસળો પુત્તદારાણં કટ્ઠં પિટ્ઠં સુણન્તા જે મૂઢા ણરા સુસમિદ્ધા સુરાતઠાર્ઠં ણ જોજઅન્તિ તો જાણે જમલોપ વા ણરર્ઠ અસ્થિ ણસ્થિ અ । એ પ્રમાણે છે. પૂર્વની બે ગાથાના બ્રષ્ટ પાઠમાં પદ્યત્વનો આભાસ થતો હતો; પરંતુ અહીં તો તે પણ નથી. છેવટનો ણરર્ઠ અસ્થિ વગેરે ભાગ તો કવિતા બહારનો વધારો છે. એ ક્ષેપક ભાગ તણ દેઈ અસલ હું નીચે મુજબ ગોઠવું છું:-અઘળાણ અપત્તસુરાણ કટ્ઠપુટ્ઠિ સુ મુણિઅ સુસમિદ્ધા । જે ઉગ સુરાતઠાપ જોપન્તિ જઅન્તિ તે લોપ ॥

[રખોણ] અરે મટિયા !

(વનવેલી.)

વાસુખા^{૨૨૧} સાહેબશ્રીની બદ્રવતી હાથણીને
જળક્રીડાનો સમય થયો છે; ને તું તો મત
અનેલો છે !

[મટિયો]

બરાબર સેજો.

(ગાથા.)

હું^{૨૨૨} મત; હાથણી પણ
મમમત, તમેજો મત, દેએવણ દુરિયોઓએ.

૨૨૧ મૂળમાં 'કો કાલો તુમં અણ્ણેસામિ' । મટ્ટિદારિ-
આપ વાસવદસાપ ઉદપ કીલિકુકામાપ મહવદી જ વીસદિ ।
તુમં જાણ મલ્લો આહિપ્પદિ । છે. આમાં બદ્રવતી ગૂમ થયાનું
કર્મ છે. પરંતુ 'બદ્રવતી છે નહિ' એ વાત તો રખોણ પાછળથી
મટિયાના એકથી જાણે છે. બીજી રીતે પણ પાઠ દ્રષ્ટિ છે. ટિપ્પણી
૨૧૨ વાળી ઉક્તિની મહત્ત્વ મેં કો કાલો મટ્ટિદારિઆપ
વાસવદસાપ મહવદીપ ઉદપ કીલિકુકામાપ । તુમં વાવ
મલ્લો સિત પાઠ જોળ્યો છે.

૨૨૨ અહીં પણ પદ્યનું ગદ્ય થઈ ગયું છે. ઉપલબ્ધ પાઠ સ્તા
અ ખં મલ્લ, સો પુરુસો વિ મલ્લો અહં વિ મલ્લો તુમં પિ મલ્લો
સર્વં મલ્લસર્મ હોહ । છે. ખાઠાંતરની મહત્ત્વ લેઈ પદ્યરચનાની જરૂ-
રિયાત ધ્યાનમાં રાખી મેં નીચે પ્રમાણે ગાથાના ઉદ્ધાર કર્યો છે:-

તેઓ પણ મત જ; હરખાઆઆ
મમમતોનો મેઓળ હઉ મળિયોઓઓ! (જા) ૪

[૨ખોળ]

(વનવેલી.)

‘હઉ’નું નામ જવા દે ને ૨૨૩ જવાબ દે:-હાથીયાન
છોડી કેમ(જા) તું પીઠામાં પેસી દાર પીએ છે ?

[ગટિયો]

આંહ! ચમ(જા) તે આંઆંમ ૨૨૪ પીઠા સૂં આંઆંમ. શેના
અમરકા પાડો સો ? હૂં કાંઆંમ સે ? યોઓલી દો.

જા દીપક અલંકાર. માથાનું શુદ્ધ રૂપ નીચે પ્રમાણે:-
હૂં મત; હાથણી પણ મત; તમે મત; દેવજી હુરયો
તે પણ મત જ; હરખા મતોનો મેળ હઉ મળિયો.
જા શ્લેષ અલંકાર. કેમ-(૧) જા માટે; (૨) કેવી રીતે.

મત્તા અ દ્વિતીયી સા મત્તો સો અ પુરુસો તદ્ અહં વિ। મત્તો
તુમં પિ મત્તો સર્વ્વં મત્તં સમં દોહ ॥

૨૨૩ અહીં ગદ્ય પણ ઉપરના પદ્ય જેટલું જ બદલે છે. ઉપ-
લબ્ધ પાઠ રામડલે મહાપીઠિઆં જ ણિજ્ઞમિઅ કુદો અંપિણ્ડ-
દિત્તિ।, કલ્પિત રામડલા ણિજ્ઞમિઅ કુદો જુ પીયિઆં
મહીર્મ પિવસિ।. પ્રસ્તુત અને આગામી ઉક્તિના પાઠોની સંમતિ
વિચારી ફેરફાર કર્યો છે.

૨૨૪ મૂળ હજો પિવસિમિ। સ્વપ્ન પિવમિ। પદેજ
પિવમિમિ। મા સંરમ્મેજ। કિ કરીઅવુ, કલ્પિત હજો પિવમિમિ।
પદેજ મા સંરમ્મેજ। કિ કરીઅવુ।

[રખોણ]

લાવલાવ^{૨૨૫} છોડ અને લાવ લાવ ભદ્રવતી.

[ગટિયા]

લાઆવુંઊં. પણ લાઆચાર. મીંધ ચહીંધક
અઅંકહ મૂઝિયેલ સેએ. (સા)

[રખોણ]

અંકુશનું કામ શું છે ? હાથથી ગરીબ ગાય
જેવી છે. જા, લેઈ આવ ભદ્રવતી.

[ગટિયા]

લાઆવુંઊં. પણ લાઆચાર. મીંધ ચહીંધક
શણુગાર મૂઝિયેલ સેએ.

[રખોણ]

શું કામ છે શણુગારનું ? ^{૨૨૬}પદમ શણુગાર
છે જા. જા લેઈ આવ ભદ્રવતી.

[ગટિયા]

લાઆવુંઊં. પણ લાઆચાર. મીંધ ચહીંધક
ધંટ મૂઝિયેલ સેએ.

સા 'મૂકેલ' પદમાં શ્લેષ છે.

૨૨૫ મૂળ દિજ્ઞાત અસંબદ્ધપલાવો ।, કસ્પિત દિજ્ઞાત
(=સં. હીયતામ્) અસંબદ્ધોપલાવો ।.

૨૨૬ મૂળ:પુષ્કવન્ધિઆપ, કસ્પિત પડમમણિઆપ.

[રખોણ]

શું કામ છે ઘંટનું એ, જળકીડાએ જ જ્યાંત્યાં
જવું છે ત્યાં ? લાવ ઝટ ભદ્રવતી.

[ગટિયો]

લાઆવુંહીં. પણ લાઆચાર. મીંઈ ચહીંઈક
૨૨૭૨૨સો મૂળિયેલ સેએ.

[રખોણ]

૨૨૮૨૨સો રહો. એમ ને એમ જ, ચાલ, લેઈ આવ
ભદ્રવતી. ઝટ કર.

[ગટિયો]

લાઆવુંહીં. પણ લાઆચાર.

[રખોણ]

‘ પણ લાઆચાર . ’ શું ?

[ગટિયો]

મીંઈ ૨૨૯

[રખોણ]

‘ મીંઈ ’ પણ શું ૧૨૩૦

૨૨૭ મૂળ કસિઅં આદસાં, કલ્પિત કસિઆ આદસા ।

૨૨૮ મૂળ કસિણ, કલ્પિત કસિઆપ.

૨૨૯ મૂળમાં આરંભે અઢૂલો વધારે છે.

૩૩૦ મૂળ કિં લુપ ।, કલ્પિત કિં મપ ।

[ગદિયા]

બઅદરવતી ૨૩૧

[રખોજ]

અરે ભસી મર,
 ‘બઅદરવતી’ પછી ? કેમ આમ
 ગયકાઈ ગયકાઈ બોલે છે ?

[ગદિયા]

ચહીંધક મૂઠિયેલ સેએ.

[રખોજ]

દરબારી ૨૩૨ હાથણી મૂકીને મહુડી પીએ છે ?
 ચલ ૨૩૩, ગુન્હેગાર છે તું. અને દરબારી માલ
 રાખી દારૂ પાય છે તે ૨૩૪ કલાલણુ રૂપલી એ

૨૩૧ મૂળમાં આ ઉક્તિના આરંભે અહ્નો વધારે છે. ઉપરાંત ઉક્તિની પૂર્વે માત્રસેવકઃ । અહ્નો મહ । અને મટઃ । કિં મહ સ્તિ । એ એ ઉક્તિ પણ વધારે છે.

૨૩૨ મૂળમાં જાન તુર્વ પત્થ અવરજ્જો । છે. એમાંના નિષેધાર્થે જાન બદલે અવધારણ્યાર્થે જાન અબ્યય હં વાંચું છું; જુઓ ટિપ્પણી ૧૪૬, ૧૫૨, ૨૦૨, ૨૧૬.

૨૩૩ મૂળમાં આ ભાગ છે નાહ. પરંતુ આના પછીના વાક્યની યોજના બેતાં એની જરૂર છે. આથી અહીં મૂળમાં મેં જો રાજવા-હર્ણ દેહજ સુરં પિવસિ । એટલો અંશ ઉમેર્યો છે. વળી આના પછીના વાક્યમાં જુ ને બદલે સમુચ્ચયાર્થે જા અબ્યય મેં લીધો છે.

૨૩૪ મૂળ કિષ્કિલકુષ્કિલિણી, સામીજીએ મુબરેલો પાઠ

સાથે ગુન્હેગાર છે (હા).

[ગટિયો]

ધધનિ^{૨૩૫} મી કીદૂં સેએ જેએ મુદો જય ની.

[રખોણ ચમકી]

અહોહો,^{૨૩૬} આ એકાએક ખભળાટ ક્યાંથી ?

[ગટિયો] એએ^{૨૩૭} તોએ ભઅદરવતી ભાંજ

પીઠિલાંબેનૂં રૂપું નાદૂં હોહે.

[રખોણ પડદા તરફ કાન દેઈ] અરે શું કહે છે ?

હા મતિ નામે સંચારી ભાવનો ઉદય અહીં નિરૂપિત છે.

કણ્ઠિલશુણ્ઠિગિણી, કલ્પિત પાઠ કિણ્ણિઆ શુણ્ઠિગિણી.
જુઓ ટિખણી ૧૬૬, ૨૧૪.

૨૩૫ મૂળ ઉત્તા મય કિણ્ઠિલશુણ્ઠિગિણી । મા મૂલ-
વિંદિ વિનાસેહિ સ્તિ ।, કલ્પિત ઉત્તા મય સા । મા મુલ્લણ્ણાસો
વિણસ્સદુ સ્તિ । દારના મૂલ બદલે હાથણી આડમાં મૂકી હતી.
માટે મુલ્લણ્ણાસો પાઠ યોજ્યો છે. કલાલણુના નામની પુનરુક્તિ કર-
વાની જરૂર નથી. સખખ સા પાઠ લીધો છે.

૨૩૬ મૂળ હં સહો વિઅ ।, કલ્પિત કહં સહો વિઅ ।.
જુઓ ટિખણી ૨૩. એમાં કહં ને હં ની અદલાબદલી નોંધી છે.

૨૩૭ મૂળમાં કિણ્ઠિલશુણ્ઠિગિણીય મેહં મિન્દિઅ મદ્ધવદી
પલાઅદિ । છે. એ બોલી શુદ્ધિવાળાની છે. પણ વક્તા તો નિશામાં
અકબૂર છે. એ સ્થિતિને અનુરૂપ નીચે મુજબ ફેરફાર મારે કરવો
પડ્યો છે:-કિણ્ણિઆશુણ્ઠિગિણીય મેહં પલાઅદિ મિન્દિઅ
મદ્ધવદિ ।. કલાલણુ નામ આપત જુઓ ટિખણી ૧૬૬.

[૨૩૮ પડદા પાછળ]

વચ્છરાજની જે !

વટી ગયાં વાસુમા ને મહારાજ.

[ગટિયો શુદ્ધિમાં આવી]

ખમા મા'રાજને ! (કિ)

[રખેજી]

આંહી, તને છાકટાને મહારાજની શી પડી છે ?

તું તો તારે ઠાંસ દાર.

[ગટિયો ખરે સ્વરૂપ પ્રકાશી]

કાણુ છાકટો ? ખખરદાર ! મ્હો સમાલી બોલો.

અમે ૨૪૦ તો અમાત્ય આર્ય યૌગંધરાયણના

કિ 'મહારાજ' પદ વક્તા વત્સરાજને માટે વાપરે છે. રખેજી તે મહાસેન માટે સખને છે. એથી શ્લેષ અલંકારનો ધ્વનિ અહીં બીપને છે.

૨૩૮ મૂળમાં નર્યો વાસવદત્ત બોલે છે, તેથી આ યૌગંધરાયણના કાંઈ દૂતની પડદા પાછળની ઉક્તિ છે એવું અનુમાન થાય છે. જે તે મહાસેનના માણસની ઉક્તિ હોત, તો મદ્દિદારિઅં વાસવદત્ત બોલે વાપર્યા હોત. આથી મૂળમાં આકાશે । છે તે બદલ મેં નેપથ્યે । નાટ્યસૂત્રિ લીધી છે; અને ઉક્તિને આકાશ-માર્ગિત તરીકે પૂર્વની ઉક્તિના પેટામાં ન મૂકતાં ચૂલિકાશ્વે બુદ્ધિ આપી છે.

૨૩૯ મૂળ સહર્ષમ્ ।, કસ્પિત પ્રકૃતિમાપચ.

૨૪૦ મૂળમાં આ વાક્યના પૂર્વે કસ્ય વા મદઃ । એટલા

હૂત છિયે. અમને તમે ન ઓળખ્યા. અરે આ ઉજ્જવિની તલપૂરે અમારાથી ખાલી નથી.

[રખોજી નજર ફેરવી]

અધધધ ! કોટ અને દરવાજા વિના આ તો ચારે બાજુ કોશાંબી જ તર્વેરે છે (ચ્છિ) ! ઝટપટ જાઉં ને પ્રધાનજીને જણાવું. [જાય છે]

[ગટિયા]

હૂં ૨૪૧ પણ સ્વપક્ષનાને પડકારૂં. આ ધપે એ. મંત્રનું દબાણ મટી જતાં જેવા મણિધર ફૂંકવાડે, તેવા જ એ આ ટાણે ગાજી ઊઠે છે. (ગિ) અહો રણબાંધવો ! શ્રવણ કરો.

(આખ્યાનકી.)

ખાઈ બગાડે રણમાં ધણીનું,
તેને લખ્યું છે નરકે જવાનું,

ચિ લક્ષણામૃલક ધ્વનિ.

ગિ ઉપમા અલંકાર.

બોલ વધારે છે. તે કો મત્તઃ । એ બોલથી ગતાર્થ હોવાથી મેં તજ દીધા છે. સરખાવો ટિપ્પણી ૧૪૪માં નોંધેલો લેખક ભાગ.

૨૪૧ મૂળમાં આ વાક્ય ગટિયાની ગઈ ઉક્તિને છેડે આપ્યું છે. પરંતુ એ ઉક્તિ કરતાં આ ઉક્તિ સાથે એને વિશેષ સંબંધ છે. વળી એનું સ્વાભાવિક સ્થાન પણ રખોજીનાં નિર્ગમની ઉક્તિ પછી છે. આથી મેં તે વાક્ય અહીં ગોઠવ્યું છે.

તે અંજળી નીરતણી ન નામે,
ન દામની સેર, ન પિંડ પામે.(ચિ) ૫

(વનવેલી.)

ઓ ૨૪૨ ઝળક્યા પાગલનો વેષ તણ
યૌગંધરાયણ આર્ય સ્વસ્વરૂપે.

(ભાલિની.)

સુવિધ ૨૪૩ વિવિધ દાવે ઝૂઝતા એહ જંગે.
શિર ધવળ સુહાવે ભોળિયું; શ્યામ અંગે.
અસિ કર જમણે છે; હેમની ઠાલ વામે.
હિમકર ચપળાનો મેઘમાં જોગ જામે.(કિ) ૬

અહો ! એ શો સંહાર વર્તાવે છે !

(વસંતવિલકા.)

હાથી અને હય હણે, બડ વીર ભાંગે,
અક્ષૌહિણી દળ ધડી દયમાં જ માંછે.

ચિ અપ્રસ્તુતપ્રશંસા અલંકાર. અસત્સમુચ્ચય તેનું અંગ છે.

કિ ઉપમા અલંકાર ગમ્યમાન છે.

૨૪૨ મૂળમાં અહીં ક નુ સત્વાર્યયૌગંધરાયણઃ । એટલું
યધારે છે.

૨૪૩ મૂળમાં વિરચિતબહુચીરઃ પાઠ છે; તે સંહતોગ્મ-
ત્તવેષઃ વગેરે કલા પછી અસંગત અને છે, આથી તે બદલ હું
વિરચિતબહુચારઃ પાઠ લેજી છું.

હા ! ધા કરે મજા; અકારજ હાથ થાયે;
ખાંડું પડે કરથકી; હજી તોમ ૨૪૪ ધાયે ! (ચિ) ૭

(વનવેલી.)

અરે ! ૨૪૫ એ અલાઈ જશે.
ધપૂ ૨૪૬ ધમસાણમાં ને
આઠે આવી ઊગાડું.

નય છે.

ચિ કારકહીપક અલંકાર. ઉત્તરાર્ધની વિશેષોક્તિ તેનું અંગ છે.

૨૪૪ મૂળ અભિયાતઃ, કલ્પિત અભિયાતિ.

૨૪૫ મૂળમાં ગ્રહણમુપગતઃ પાઠ છે. પરંતુ જો યૌગંધરાયણ પકડાઈ ગયો હોય, તો આડા પડી એને બચાવી લેવાનો પ્રસંગ જ ક્યાં રહે ? આથી ઉપગતઃ ને બદલે હું ઉપગન્તા પાઠ લેજો છું.

૨૪૬ મૂળ ચ દ્વાદશમ્યાયયૌગંધરાયણસ્ય પ્રત્યન્તરી-
ભવિષ્યામિ ।, કલ્પિત ચાવદહમસ્ય પ્રત્યન્તરીભવામિ । દેખીતી
પ્રતરુક્તિ મટાડવા કાપકૂપ કરી છે.

પ્રધાનની પ્રતિજ્ઞા.

અંક ૪.

સ્થળ પ્રથમ ઉત્તરચિનીનો રાજમાર્ગ અને પછી દરબારગઢ.

આગળ એ સીપાઈ અને પાછળ ઢાલ ઉપર લીધેલો

ગૌઅંધરાયણ બાંધેલો હાથ પ્રવેશ કરે છે.

[સીપાઈઓ]

(વનવેલી.)

હઠો, બાઈઓ, હઠો કે.

[સીપાઈ ૧]

૨૪૭ બરાડી બરાડી ગળું.

સોલાઈ બ્યૂ, પેણ કોય હાંબળતું નથી. તોખા !

[સીપાઈ ૨]

હૂં ય બાંધાટું સું, તોય કીટું કોય મારી જૂમ
કાન ધરતું જ નથી. કુંવરીબાશાહેબનું

૨૪૭ મૂળમાં કણ્ઠસ્ત દીક્ષમાણસ્ત જ ઉચ્ચં ચિરમદિ ।
છે. તેને ઠેકાણે, આગામી ઉક્તિના આરંભવાક્ય સાથે સરખાવી, મેં
કણ્ઠસ્ત દિક્ષમાણસ્ત જ કોચિ જિસમ્મદિ । પાઠ થોળ્યો
છે. દીર્યમાણ અર્થના દિક્ષમાણમાં દીયમાનતા ભ્રમથી દીક્ષ-
માણસ્ત અપપાઠ ઉત્પન્ન થયો છે; અને જિસમ્મદિ પદનો આરંભ-
નો ભાગ ખવાઈ ગયાથી ચિરમદિ બિપળ્યો છે.

હચ્ચુ થાતે ૨૪૮ હાળદી એ બિજેણી ઉપર તળે થઈ રી સે.

[સીપાઇ ૧]

હું સે, બાઇ ? કીના માટે ' હડો, હડો ' કીજિયે સિયે તે તમે પૂસો સો ? જોગંધરાણુ પરધાનજી જલાયા સે ને, આ ધ્યાના માટે. હું કીદૂ ? એયમ જલાયા તે ? હું સું. બી ઘડીતો એકલે ધ્યાણે હામ ભેર હંધી અખોહણી હામે ખાંડાનંગી કરી અજળ ટકર લીધી. એ ટાણે વજેહુદર હાથી ચડી આયો. ધના હતુહળનો અપાટો લાગતાં ને હાથમાંનું ખાંડું ડા દી પડી જ્યું. ૨૪૯છણે ધ્યાં જલાયા.

[૨૫૦ સીપાઇ ૨]

અધુધુધુ ! કોટ અને દરવાજા વના આ તો

૨૪૮ મૂળ અવળઅળવિઘ્નમિદાપ ઉજ્જયિણીય, કલ્પિત અવળઅળવિઘ્નમિદાપ ઉજ્જહણીય.

૨૪૯ મૂળ અસિદોસેણ ગહીદો ન પુરુસદોસેણ ।, કલ્પિત અહ સો ણ ગહીદઃ । મૂળ પાઠનાં છેલ્લાં બે પદ ક્ષેપક છે; માટે તજ દીધાં છે.

૨૫૦ મૂળમાં આ ઉક્તિ પહેલા સીપાઇની કહી છે; કેમકે આના પહેલાંની બે ઉક્તિઓ એકઠી કરી બીજા સીપાઇના મુખમાં મૂકી છે. પરંતુ પ્રત જાને અનુસરી મેં એ બે જુદી જ રાખી છે; ને

ચોમગાં એ કાહંબી જ તર્વેરે સે. હંબાળજે. ૨૫૧

[સીપાઇઓ દરબારગઢ આવ્યે]

અમાતજી ! ઊતરિયે. દરબારગઢ આયો.

[યૌગં]

ઊતરે છૂં.

[ઊતરતાં સ્વગત]

વર્તમાન સંજોગમાં દુસ્મનના
દરબારમાં પ્રવેશ કરતાં અહાહા કેવી
ટાઢક વળે છે !

(પુષ્પિતામા.)

હર મુજ અતિ ઊમરે, જ્ઞાપ
વણુ—અસિ, જીત યતાં કરી સવાઈઃ
રિપુકર ગત નાથ છોડવ્યા છે.
અરિકુંવરી ૫ હરી સુખી કર્યા છે. (છિ) ૧

છિ ધૃતિ સંચારી બાવનું નિરૂપણ છે. વિષમ અલંકાર
ગમ્યમાન છે.

અનુક્રમે પહેલા અને બીજા સીપાઇ વચ્ચે જહેંચી નાંખી છે. આ
કારણથી પ્રથમઃ ને બદલે દ્વિતીયઃ વાંચી બીજા સીપાઇને પ્રસ્તુત
ઉક્તિનો વક્તા ગણ્યો છે.

૨૫૧ મૂળ હોહ તુમ્હે !, કમ્પિત હોમ !.

(વનવેલી.)

જે ૨૫૨ અબીષ્ઠ અર્થ સિદ્ધ કરે છે, તે અર્થનિ સ્વ-
 દેહપાત પણ અભિનંદનીય લાગે છે;
 જે ગૃહસ્થ ગૃહિણીનો સમાગમ ભોગવે છે,
 તેને વનવાસ પણ રમણીય લાગે છે;
 જે તપસ્વી કાયકષ્ટ વેઠી ધર્મ મુક્તવે છે,
 તેને પ્રાણુત્યાગ પણ સુખકર લાગે છે;
 મને, મારા મનના મનારથો સર્વા છે, તેણે
 પકડાવું પણ પૂરું પ્રિયકર લાગે છે. (જિ)

કેમકે

(વસંતતિલક.)

જેડી ૨૫૩ વિરોધ, ભગવી કુંવરી, કરાવી
 વિદ્યોભ, બુદ્ધિ ધૃતિ શરણું અભ્યુદયી
 મેં શત્રુ મિત્ર ગત કીર્તિ અકીર્તિ ફેડી
 છોડાવિયા નૃપ, લલ્લો જશ, ખ્યાતિ જેડી. (જિ) ૨

જિ ધૃતિ સંચારી છે. હપમા ગમ્યમાન છે.

જિ મર્વ સંચારી છે. યથાસંખ્યયોષિત અપ્રસ્તુતપ્રશંસા અલંકાર.

૨૫૨ મૂળ સુલ્લ સલુ નિષ્કલત્રાણાં કાન્તારપ્રવેશઃ
 રમણીયઃ સલુ૦, કલ્પિત રમણીયઃ સલુ સંકલત્રાણાં કાન્તાર-
 પ્રવેશઃ સુલ્લઃ સલુ૦.

૨૫૩ મૂળના પહેલા ચરણમાં વિદ્યાય અને ત્રીજામાં હિત્વા
 પાઠ છે. તે બદલ મેં અનુક્રમે વિદ્યાય અને હિત્વા કલ્પિત પાઠ
 યોજ્યા છે.

[સીપાઇઓ]

(વનવેલી.)

હડો, બાઇઓ, હડો કે.

[યોગી]

અરે હઠાવશે નહિ.

એઓ મને જોવા માટે બીડ કરતા હશે.

(વસંતતિલક.)

હોરપર જોય સર્વ જન, હામ સમેત આજે

બક્તિવતે સમરપૂં મુજ દેહ આ જે.

હજી અમાત્યપદ, તે ઉર પોરસાજે;

યા તો અયોગ્ય અભિલાષ ટળી જ જાળે. (જિ)૩

[સીપાઇઓ]

(વનવેલી.)

અરે રિયો. આ ભયડાભયડી ને ઘઠાઘઠી

ફાંદ કરે સો. આં તમે અમાત્ય જોગંધરાણુ

નથે ભાળ્યા ?

જિ ગર્વ સંચારી છે. કાવ્યલિંગ અલંકાર.

૨૫૪ મૂળના પ્રથમ ચરણમાં નરપતે પુરુષાઃ સસરવાઃ છે. પરંતુ અવતરણભૂત ગદ્યભાગમાં ન કશ્ચિદુત્સારયિતવ્યઃ । એવે સામાન્ય નિર્દેશ છે. ન કશ્ચિન્નરાજપુરુષ ઉત્સારયિતવ્યઃ । એવું વિશેષકથન હોત, તો જુદી વાત. આથી પ્રસ્તુત શબ્દસમૂહ આત્મ-

[યૌગં ૦]

લોકે મને હા ૨૫૫ જોએલો, પણ આ સ્વરૂપે નહિ.

(અતુષ્ટપ.)

પૂરવે પાગળના વેષે કામ કામ ભમંત જે,
તેને હાવાં જુએ ૨૫૬ આવી વીરચર્યા ચરંત એ.(ટિ) ૪

એવે ત્રીજે સીપાઈ પ્રવેશ કરે છે.

[સીપાઈ ૩ પસાર થતાં]

પ્રધાનજી ! કહું એક સમાચાર ? તમને તે
સાંભળીને હુઃખ ૨૫૭ થશે. વચ્છરાજ, કહે છે, કે
પકડાયલ.

[યૌગં ૦]

હોય નહિ.

ટિ વિરોધપોષિત પર્યાય અલંકાર.

લક્ષી ગણી નરપતેઃ સચિવં સસત્ત્વં એવા રૂપમાં હું વાંચું છું.
અક્ષર વધતા ઓછા ખવાઈ ગયે પાઠની દુર્દશા થઈ છે.

૨૫૫ મૂળ દ્રષ્ટઃ પૂર્વમ્, કલ્પિત દ્રષ્ટપૂર્વઃ.

૨૫૬ મૂળ અવગીતમિદં રૂપં કર્મ સંપ્રતિ દ્રશ્યતે ॥
કલ્પિત અવિગીતમિદંરૂપં કર્મ સંપ્રતિ દ્રશ્યતે ॥. અહીં દર્દ-
રૂપમ્ એકપદ છે, તે ન સમજાયાથી પાઠમાં બગાડ થયો છે.

૨૫૭ મૂળ પિઅં, કલ્પિત અપ્પિઅં. એક સામાન્ય સીપાઈ
યૌગંધરાયણ જેવા પ્રતાપવાન પ્રધાનનો ઉપહાસ કરે, એ સંભવતું નથી.

(પુણ્યતાઆ.)

ઝિર રિપુકરથી વટી અટંતાં
 વન વન ભદ્રવતી બળે વધંતાં
 નરપતિ અરિએ જ્ઞાય એ શે
 જટપટ જોજન કાપતા નિમેષે ? (ટિ) ૫

(વનવેલી.)

કેવી રીતે પકડાયા ?

[સીપાઈ ૩ જતાં જતાં]

કહે છે, નસાગિરિએ
 પકડી^{૨૫૮} પાડ્યા અને એ પકડાયા.

[યાગં૦]

નસાગિરિ
 પકડી પાડે; મહા સમર્થ છે એ; ના નહિ જ.
 પણ જવે નસાગિરિ, તેવો તેનો ખેડનાર
 હોવો જોઈએ; તે નથી. એટલે એ બને નહિ

(અનુક્રમ.)

વેગ વારણનો એના ખેડનારે વધે સહી.
 પણ વત્સેશ વણુ એ ખેડયો જાયે જવે નહિ.(દિ)૬
 ત્રીજો સીપાઈ જાય છે ને થાયો પ્રવેશ કરે છે.

ટિ મતિ સંચારી ભાવનું નિરૂપણ છે. અનુમાન અલંકાર.
 દિ મતિ સંચારી છે. અનુમાન અલંકાર.

૨૫૮ મૂળ અણુસારિઅ, કષ્પિત અણુસારિઅ.

[સીપાર્ઠ ૪]

આલોર^{૨૫૯} ભાઈ, આયુધને કોઠે. પરધાનજીએ
જેગંધરાયજીને તહીં રાખવાનું ફર-
માવેલું છે, કેમકે તાં પૂરેપૂરો જાપતો છે.

સવે આલવા માંડે છે.

[યૌગંદ આદ્ય જોઈ]

અહા, કેવું હસારત કહેવાય ?

(શાલિની.)

આવંતાં^{૨૬૦} એ અગ્નિ વત્સેશ હાથ
હોયે મીટે મીચવાની ન વાત.
ધોર્યા ત્યારે તો, અમાત્યો; ન જોયું.
પેટીનો શો જાપતો ? રત્ન જોયું. (દિ) ૭

[સીપાર્ઠ ૪]

(વનવેલી.)

પધારો. આ આયુધનો કોઠો, પરધાનજી.

દિ આપલ્ય નામે સંચારી ભાવ છે. રૂપક અને દૃષ્ટાંતનો સંકર.

૨૫૯ મૂળમાં અહીં જગજ્ઞ વધારે છે.

૨૬૦ ચક્રવા, કલિપત લગ્નવા. અહીં ઉપમાનભૂત અગ્નિ
તે મંથનસાધ્ય અરણિનો અગ્નિ છે. તે બૂલી સામાન્ય અગ્નિ સમજ
કોઈએ ચક્રવા પાઠ લીધો લાગે છે.

ચૌગંધરાયણ અંદર જાય છે, એટલે સીપાઈ ૪ રસ્તે પડે છે.
એવામાં સીપાઈ ૫ પ્રવેશ કરે છે.

[સીપાઈ ૫]

પરધાનજી યાંકણે એવું શરમાવે સે, કે
જોગંધરાએણુજના બંદ સૂટા કરવા.

સીપાઈ ૫ સંદેશો કહી વળી જાય છે; ને સીપાઈ ૧, ૨ ચૌગં-
ધરાયણના હાથ છૂટા કરે છે.

[ચૌગંઠ સ્વગત]

અંધ^{૨૬૧} છૂટા કરે છે તે પરથી જણાય છે, કે
ભરત રોહક મને મળવાને આવે છે.
ભલે, ભલે. એમનો મેળાપ મને ઘણ જ છે.

(શાદ્દંત્રવિકીરિત.)

ખૂંસતાં મુજ મત્તવેણુ મનમાં એ ખીજવાતા^{૨૬૨} હશે;
લક્ષે નિર્ણય નીતિના ન વસતાં એ મૂઝવાતા હશે;

૨૬૧ મૂળ અક્ષીર્ણ માં કુરુ ૧, કસ્પિત અગુર્ણ માં કુરુતે ૧.
અક્ષર ખવાઈ જવાથી ખોટો પાઠ જોઈવાયો છે.

૨૬૨ મૂળમાં પહેલા ખીજ અને ચોથા ચરણમાં રોષાત્પ્ર-
મત્તાક્ષરે; તુલ્યાધિકારોઽજિતમ્ અને વ્રહ્દં છે. તે બંને મેં
અનુક્રમે રોષાત્પ્ર મત્તાક્ષરે; તુલ્યેઽધિકારે જિતમ્ અને વ્રહ્દં
પાઠ યોજ્યા છે. ચૌગંધરાયણે મત્તનો વેષ લીધો હતો, પ્રમત્તનો નહીં.
ખીજ ચરણના ઉપલબ્ધ પાઠથી સંતોષકારક અર્થ થતો નથી. ચોથા

હીણી છક્કડ લાગતાં છળમળે ભૂંઠા પડ્યા એ હશે;
એથી એ જ પ્રમત્ત મલ્લ સરિખા જોઈ મને લાગશે. (ગિ) ૮

એવે અમાત્ય ભરત રોહક સીપાઈ ૪ સાથે પ્રવેશ કરે છે.

[ભરત ૦] ક્યાં છે યૌગધરાયણ ? [મૂઝવણથી સ્વગત] અહા !

(માલિની.)

મુખ^{૨૬૩} સમ મુખ માંડૂં શી વિધે ધાપ ખાઈ ?
નિજ નૃપતિ નસાડી જીતિયા એ ઝલાઈ.
મુજ વિદ્વજ ગયેલા મંત્રથી ધૂંધવાઈ
મણિધર સમ રોષે જીજ્ઞે એ દયાઈ. (તિ) ૯

[સીપાઈ ૪]

(વનવેલી.)

આધયુના કોઠામાં. જી, પધારિયે.
પરધાનજીની વાટ જુએ છે એ.

ગિ સ્મૃતિપોષિત ગર્વ સંચારી છે. ઉપમા અલંકાર.

તિ જડતા સંચારી છે. શ્લેષપોષિત ઉપમા.

ચરણના વ્રજદુંનો વાક્યમાં યરાબર અન્વય થતો નથી. આથી ફેરફાર કરવા પડ્યા છે.

૨૬૩ મૂળ અવનતકાર્ય, કલ્પિત અવનતકાર્ય. ઉપમેયના વિવર્ણ વિશેષણને જવાબ આપતું આવું કંઈક ઉપમાનનું વિશેષણ અપેક્ષિત છે. ઉપલબ્ધ પાઠમાં કાર્ય બોલની પુનરુક્તિ છે.

[ભરત૦] હીક. [સ્વગત] અહા,

(અનુહાસ.)

મેં નીલ ગજનો ઘાટ રચી મંત્રીવરે છળ્યે
વાંછશે વાળવા દાવ મંત્રી અંતરના વળે. (ચિ) ૧૦

બંને પરિક્રમણ કરે છે.

[સીપાર્શ્વ ૪ કોઠામાં પ્રવેશ કરી]

(વનવેલી.)

પરધાનજી ! જોગંધરાયજીજી
આ રહ્યા.

[ભરત૦]

અહા યોગંધરાયજીજી !

[યોગં૦]

હા.

[સીપાર્શ્વ ૪ સ્વગત]

અહા અમાલજીતી વાણનો શો
રણકો છે ? એક જ અખેરના આ

ચિ નીલગજના પ્રલોભનથી વત્સરાજને પકડવાનો ઘાટ ધડનાર અને યુક્તિ દાળ્યે હાંસુજી સાથે કૌશાંબી સંદેશ કહાવી ગર્વથી યોગંધરાયજીને છોલીલો પાડવાનું કરનાર તે બીજો કોઈ નહિ પણ અમાત્ય ભરત રાહક જ હતો, એ સંક્ષેપમાં સમજવા કવિએ અહીં તક લીધી છે.

ધોરથી આખો એ કોઠો ભરઈ ર્યો.

[ભરત૦]

‘ઓ યૌગંધરાયણ. એ યૌગંધરાયણ.’ એમ
જેના ૨૬૪ નામાક્ષર રણભૂમિમાં કાને પડ્યા’તા
તે તમને આ હું આંખે જોઈ છું, કેવું સુભાગ્ય ! (દિ)

[યૌગં૦]

મારૂં પણ સુભાગ્ય જ, કે આ ટાણે તમે મને
જુઓ છો ૨૬૫.

(અનુષ્ટુપ.)

દશાંતે ૨૬૬ દ્રૌણિના પાળી વીરવત કલંક મેં

દિ ‘હું કેવો ભાગ્યશાળી કે તમારાં દર્શન થયાં !’ એવો
ઉપરથી અર્થ છે. પરંતુ અંદરખાનેથી ‘મેં તમને કેવા કેદ કર્યા છે !’
એવું માર્મિક સૂચન છે; ને પોતાના ચડિયાતાપણાનો ધ્વનિ છે. ગર્વ
નામે સંચારી નિરૂપિત છે.

૨૬૪ મૂળ અશરીરાણ્યક્ષરાણિ ધ્રુવન્તે, કલ્પિત અક્ષરાણિ
ધ્રુવન્તે સ્મ.

૨૬૫ મૂળ દિષ્ટ્વા ભવાન્ હર્યત્ત્વમ્મ્. પશ્યતુ મામ્,
કલ્પિત દિષ્ટ્વા ભવાન્ પશ્યત્ત્વમ્મ્.

૨૬૬ મૂળ અવજિતં હત્વા, કલ્પિત અવજિતિં હત્વા.
અપમાનનું કલંક ધોયું (અવજિતિહરણ) પ્રસ્તુત ઉપમામાં સમાન
ધર્મ છે. પરાજય કરનારનો જીવ લેવો (અવજિતિહરણ) ઉપમેય અને
ઉપમાનને સમાન છે નહિ. આથી ફરફાર કર્યો છે.

ગુરુધર્મણુનું ઘોયું લોહીથી ને મળ્યા તમે. (ધિ) ૧૧

[ભરત૦]

(વનવેલી.)

મરત^{૨૬૭} હાથી વશ કરવાની તક મળી અને
તે તકથી આગળ વધીને છળ રમ્યા, તેમાં
અહાહા શા ફૂલાઓ છો !

[યૌગં૦]

૨૬૮ છળ રમ્યાનું કહો છો ?

ખરું, ખરું

(શાફ્લવિકીડિત.)

પૂર્વે ૨૬૯ નીલ મળે તમે છળ રમી, વત્સેશ વાહ્યા વને,
જેથી^{૨૭૦} ભોંય પડી ભુજ પર શિરે સ્વામી સડ્યા અંધને.
વીણાએ^{૨૭૧} અવ નાગને વશ કરી પ્રધોત વાહ્યા અમે,

ધિ ' ફૂલાઓ છો શાના ? સ્વામીને છોડાવી રાજકુમારી
વાસવદત્તાનું હરણ કરી મેં તમને છક્કડ ખવરાવી છે ' એવો ભાવ છે.
ગર્વપોષિત ધૃતિ સંચારી છે. ઉપમા અલંકાર ગમ્યમાન છે.

૨૬૭ મૂળ છલેનાગતગજારમ્ભસ્ય, કક્ષિત આગતગજા-
રમ્ભસ્ય છલેન. ઉપલબ્ધ પાઠથી અર્થનો અનર્થ થવાનો સંભવ છે;
તેથી પહેલો ક્રમ બદલ્યો છે.

૨૬૮ મૂળમાં અહીં તત્ પુનરિદાનીમ્ એટલા બોલ વધારે છે.

૨૬૯ મૂળ યા સા. કક્ષિત સા ષો.

૨૭૦ મૂળ દિ નો, કક્ષિત ચયા.

૨૭૧ મૂળ પરિચયાઘ્રીણાશિતા વચ્ચના, કક્ષિત પરિ-
ચિતા વિણાશિતેયં ચ નઃ. ઉપલબ્ધ પાઠમાં વચ્ચનાની પુનરુક્તિ છે.

આલે^{૨૭૨} ચાલ જ ચાલિયા. ત્યમ છતાં કં દોષ દાખો તમે? (નિ)૧૨

[ભરત૦]

(વનવેલી.)

શિષ્યા તરીકે^{૨૭૩} સ્વીકારી રાજકુમારીનું અપ-
હરણુ કરી ગયા, તે તરફરની વૃત્તિ હીક?

[યૌગં૦]

આ તમારૂં બોલનું અગુગનું છે. મહારાજે
એ તો ક્યો^{૨૭૪} ગાંધર્વ વિવાહ, જેમાં અગ્નિ સાક્ષી
ન બેઠયે. પત્નીરૂપે એમને સ્વીકારીને જ
શિષ્યા તરીકે સ્વીકાર્યો હતો. ગુઓ.

(અનુક્રૂપ.)

જયા ભરતવંશે જે, પ્રતાપી. વત્સરાજ તે
હાથ ઝાલે નહોં ને આ કરે અકૃત કાજ કે? (પિ)૧૩

નિ અર્થાતરન્યાસપોષિત વિભાવના અલંકાર.

પિ ઉદાત્તપોષિત અર્થાપત્તિ.

૨૭૨ મૂળ પૂર્વ પ્રસ્તુતમેવ યામિ ભવતા, કલ્પિત પૂર્વ-
પ્રસ્તુતમાચરામિ ભવતો.

૨૭૩ મૂળમાં અહીં અનગ્નિસાક્ષિકં બોલ વધારે છે.

૨૭૪ મૂળમાં અનગ્નિસાક્ષિકઃ બોલ છે નહિ. તે જરૂરનો
ધારી ગત ઉક્તિમાંથી ભેદ બમેયો છે.

[ભરત૦]

(વનવેલી.)

મહાસેને રજપૂટા કરી સત્કાર કર્યો તે આજે
વત્સરાજ ભૂલી ગયા.

[યૌગં૦]

તે એ ખરાખર નથી.

(વંશસ્થવિલ.)

પ્રવીણ^{૨૭૬} એ પૂરણ હસ્તિવેદમાં
ગ્રહે છકેલો ગજ, એ જ બેદમાં
નરેશ છોડ્યા અમ મત્યુ ટાળવા
અને અનેરો જસ આ રજાવવા. (ફિ) ૧૪

ફિ પૂર્વાર્ધમાં અનુમાન ગમ્યમાન છે, તે ઉત્તરાર્ધના વિશેષનું
પોષણ કરે છે.

૨૭૫ મૂળ અઘાપિ, કલ્પિત વિમુચ્ચ. તથે અક્ષર નાશ
પામ્યાથી કોઈએ વગર વિચાર્યો તે ઠેકાણે અઘાપિ બોલ મૂક્યો
જણાય છે. આગામી ઉક્તિમાં વિમુક્ક: બોલ છે; તે અહીં વિમુચ્ચ
માગી લે છે.

૨૭૨ મૂળમાં યદસ્ય ચાક્ષાં કુરુતે નલાગિરિઃ સ
શિક્ષિતાનાં વચનેષુ તિષ્ઠતિ । તતો વિમુક્કઃ સ્વશરીરરક્ષણે
એ રીતનો પાઠ છે એમાં પૂર્વાર્ધમાં બે ચરણો સમભગ એક જ
અર્થનાં હોઈ પુનરુક્તિનો ભાગ બિપચ્ચત્તે છે. ત્રીજા ચરણમાં સ્વ
પાઠથી કેવો અનર્થ નીપજે છે તે શાસ્ત્રીજીએ કરેલા અર્થ ઉપરથી

[ભરત૦]

(વનવેલી.)

જોરજોર કદી નલાગિરિના ગ્રહણની ખાતર જ
વત્સરાજને છૂટા કર્યાનું તમે માનતા હો,
તો તો ફરી બંધનમાં નાંખવા જ જોઈતા 'તા.
તે તો નાંખ્યા ન હતા; ખબર છે ને ?

[યૌગં૦]

નાંખત તો

બચ્ચા એ. શું કરે ? રજીપ્રજા ચૂંટી ખાશે, એ ભયથી
ના નંખાયા.

[ભરત૦]

પ્રતિપક્ષી કેદ પકડાય તેને,
કહો વાફ, શાસ્ત્રમાં શી સજા ફરમાવેલી છે ?

દીક્ષી આવે છે. આ કારણથી મેં નીચે મુજબ પાઠ યોજ્યા છે:
પુરા તદાક્ષાં કુરુતે નલાગિરિઃ સુશિક્ષિતાનાં ધુરિ યત્સ
તિષ્ઠતિ । અતો વિમુક્તઃ સ શરીરરક્ષણે.

૨૭૭ મૂળમાં યદિ અને ચેત્ અભ્યય અહીં એકીવખતે
વાપર્યા છે. પુનરુક્તિ ટાળવા મેં ચેત્ તજ દીધો છે.

૨૭૮ મૂળ પદ્યત્યુપક્રોશ, કથિત પ્રકૃત્યુપક્રોશ. અક્ષરો
વધતાઓછા ખવાઈ ગયે ગોટાળા બરેલો પાઠ ગોઠવાયો છે.

ન્યાયમાં નિપુણ છો માટે પૂછું છું. ૨૭૯

[યૌગં]

વધ.

[ભરત]

વત્સ-

રાજ વધની સજ્જને પાત્ર હતા. તમારા જ મુખનો એ ન્યાય. ત્યારે, કહો, ૨૮૦ મહાસેન કેમ એમનો સત્કાર કર્યો ?

[યૌગં]

તે દિવસે એઓ સપ-

ડાયા હતા, છતાં વત્સરાજે જવા દીધા હતા; તે વિચારીને.

[ભરત]

—અરે શી વાત ? ૨૮૧ તમે માનો છો કે મહાસેનનો એ વાળે વાંકો કરી શકત ?

૨૭૯ મૂળ ઋષીતિ, કલ્પિત ઋષીમિ. અક્ષરો ખવાઈ ગયે બ્રહ્ પાઠ ક્ષિપ્ત થયો છે.

૨૮૦ મૂળ અસ્મામિઃ, કલ્પિત મહાસેનેન. આગામી ત્રણ ઉક્તિ ઉપર નજર રાખી આ ફેરફાર કર્યો છે.

૨૮૧ મૂળ મન્યતે સ્વામી !, કલ્પિત મન્યસે !. પ્રસંગ ઉપરથી જોઈ શકાશે કે સંભાવ્ય અસંભાવ્યનો તોલ કરનાર અહીં વત્સરાજ નથી, યૌગંધરાયણ છે. સખ્ય તૂટી પાઠ થોળ્યો છે.

[યૌગં ૦]

બે-

શક. એ તો વત્સરાજે ભલપણ બતાવ્યું.

(અનુદ્વેષ.)

રાજા તમ જવા દીધા એમણે હાથમાં હતે;
ચડી^{૨૮૨}કુભસ્થળે કેતુ પાડવો, વસમો ન તે.(ત્રિ)૧૫

[ભરત ૦]

(વનવેલી.)

વાઈ, ખજ કૌશાંબીના કાંગરા ફરી શી રીતે
વંતશો, તેનો વિચાર કર્યો છે? તમે રાજાજનું
પ્રતીકૃણ કરવામાં. કંઈ જીજ્ઞાસુ રાખ્યું નથી.

[યૌગં ૦]

હા હા હા ! મને હસવું આવે છે. આ શું કહો છો ?

ત્રિ દષ્ટાંત અલંકાર.

૨૮૨ મુળમાં ન જ્ઞાનારુદ્ધા નાગેન્દ્રં વૈજયન્તી નિપા-
ત્યતે ॥ છે. અહીં હાથી ઉપર ચડ્યા વગર વાવટો પડાય કે ચડીને,
એ સવાલ નથી; પરંતુ હાથી ઉપર ચડેલાએ વાવટો પાડી શકાય કે
નહિ, તે વિશે પ્રશ્ન છે. આથી મેં ન સમારુદ્ધા નાગેન્દ્રં વૈજયન્તી
ન પાત્યતે ॥ એવો પાઠ યોજ્યો છે. અક્ષર ખવાઈ ગયે બ્રહ્મ પાઠ
ગોઠવાયો છે.

(અનુક્રમ.)

તમારા દેખતાં સ્વામી ગયા-વીણા ન વેવલાં-
ભીપાડયું જાડ જડ શું; પૂછો છો શું પછી બલા! (મિ) ૧૬

એવે સોનાની ઝારી સાથે કંચુકી બાદરાયણ પ્રવેશ કરે છે.

[બાદો]

(વનવેલી.)

જય, જય, પ્રધાનજી. [કાનમાં કંઈક કહે છે.]

[ભરતો]

મોટે કહો, કંચુકીજી !

[બાદો]

પ્રધાનજી ! ૨૮૩ મહાસેન શ્રીમુખથી કહે છે, કે

(અનુક્રમ.)

ધાણ ૨૮૪ વાળ્યો તમે જોકે દાવે અહમુત, હું ગુણે

મિ દણાંત. રાજા અને મંત્રીમાં વૃક્ષ અને શાખાનો ઉપમાર કર્યો છે, તેથી સ્હેજે મંત્રીના વિમોક્ષનો ધ્વનિ પ્રગટે છે. તેને જ પમણે યોગેશ્વરાયણના સત્કાર અર્થે કંચુકી બાદરાયણનો પ્રવેશ છે.

૨૮૩ મૂળમાં આ મઘભાગ છે નહિ. તે જરૂરનો હોવાથી મો મહાસેનઃ સમાજમપચતિ । એ ખૂટતા બોલો મેં ભમેયાં છે. શાસ્ત્રીજી પણ 'મહાસેન આહ' इत्यपेक्षितम् । એમ લખે છે.

૨૮૪ મૂળ નાપકૃત, કલ્પિત નોડપકૃત. ત્રીજા ચરણનો ભાવ આ ફેરફાર માગી લે છે.

બીજું; ખીજું ન. આ તેની પૂજા મહત્વ કીજિયે. (મિ) ૧૭

[યોગેંડ્ર સ્વગત] અહા !

(વંશસ્થવિલ.)

ન લાલ્ય ઓલાય અમાલનાં ઉરે
અને લગાડેલ પુરે, તદંતરે
વિનાશ સાટે મમ માનપાન શાં ?
ઘટે ગુન્હાને વધનાં વધામણાં. (ચિ) ૧૮

[પડદા પાછળ] ઓ બા સાહેબ રે ! ૨૮૫

[હરતત] અરે !

(અનુકૂળ.)

સહસા મહેલની ટોચે, બાજની પાંખ લાગતાં
ટીટાડી ટટખેતીના નાદ શું કલપાંત કાં ? (ચિ) ૧૯

(વનવેલી.)

આર્ય ! જુઓ, જુઓ, શું છે ?

[બાહ્ય]

જેહાં.

મિ કાવ્યલિંગ અલંકાર. યોગેંધરાયણના સત્કારમાં જમાઈ તરીકે વત્સરાજના સ્વીકારનો ધ્વનિ સમાયો છે.

ચિ વિષમ અલંકારનો ધ્વનિ છે. તેનું પૂર્વાર્ધની ઉપમાપોષિત અતિશયોકિત અંગ છે.

ચિ ત્રાસ સંચારી ભાવનું નિરૂપણ છે. ઉપમા અલંકાર.

૨૮૫ મૂળ નેપથ્યે હાહાકારઃ ક્રિયતે ।, કલ્પિત નેપથ્યે ।
હા હા મદ્વિણી ।

[જઈ પાછા આવી]

એ તો, સંતાપનાં
માર્યા મહારાણીશ્રી અંગારવતી મહેલની
અગાસીથી ઝંપાપાત કરતાં 'તાં, ૨૮૬ તેને લીધે
રણુવાસે કાગારોળ મચ્યો હતો. પણ મહા-
રાજે આવી રાણીજીને વાર્યા અને સાંતવન
કરી સમજાવી કહ્યું:—'અરે ! તમે ઝંપાપાત ૨૮૭
શા માટે કરો છો ? ક્ષાત્ર ધર્મ અનુસાર જ આ
વિવાહ ૨૮૮ થયો છે, તેથી રાજી થવાનું છે. દેવી !
આવો, ત્યારે, વાસુધા ને વત્સરાજનાં લગન
ચિત્રપટ ઊજવિયે.' આર્ય ! ચિત્રપટનાં એ
લગનનો મહોત્સવ મચવા એ માંડ્યો. જુઓ.

(અનુદુષ.)

લાળ લેઈ વધાવંતી ગાવંતી રણુવાસની
હરખે નિરખે અશ્રુભીને નેને સુવાસિની. (લિ) ૨૦

લિ સ્વભાવોક્તિ.

૨૮૬ મૂળ મોક્ષકામા મહાસેનેનાભિહિતા ।, કલ્પિત
મોક્ષકામાસીત । તતઃ સ્ત્રીજનેન હાહાકારોઽક્રિયત । પરં
દેવી મહાસેનેનાભિહિતા ।.

૨૮૭ મૂળ સંતપ્પસે, કલ્પિત સંપત્યસે. રાણી માત્ર સંતાપ
જ નથી કરતી, મહેલની ટોચથી પડતું મૂકી આપઘાત કરે છે.

૨૮૮ મૂળ ઉદ્વિષ્ટઃ, કલ્પિત વિષ્ટઃ (fixed settled).

[યૌગંદ્ર] અહો !

(વનવેલી.)

આ વિવાહ ત્યારે રાજાજીને અભિમત જ છે.
એમ છે તો, લાવો, લાવો, એ સત્કાર મારે પણ
શિરોમાન્ય છે.

[બાહ્ય]

લીજો, પ્રધાનજી !

બાદરાયણ યૌગંદ્રરાયણને સોનાની ઝારી આપે છે.

[ભરત]

કહો, યૌગંદ્ર-

રાયણજી, મહાસેન શું વિશેષ પ્રિય કરે ? ૧૨૯૦

[યૌગંદ્ર]

બસ, મહાસેન જે પ્રસન્ન, તે જ પ્રિયમાં એ
પ્રિય. એથી શું વિશેષ હોઈ શકે ? ચાલો, ચાલો
વિવાહમહોત્સવમાં. (ચિ)

સર્વે જાય છે.

ચિ સમાપનની સરળતા સાઈ છેલ્લું વાક્ય અનુવાદમાં વધા-
રાનું ગમેયું છે.

૨૯૦ મૂળ ઉપહરતિ, કસ્થિત ઉપહરતુ.

પ્રધાનની પ્રતિજ્ઞા.

સમાપના.

સ્થળ પાટલિપુત્રના રાજમહેલની નાટકશાળા.

નાટક થઈ રહ્યા પછી સૂત્રધાર પ્રવેશ કરે છે.

[૨૯૧ સૂત્ર ૦] જય હો દેવનો ! શ્રીમાન નરદેવનો જય હો !

(અનુબંધ ૫.)

અરિના અશ્વદળની આંધી આમે છવાય છે;
રજે રજે મલિને ઘેતુ મૈયા અવ છુવાય છે. ૧
ધૂળકોટ ટળો તે; તે પરચક શ્વેતો; અને
રાજગી સિંહ શા શૂરા વર્તાવો આણુ ભૂતળે ! (શિ) ૨

જય છે.

શિ પહેલી ત્રણ પંક્તિમાં પરચકની અનિષ્ટ સંપત્તિ વર્ણવી છે, તેથી ઉદાત્ત અલંકાર બને છે; અને ચોથી પંક્તિમાં ઉપમાપોષિત પરિકર છે.

૨૯૧ મૂળમાં વક્તાના વિશિષ્ટ નિર્દેશને બદલે સામાન્ય મરતવાક્યમ્ । બોલ છે. પરંતુ દૂતઘટોત્કચ નાટકના મંગળાચરણના શ્લોકમાં સૃષ્ટિ વિસ્તારનાર અને સમેટનાર નારાયણ ભગવાનમાં નાટકના પ્રસ્તાવક અને પ્રતિસમાપક સૂત્રધારનો આરોપ કર્યો છે, તે ઉપરથી સમજાય છે કે ભાસના સમયમાં પ્રસ્તાવનાની પેઠે સમાપના પણ સૂત્રધાર કરતો હતો. આથી મેં સમાપના છૂટી પાડી આશીર્વાચન સૂત્રધારના મુખમાં મૂક્યું છે.

પરિચિટ્ટ પંચ સંધિ

અને તેનાં મુખ્ય અંગ.

મુખ્ય:—વત્સરાજનું ફસાવું.

ઉપલેપ [યૌગં સ્વગત] જસુસ કે'તો હતો કે રાજાજીને છગવાને...
...નીલગજ રાખેલો છે. (પૃ. ૭)

પરિકર—[યૌગં] અરે હાંસુજી ! રાજાજી નામવન પધાર્યા કે હજી
હવે ? [હાંસુજી] જી, એઓ તો મર્ધકાલના પધાર્યા. (પૃ. ૧૧)

પરિન્યાસ—[યૌગં] એણે એની બાળ આપી કે.....[હાંસુજી]
...મહારાજ નીલગજના ત્રિજય માટે નીકળી પડ્યા.
(પૃ. ૧૬-૧૮)

ઉદ્ભેદ—[હાંસુજી]...તે જ પળે ઝાડીમાંથી વાંસે એકાએક.....
[હાંસુજી]...એક સરદાર મડી આવ્યો. (પૃ. ૨૧)

સંમાધાન—[હાંસુજી] તે તકે પ્રહોતના અમાત્ય શાલંકાયનજી.....
[હાંસુજી].....મહારાજજીને ઉજ્જવિની લેઈ ગયા.
(પૃ. ૨૮-૩૦)

ચુકિત...[યૌગં] લેઈ ગયા ? હરિહરિ !.....પરવશં મરશે એ
તજને અર્ચને વા. (પૃ. ૩૦-૩૧)

પ્રતિમુખ્ય:—યૌગંધરાયણની પહેલી પ્રતિયા.

પરિસર્પ—[યૌગં] વાફ, હાંસુજી, તમે ત્યારે મહારાજ જોડે કેમ
ના ગયા ?.....[યૌગં સ્વગત].....શું સમ-
જવું ? (પૃ. ૩૫-૩૬)

પ્રમતન—[યૌગં પ્રગટ] વાફ, મહારાજે કેમ કહ્યું કે ?.....
[યૌગં].....પેખશે સ્વર્ગથી તે. (પૃ. ૩૬-૩૮)

૧૦૦—[યૌગં] હરિહરિ !... ..નિરૂપીય મંત્રિવર્ય છે ! (૫.૩૯)

ઉપન્યાસ—[વિજયા] જી, માજીસાહેબ.....[વિજયા]...

.....તમે છોડાવી લાવશો. [૫. ૩૯-૪૦)

પુષ્પ—[યૌગં] અહો, માજીસાહેબનાં રાજવંશી વચનમાં કેવું ઘૈર્ય છે.....[યૌગં] ..આ હું નહિ યૌગંધરાયણ. (૫ ૪૦-૪૧)

ગર્ભાઃ—વત્સરાજ ઉજ્જયિનીમાં.

અભૂતાહરણ...[મહાં]...કેમ, આદરાયણ, શું કહેવું છે ?.....

...[મહાં].....કન્યાના ભાગ્યની વાત અન્ય તો; અન્યથા નથી. (૫. ૫૦-૫૨)

તોટક—[આદં] વત્સરાજ.....[મહાં].....યૌગંધરાયણ-
તણી લમ હાક વાજે. (૫. ૫૮-૬૧)

માર્ગ—[અંગાં અલગ] શું, અમાત્ય વત્સરજને લેખને આવ્યા !

.....[અંગાં અલગ] એમના જ લેખમાં.....
વાસુદેવો વિવાહ આપણે કરાતો નથી. (૫. ૬૩)

આક્ષેપ—[મહાં] જાઓ ત્યારે..... [મહાં].....છો શરો સિંહ
સૌ જીએ. (૫. ૬૩-૬૪)

[મહાં]...વારૂં, આદરાયણ, કહો, એ વત્સરાજ ક્યાં છે ?

.....[આદં] જેવી આજ્ઞા. (૫. ૭૦-૭૨)

અધિવલ—વેષધારી ત્રિપુટીનું ચોખારા ધર્મશાળામાં એકઠા થવું.
(૫. ૭૬-૮૨)

વિમર્શાઃ—વત્સરાજનો મોહ અને યૌગંધરાયણની ખીજ પ્રતિજ્ઞા.

અપવાદ—[રુમં] મિત્ર ! શું વિચારો છો ?.....[વસં] મહા-
રાજને લીધે જ ખીજ કેને ? (૫. ૯૯-૧૦૦)

શક્તિ—[વસંત] એ લપટે લપટાઈ રાખજ કે'તા હતા કે...હલકો
વિચાર આણુશો નહિ. (પૃ. ૧૦૩)

વ્યવસાય—[યૌગં] વસંતક! તમે તો ખટકમોહા... ..

[યૌગં] એ આવશે જશના કરીશું ત્યારે. (પૃ. ૧૦૫-૧૦૫)

પ્રરોચના—[રુમં] કેવા કાઠી જમથે છિયે તે તમે જોજો. (પૃ. ૧૦૭)

આદાન—[યૌગં] હા, હા, ખેડને એ અમે લેઈ જઈશું.....

લેઈ જો નવ જાણ, તો ન હું યૌગંધરાયણ. [પૃ. ૧૦૭-૧૦૮)

નિર્વહણુ—વાસવદત્તાનું હરણુ અને ચિત્રનો વિવાહમહોત્સવ.

સંધાન—[પડદા પાછળ] વત્સરાજની જે ! વટી ગયાં વાસુખા ને
મહારાજ. (પૃ. ૧૨૨)

નિર્ણય—[સિપાઈ ૩ પસાર થતાં] પ્રધાનજી ! કહો એક સમાચાર ?
.....[યૌગં].....ખેડયો જાયે જવે નહિ.
(પૃ. ૧૩૧-૧૩૨)

પરિભાષણુ—યૌગંધરાયણુ અને ભરત રોહકની ટચાટપી. (પૃ. ૧૩૬-૧૪૪)

ભાષણુ—[બાદ] પ્રધાનજી ! મહાસેન શ્રીમુખથી કહે છે કે.....
પૂજા ગ્રહણુ ફીજીયે. (૧૪૪-૧૪૫)

આનંદ—[બાદ].....વિવાહનો મહોત્સવ મચવા એ માંડયો.
ગુઓ... ..નિરખે હરખે અશુભીને નેને સુવાસિની.
(પૃ. ૧૪૬-૧૪૭)

કાવ્યસંહાર—[ભરત] કહો, યૌગંધરાયણ ! મહાસેન તમારું.....

[યૌગં] ...,...ચાલો વિવાહના મહોત્સવમં. (પૃ. ૧૪૭)

પ્રશસ્તિ—[સૂત્રં] જય હો દેવનો !...—...નાખજ સિંહ શાશ્વરા
વર્તાવો આણુ ભૂતળે ! (પૃ. ૧૪૪)

વૃત્તિઓ

અને તેનાં અંગ.

સાત્વતી.

સંધાતક—મહાસેનનો મંત્ર (અંક ૨-૪).

યૌગંધરાયણની પ્રતિજ્ઞાઓ (અંક ૧-૩).

સંભાષક—વત્સરાજના મંડળુ બાળત મહાસેન અને અંબારવતીના ઉદ્દગાર (અંક ૨).

પોતે પકડાયા પછી યૌગંધરાયણના ઉદ્દગાર (અંક ૪).

ઉત્થાપક—મટિયાકૃત પ્રેતસાહન (અંક ૪).

પરિવર્તક—મહાસેનકૃત દ્વિધા રસાંતર, યૌગંધરાયણનો સોનાની ઝારીની ભેટથી સત્કાર અને વત્સરાજવાસવદત્તાનો ચિત્રપટથી વિવાહ (અંક ૪).

આરભટી.

અવપાત—નાગવનના અવસ્કંદમાં વત્સરાજનું પરાક્રમ (અંક ૧).

સંક્ષિપ્તક—પ્રલોભન (અંક ૧).

વસ્તુતથાપક—વ્યાસદર્શન (અંક ૧).

સંકેટ—ત્રિમુદીની ટપાટપી (અંક ૩).

યૌગંધરાયણ અને ભરવ રાહકનો સંવાદ (અંક ૪).

